

Outstanding **WA D** Dissertations

7

JO STERCKX

Beelden van Polen
en Midden- en Oost-Europa
in de Nederlandse cultuur

WYDAWNICTWO NAUKOWE UAM

Beelden van Polen
en Midden- en Oost-Europa
in de Nederlandse cultuur

FACULTY OF ENGLISH
ADAM MICKIEWICZ UNIVERSITY IN POZNAŃ

Outstanding WA Dissertations
OWAD 7

Jo Sterckx

**Beelden van Polen
en Midden- en Oost-Europa
in de Nederlandse cultuur**

Poznań 2016

ABSTRACT. Sterckx Jo. *Beelden van Polen en Midden- en Oost-Europa in de Nederlandse cultuur* [The changing image of Poland and Central and Eastern Europe in Dutch media and culture]. Adam Mickiewicz University Press. Poznań 2016. Pp. 189. OWAD 7. ISBN 978-83-232-3043-4. ISSN 2450-9817. Text in Dutch with a summary in Polish and English.

The book analyzes the image of Poland in the Dutch press (part one) and the image of Central and Eastern Europe (CEE) in Dutch culture (part two). Because the cultural image forms the central point, a wide variety of primary sources has been selected, in agreement with contemporary perspectives on imagology and cultural studies. The image of Poland in news magazines is the subject of the first and second chapter. The third chapter treats the image of labor migrants (2000-2010) in news media and chapter four discusses CEE's image in television programs. The fifth chapter focuses on the image in travel guides and intercultural hand books and the final chapter on contemporary literary nonfiction, a genre which has positioned itself strongly in the Dutch literary canon.

KEY WORDS: Dutch culture, image, literary nonfiction, news media, stereotypes, imagology

Jo Sterckx, Faculty of English, Adam Mickiewicz University, al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Poland; email: jsterckx@wa.amu.edu.pl

Publikacja finansowana ze środków Wydziału Anglistyki UAM

Reviewers/Recenzenci
prof. zw. dr hab. Jerzy Koch
dr hab. Piotr Oczko

© Jo Sterckx 2016

This edition © Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016

Cover design/Projekt okładki: Agnieszka Frydrychewicz
Typesetting and formatting/Skład i formatowanie: Pracownia Wydawnicza WA UAM

ISBN 978-83-232-3043-4
ISSN 2450-9817

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA
61-701 POZNAŃ, UL. FREDRY 10
www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, fax 61 829 46 47, e-mail: wyd nauk@amu.edu.pl
Dział sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 11,80. Ark. druk. 11,875.

DRUK I OPRAWA: EXPOL, WŁOCŁAWEK, UL. BRZESKA 4

Voor Gülten, mijn steun en toeverlaat

Inhoudsopgave

Dankbetuiging	11
Inleiding	13
0.1. Onderzoeksofzet	13
0.2. Oriëntalisme en balkanisme	16
0.3. Cultureel beeld van Midden- en Oost-Europa	21
0.4. Imagologie	25
Deel 1	
Het Polenbeeld in de Nederlandse geschreven pers	29
Hoofdstuk I	
Polen en Nederland: Bilaterale betrekkingen en perceptie	31
1.1. Betrekkingen en beeldvorming voor 1980	31
1.2. Afwachting versus betrokkenheid in de jaren 1980	34
1.3. Arbeidsmigratie in de 21ste eeuw	40
1.4. Poolse gemeenschap in Nederland	43
Hoofdstuk II	
Nederlandse opiniebladen over de Staat van Beleg (1980-83)	47
2.1. Onderontwikkeling en antisemitisme	47
2.2. Katholicisme en vrijheidszin	49
2.3. Tirannie, slachtoffers en absurditeit	51
2.4. Oppositie en regime	52
2.5. Staat van Beleg, socialisme en rol van het Westen	53
Hoofdstuk III	
Nederlandse opiniebladen over de transitieperiode (1988-93)	57
3.1. Onderontwikkeling	57
3.2. Katholicisme, antisemitisme en extremisme	59
3.3. Paradoxaal en onbetrouwbaar	61
3.4. Instabiliteit, historische gevoeligheid en ondeskundigheid	62
3.5. Romantiek, absolute macht en fatalisme	63
3.6. Hoofdrolspelers	64
3.7. Socialisme en kapitalisme	66

Hoofdstuk IV

Nederlandse dagbladen over de arbeidsmigratie

(2000-10)	69
4.1. Neologismen	69
4.2. Arbeidsmigratie: vloek of zegen	71
4.3. Onderontwikkeling en overlast	72
4.4. Katholicisme en ambitie	75

Deel 2

Het beeld van Midden- en Oost-Europa

in de Nederlandse cultuur	77
---------------------------------	----

Hoofdstuk V

Televisieprogramma's over Midden- en Oost-Europa

5.1. Onderzoekscorpus	79
5.2. Achtergesteldheid	81
5.3. Conflict en wreedheid	85
5.4. Victimisering en problematische geschiedenis	87
5.5. Extremisme en conservatisme	89
5.6. Genotzucht	90
5.7. Exotische vrouwen	92
5.8. Authenticiteit, eenzijdigheid en veralgemening	94

Hoofdstuk VI

Het beeld van Midden- en Oost-Europa

in reisgidsen en handboeken	99
6.1. Culturele beeldvorming in reisgidsen	99
6.2. Retoriek, ontkrachting van stereotypen en absolute macht	102
6.3. Onderontwikkeling	103
6.4. Romantische kijk	106
6.5. Katholicisme en paradoxen	108
6.6. Centrum versus periferie	109

Hoofdstuk VII

Het beeld van Midden- en Oost-Europa

in literaire non-fictie	115
7.1. Literaire non-fictie in de Nederlandse literatuur	115
7.2. Geert Mak	120
7.3. Frank Westerman	125
7.4. Correspondenten	127
7.5. Reisverhalen	135
7.6. Jan Brokken en Johan de Boose	138

Besluit	145
The changing image of Poland and Central and Eastern Europe in Dutch media and culture (Summary)	149
Rozwój wizerunku Polski i Europy Środkowej i Wschodniej w holenderskich tekstach kulturowych (Streszczenie)	155
Primaire bronnen	159
Secundaire bronnen	179

Dankbetuiging

Mijn dank gaat in de eerste plaats naar mijn echtgenote, Gülten Dogan-Sterckx, en mijn ouders, Paul Sterckx en Leen Verbeurgt, voor hun liefde en steun.

Bijzondere dank gaat naar mijn vrienden voor hun kameraadschap door de jaren heen.

Voor hun wetenschappelijke begeleiding en steun gaat mijn dank naar prof. Paweł Zajas, prof. Jerzy Koch, dr. Piotr Oczko, prof. Katarzyna Dziubalska-Kołaczyk en dr. Kris Van Heuckelom.

Inleiding

0.1. Onderzoeksoepzet

Dit boek behandelt het beeld van Polen en Midden- en Oost-Europa in de Nederlandse cultuur en bestaat uit twee delen: (1) een analyse van het beeld van Polen in de Nederlandse geschreven pers en (2) een analyse van het beeld van Midden- en Oost-Europa in de Nederlandse cultuur. Deel I bestaat uit een historisch overzicht van de naoorlogse bilaterale betrekkingen tussen Polen en Nederland (hoofdstuk I) en drie gevalsanalyses (hoofdstukken II, III en IV). Deze casestudies werden bepaald aan de hand van historische gebeurtenissen waaraan de internationale nieuwsmedia veel aandacht besteedden. Het tweede hoofdstuk gaat over het beeld van Polen in de opinieweekbladen *Elsevier*, *Vrij Nederland* en *De Groene Amsterdammer* van 1980 tot 1983, i.e. van het stijgende succes van de oppositiebeweging Solidariteit tot het einde van de Staat van Beleg. Er werd een analyse uitgevoerd van alle artikelen die over de gebeurtenissen in Polen berichtten en over een narratief karakter beschikten. Het derde hoofdstuk behandelt het beeld van Polen in Nederlandse opinieweekbladen van 1988 tot 1993. Deze overgangperiode duurde vanaf het begin van de onderhandelingen tussen het regime en de oppositie tot het einde van de eerste diepgaande politieke en economische hervormingen. In het vierde hoofdstuk wordt het beeld van de Poolse arbeidsmigratie naar Nederland (2000-10) in krantenartikelen genanalyseerd. Aangezien deze arbeidsmigratie meer aandacht in dagbladen dan in opinieweekbladen kreeg, werd er gekozen voor het beeld in reportages en opiniestukken in krantenartikelen.

Elsevier is het meest verkochte opinieweekblad in Nederland met een betaalde gerichte oplage van 96.356 printexemplaren in 2013.¹ Het tracht de spreekbuis van “de werkende ruggengraat van Nederland te zijn” en belijdt edge without ideology, i.e. een scherpe en kritische berichtgeving en duiding zonder een overheersende ideologische achtergrond. Toch wordt het opinieblad beschouwd als een “rechts-conservatief” weekblad gericht op de liberale middenklasse (Benjamin en Haakman 2008; List 2010). *Vrij Nederland* kon in 2013 rekenen op een betaalde gerichte oplage van 35.649 printexemplaren en was het tweede meest verkochte opinieblad in Nederland.

¹ Alle cijfers inzake de oplage zijn afkomstig van het *Nationaal Onderzoek Multimedia* (<http://www.hoi-online.nl>).

Opgericht als illegaal verzetsblad in 1940, werd het in de jaren 1960 en 1970 populair in linkse en progressieve kringen, terwijl het zich in de 21ste eeuw positioneert als een progressief weekblad (Over Vrij Nederland 2013). *De Groene Amsterdammer* omschrijft zichzelf als onafhankelijk en “een baken van vrijzinnige meningsvorming” en had in 2013 een betaalde gerichte oplage van 19.757 printexemplaren. Sinds het einde van de jaren 1970 staat het blad bekend als een progressief weekblad met aandacht voor politiek, cultuur en literatuur (Historie 2013). De dagbladen die in het vierde hoofdstuk aan bod komen zijn de kwaliteitskranten *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *Trouw* en de populaire dagbladen *De Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad*. In 2013 bedroegen de cijfers voor de betaalde gerichte oplage (printexemplaren): 476.101 (*De Telegraaf*), 369.447 (*Algemeen Dagblad*), 231.604 (*de Volkskrant*), 174.673 (*NRC Handelsblad*) en 91.297 (*Trouw*).

Deel II (hoofdstukken V, VI en VII) bevat een kwalitatieve analyse van het beeld van Midden- en Oost-Europa (de MOE-landen) in de Nederlandse cultuur.² In het vijfde hoofdstuk wordt het beeld van Midden- en Oost-Europa in televisieprogramma's onderzocht. Een uniek kenmerk van de *Nederlandse Publieke Omroep* (NPO) is de gevarieerde ideologische en levensbeschouwelijke achtergrond van de onafhankelijke omroepverenigingen, die elk beschikken over een welbepaalde hoeveelheid zendtijd, afhankelijk van het ledenaantal. De neutrale *Nederlandse Omroep Stichting* (NOS) verzorgt programma's voor de algemene dienstverlening (nieuws, sport, evenementen en duiding).³ Met ongeveer 439.293 leden richt de *Evangelische Omroep* (EO) als derde grootste omroepvereniging zich op het protestantse publiek.⁴ De van oorsprong vrijzinnig-protestantse VPRO (362.342 leden in 2009) is tegenwoordig een progressieve en kosmopolitische omroep geworden.⁵ Ook de sociaaldemocratische VARA

² Midden-en Oost-Europa omvat in dit onderzoek de staten van het voormalige Oostblok en het Europese deel van de voormalige Sovjet-Unie. Het gaat om de volgende landen: Albanië, Armenië, Azerbeidzjan, Bosnië en Herzegovina, Bulgarije, Estland, Georgië, Hongarije, Kosovo, Kroatië, Letland, Litouwen, Macedonië, Moldavië, Montenegro, Oekraïne, Polen, Roemenië, Rusland, Servië, Slovenië, Slowakije, Tsjechië en Wit-Rusland.

³ Van 1995 tot 2010 nam de *Nederlandse Programma Stichting* (NPS) de taak van de NOS over om culturele, informatieve, minderheden- en jeugdprogramma's uit te zenden.

⁴ De grootste omroepvereniging in 2009 was de TROS (465.455 leden) die zich richt op algemeen amusement, gevolgd door de katholieke KRO (456.490 leden). Als missie stelt de EO dat de omroep “zich duidelijk onderscheidt van alle andere verenigingen binnen de Publieke Omroep. De medewerkers hebben het verlangen om vanuit een persoonlijke relatie met Jezus Christus het Goede Nieuws van Gods Koninkrijk vorm te geven en door te geven. Vanuit dit verlangen wil de EO zoveel mogelijk mensen bereiken en bouwen aan de samenleving” (EO 2013).

⁵ De VPRO beschrijft zichzelf als “een publieke omroep waarbinnen creativiteit, wereldburgerschap, innovatie en eigenzinnigheid leidraad zijn, met het publiek als

(360.356 leden) wordt beschouwd als een progressieve omroep.⁶ *Barts Neverending Network* (BNN, 303.306 leden) richt zich op jongeren en jongvolwassenen.⁷ De *Interkerkelijke Omroep Nederland* (IKON) wordt gecategoriseerd als een 2.42-omroep, i.e. een publieke omroep van een kerkgenootschap of een ander genootschap met een geestelijk inslag, genoemd naar artikel 2.42 van de Mediawet 2008. LLiNK besteedde ten slotte aandacht aan ecologische en economische onderwerpen en zond uit tot augustus 2010.

Het kortere zesde hoofdstuk behandelt het beeld van Midden- en Oost-Europa in Nederlandse reisgidsen en handboeken. De analyse zelf wordt voorafgegaan door een overzicht van het bestaande onderzoek naar nationale en culturele beeldvorming in reisgidsen. Het laatste en langere hoofdstuk gaat over het beeld van de regio in literaire non-fictie uit de periode 2000-10, ingeleid door een overzicht van bestaand onderzoek naar het literaire non-fictiegenre in de Nederlandse literatuur. Aangezien het boek zich voornamelijk richt op Nederlandstalige lezers, worden verschillende gebeurtenissen en sleutelfiguren uit de recente Midden- en Oost-Europese geschiedenis in de eindnoten verklaard.

uitgangspunt. Voor dat publiek, de creatieve klasse, wil de VPRO een knooppunt zijn van vakmanschap en expertise, betrokkenheid en passie. De VPRO wil een innoverende en initiatiefrijke partij zijn in het maatschappelijk debat en toonaangevende, verdiepende, crossmediale inhoud bieden en doet dat in samenwerking met nationale en internationale partners. Daarbij is de VPRO initiator, producent, platform en gespreksleider en inhoudelijk verbonden met al diegenen die waarde hechten aan wereldburgerschap, creativiteit en kwaliteit” (VPRO 2013).

⁶ De missie van de VARA luidt dat de omroep “als onafhankelijke en progressieve omroep wil bijdragen aan een samenleving waarin zoveel mogelijk mensen goed geïnformeerd zijn, aan het publieke debat deelnemen en participeren in cultuur en maatschappij. Daarbij wil de VARA aandacht besteden aan nieuwe ontwikkelingen en wil ze grenzen verkennen. De VARA laat zich hierbij inspireren door beginselen en waarden uit de sociaaldemocratie en het humanisme, waaronder de gelijke behandeling van mensen, het belang van sociale rechtvaardigheid, de bescherming van de menselijke waardigheid en de internationale verbondenheid van mensen. Het programma-aanbod van de VARA onderscheidt zich door een progressieve inhoud, door professionele kwaliteit, originaliteit, toegankelijkheid, betrokkenheid, kritisch vermogen, humor en lef” (VARA 2013).

⁷ BNN is een publieke omroep in Nederland, opgericht op 15 augustus 1997 door o.a. Bart de Graaff, en richt zich voornamelijk op jongeren en jongvolwassenen tussen 13 en 34 jaar. De benaming BNN, destijds afkorting van *Bart News Network*, was een persiflage op de Amerikaanse nieuwszender CNN (*Cable News Network*). Na het overlijden van Bart de Graaff op 25 mei 2002, werd de naam veranderd in *Barts Neverending Network*.

0.2. Oriëntalisme en balkanisme

In de analyse van het beeld van Midden- en Oost-Europa staan nationale en culturele stereotypen centraal. Stuart Hall (1997: 257-258) definieerde stereotypering als het reduceren van mensen tot een klein aantal eenvoudige en essentiële kenmerken, die voorgesteld worden alsof ze op een natuurlijke wijze bepaald zijn. Volgens Richard Dyer (1977: 28-29) zijn stereotypen eenvoudige en herkenbare karakteristieken waarmee een individu gereduceerd wordt tot vereenvoudigde en overdreven kenmerken die onveranderd blijven. Het stereotyperingsproces maakt een onderscheid tussen enerzijds het normale en aanvaarbare en anderzijds het abnormale en onaanvaardbare. Op symbolische wijze leggen stereotypen onveranderlijke grenzen vast en sluiten ze iedereen die anders is uit. Stereotypering houdt dus een sociale en symbolische orde in stand tussen insiders en outsiders, wij en zij, het zelf en de andere. Zo wordt het normale “zelf” gecreëerd, dat tot uiting komt in een verbeelde gemeenschap (*imagined community*), waarvan de leden elkaar niet persoonlijk kennen maar wel een onderlinge binding voelen. De abnormale “andere” wordt vervolgens in symbolische ballingschap gezonden (Anderson 1983).

In *Orientalism* (1978) beschouwt Edward Said de Oriënt niet als een inherent natuurlijk feit maar als een discursieve uitvinding van het Westen, en oriëntalisme als een ideeënpakket doordrongen van superioriteit, racisme en imperialisme. Said stelt het geografisch essentialisme in vraag, i.e. de absolute vastlegging van specifieke betekenissen op geografische entiteiten en bevolkingsgroepen. Het bestaan van een geografische ruimte met inwoners die gedefinieerd kunnen worden op basis van religie, cultuur of ras eigen aan die ruimte, is met andere woorden betwistbaar. Volgens Said is de Oriënt een Europese uitvinding en een plaats van romantiek, exotische wezens, rondwarende herinneringen en landschappen en opmerkelijke ervaringen. Het vormt de culturele mededinger van het Westen en acteert als het tegengestelde beeld, concept en persoonlijkheid. Oriëntalisme kan beschouwd worden als een westerse modus om het Oosten te domineren, herstructureren en controleren (Said 1978: 1-3, 322; Baldwin 2000: 189 en Barker 2000: 266).

Said stelt dat elke representatie ten eerste ingebed is in de taal, cultuur, instellingen en politieke omgeving van de representeerder, en ten tweede beschikt over een speelveld dat gevormd wordt door geschiedenis, traditie en discours. Representaties beantwoorden dus aan culturele, professionele, nationale, politieke en economische vereisten van de periode waarin ze gecreëerd zijn. De Oriënt als Europese representatie is ontstaan uit een gevoeligheid voor de oostelijke geografische regio. Hoewel de oriëntalist verondersteld wordt om inzicht te verschaffen, bevat haar of zijn

representatie een persoonlijke stijl en opvatting over het Oosten. De kennis die in een oriëntalistisch discours wordt verspreid is dus nooit rechtstreeks overgebracht of objectief. Uitsluitend de westerse expert en het oriëntalistische discours kunnen het Oosten begrijpen, reconstrueren en herformuleren; de Oriënt heeft een buitenwerkelijke, gereduceerde status en kan zichzelf niet representeren (Said 1978: 272-274, 280-283).

Orientalism is niet ontsnapt aan kritiek. Said zou onvoldoende aandacht besteed hebben aan de conflicten en diversiteit tussen oriëntalisten; door nationale tradities en evoluties bestond het oriëntalisme immers niet uit één discours dat in verschillende eeuwen gebruikt werd. Hij negeerde eveneens de mening van de oriëntalisten zelf over hun positie en die van het Westen en overdreef hij de negativiteit van het westerse beeld, aangezien oriëntalisme ook een hulding was van de Oriënt. Daarnaast had hij geen aandacht voor de manier waarop macht, identiteit en representatie functioneerden via *gendered categories* die de betrekkingen bepaalden met een machtstweedeling tussen mannen en vrouwen. Ook eventuele verschillen in de kennis en representatie tussen mannelijke en vrouwelijke schrijvers kregen geen aandacht (Baldwin 2000: 173-174 en MacKenzie 1995: 6).

Volgens Clifford (2001: 22-25, 28-29, 34) had Said met succes stereotypen gedetecteerd en in vraag gesteld, zoals de onveranderlijkheid, exotische vrouwen, overvolle markten, corrupt despotisme en mystieke religie. Bovendien onthulde hij de zogenaamde autoriteit van de oriëntalist, i.e. de paternalistische privileges voor westerse schrijvers, waardoor ze in naam van de oosterlingen spraken, de gefragmenteerde waarheid reconstrueerden of de verdwijning van de culturele authenticiteit aanklaagden. Toch bood Said geen duidelijke definitie van het oriëntalisme, maar enkel een ambivalente omschrijving aan de hand van afzonderlijke, soms onverenigbare standpunten. Zo slaat een van de drie betekenissen op de Oriënt als denkwijze of constructie van een mentale handeling, terwijl de andere twee betekenissen rechtstreeks betrekking hebben op het Oosten. Enerzijds stelde Said dat een tekst een authentiek kenmerk van de Oriënt negeert, vertekent of overheerst, maar anderzijds ontkende hij het bestaan van elke "echte Oriënt". Ten slotte richtte Said zich bijna exclusief op teksten over het Arabische Midden-Oosten, zonder het Verre Oosten, India, de Grote Oceaan en Noord-Afrika, en beperkte hij zich tot Britse, Franse en Amerikaanse auteurs. Ook Midden- en Oost-Europese landen kwamen in zijn onderzoek niet aan bod.

Een specifieke, intra-Europese variant van het oriëntalisme vormt het balkanisme. Volgens historica Maria Todorova heeft de Balkan, in tegenstelling tot het ondefinieerbare Oosten, een historische en geografische duidelijkheid. Het Oosten werd bewonderd door romantici en diende als escapistisch en exotisch droomoord en metafoor voor het verbodene,

verbonden met vrouwelijkheid en lust. De Balkan bracht daarentegen eerder een negatieve en ongenueanceerde attitude teweeg, zonder mysterie of seksualiteit, maar met mannelijke aantrekkingskracht. Aan de Balkan werden kenmerken toegekend zoals geweld, wreedheid, etnische complexiteit en menselijk gedrag gebaseerd op culturele tradities. De inwoners van de Balkan werden voorgesteld alsof ze zich niet wilden schikken naar de standaarden of normen van de beschaafde wereld (Todorova 1997: 3, 11, 13-14, 118, 122, 128, 137).⁸

Terwijl het Westen en Oosten in een oriëntalistisch discours werden voorgesteld als twee onverenigbare entiteiten, werd de Balkan gezien als brug of overgang tussen Europa en Azië. De Balkan vormde eveneens een brug tussen groeifases en werd daarom gelabeld als semiontwikkeld, -beschaafd en -oosters. Het balkanisme betreft dus een discours over een toegekende ambiguïteit, niet over een tegenstelling (cf. oriëntalisme). Het balkanisme is in de loop van twee eeuwen gevormd en heeft zich uitgekristalliseerd rond de Eerste Wereldoorlog en de Balkanoorlogen.⁹ Balkanisering betekent niet alleen een proces van nationalistische fragmentering van voormalige geografische en politieke eenheden in nieuwe en vaak niet-levensvatbare kleine staten, maar ook de terugkeer naar het primitieve en het barbaarse.¹⁰ De blanke en overwegend christelijke Balkan diende als een verzameling van negatieve kenmerken waartegenover een positief en zelfgenoegzaam zelfbeeld van Europa werd gecreëerd (Todorova 1997: 15-20, 184, 188).

Terwijl de Balkan in essentie de naam is van een Bulgaarse bergketen, kent de benaming dus een ideologische vooringenomenheid met negatieve connotaties zoals vuilheid, passiviteit, onbetrouwbaarheid, opportunisme, bijgeloof en immoraliteit.¹¹ Het vrijheidsstreven, een van de weinige positieve eigenschappen, maakt sinds de romantiek deel uit van het westerse Balkanbeeld. Zelfs in de Balkantalen betekent Balkan een gebrek aan

⁸ Hammond (2010: 62) toonde aan dat de Britse literatuur uit de 20ste eeuw 19de eeuwse stereotypen over Zuidoost-Europa heeft gebruikt waarbij de Balkan Europa's "andere" vormt en de inwoners van Zuidoost-Europa volgens westerlingen niet voldoen aan de basisvereisten voor beschaving en normaliteit.

⁹ De oorlogen in Ex-Joegoslavië in de jaren 1990 zijn de verwachte resultaten van een strijdethiek, die diep in de psyche van de Balkanvolkeren zou zitten. Geweld op de Balkan zou daarom gewelddadiger zijn wegens het archaische karakter en ontstaan uit oude clanverbanden (Todorova 1997: 137).

¹⁰ De uitdrukking "balkanization" werd voor het eerst gebruikt op 20 december 1918 in een artikel in *The New York Times* (Todorova 1997: 32-33).

¹¹ In 1794 reisde de Brit John Morritt van Londen via het Europese continent naar het toenmalige Constantinopel. Bij de oversteek van het Balkangebergte in Bulgarije schreef hij een brief aan zijn zus waarin voor het eerst de naam Balkan voorkwam in het Engelse reisliteratuur. Voordien en later zou ook de benaming Haemus gebruikt worden (Todorova 1997: 22).

beschaving en onderontwikkeling, en slaat balkanisering op chaos en primitieve ruzies. Hoewel westerse reizigers in de tweede helft van de 19de eeuw al honderden reisverslagen hadden geschreven, werd de regio aan het begin van de 20ste eeuw nog steeds voorgesteld als terra incognita. Volgens westerse reisauteurs stak een reiziger bij de grens van het Ottomaanse Rijk de beschavingsgrens over en betrad hij een wild en barbaars gebied. Eeuwenlang gebruikten westerse reizigers de Balkan als spiegel, waarin het beschaafde en moderne “zelf” in fel contrast stond met de primitieve en wilde “andere”; de Balkan bezat alle eigenschappen waarvan het Westen zich had gedistantieerd (Jezernik 2004: 26, 28-29, 103, 114).

Tijdens de oorlogen in Ex-Joegoslavië in de jaren 1990 hanteerde een deel van de internationale politiek en nieuwsmedia een balkanistisch discours. Goldsworthy (2005: 26-27) verwijst naar de speech van voormalig VS-president Bill Clinton op 24 maart 1999, aan de vooravond van de NAVO-luchtaanvallen tegen Servië, die het schiereiland als een breuklijn tussen religies en beschavingen omschreef. De Britse journalisten Michael Nicholson (*Natasha's Story* 1994) en Simon Winchester (*The Fracture Zone: A Return to the Balkans* 1999) beschreven de regio als wild en gewelddadig. In *Balkan Ghosts* (1993) verklaarde de Amerikaanse journalist Robert Kaplan de vijandigheden in Ex-Joegoslavië met “ancient hatreds”. Volgens Naarden (2002: 81-82), Tromp (1996: 209) en Peternel (1993: 97, 105) was de mythe van de ongeciviliseerde, barbaarse en irrationele Balkanmens ook aanwezig in het denkpatroon van het Nederlandse journalistencorps. Zo schreef C.J. Visser in *NRC Handelsblad* over “een stammenafrekening” en Anet Bleich en Ewoud Nysingh berichtten in *de Volkskrant* dat “al meer dan zes maanden Serviërs en Kroaten elkaar met groot enthousiasme de hersens inslaan”. In 1993 stelde Ronald Van den Boogaard dat “alle oorlogspartijen een schijnbaar onverwoestbare, haast irrationele strijdlust aan de dag leggen”. Milo Anstadt (1999) sprak over een specifieke “Zuid-Slavische mentaliteit” van mensen die “nog slechts in het gevaar konden ademen”.¹²

Volgens Hammond (2010: 278-280) bevatte de Britse reisliteratuur uit de jaren 1990, voornamelijk de teksten van humanitaire medewerkers, nog

¹² Hoewel dit boek gaat over het beeld van de MOE-landen in de Nederlandse cultuur, niet over de wederzijdse politieke en economische betrekkingen, is het beeld van de Balkan in Nederland vanaf 1995 mede bepaald door de Val van Srebrenica. Op 11 juli 1995 werd de Bosnische stad Srebrenica ingenomen door Bosnisch-Servische troepen die ongeveer 8.000 moslims deporteerden en vermoordden. Deze enclave stond officieel onder de bescherming van het VN-bataljon Dutchbat, dat een controversiële rol speelde in deze genocide. De Val van Srebrenica werd opgenomen in de Canon van Nederland, een lijst van vijftig onderwerpen die een chronologische samenvatting vormen van de geschiedenislessen in het Nederlandse basis- en voortgezet onderwijs, waardoor het in het Nederlandse collectieve geheugen zit.

steeds een balkanistische representatie.¹³ Toch vond er na 11 september 2001 een verandering plaats in het conceptueel kader binnen de reisliteratuur. Dankzij de intrede van de academische deconstructie van het balkanistische discours, werd reisliteratuur namelijk minder denigrerend in vergelijking met de jaren 1990. Ondanks deze lichte toename in zelfkritiek, is een diepgaande verandering in de reisliteratuur nog altijd noodzakelijk. Het Balkanbeeld mag niet uitsluitend gericht zijn op de westerse rol of inmenging in de regio, maar moet in de eerste plaats focussen op de levenservaringen van de plaatselijke bevolking, wat alleen verteld wordt in het oeuvre van lokale schrijvers.

Een van de meest bekende Nederlandse schrijvers in de groep van kenners van Zuidoost-Europa is A. Den Doolaard (Cornelis Spoelstra).¹⁴ Tijdens een interview met de Nederlandse schrijver Adriaan van Dis op 11 februari 1990, in het programma *Van Dis in de Ijsbreker*, stelde Den Doolaard: “In West-Europa voelde ik een manco. Wij hadden de beschaving en daarginds vond ik de oude cultuur met de nadelen van het gebrek aan wat wij beschaving noemen, d.w.z. schone handen, plenty doktoren, vaste wastafels”. Ondanks de onthulling van het monument ter ere van Den Doolaard op 29 mei 2006 in Ohrid, was de auteur nooit algemeen bekend in Macedonië. Den Doolaard had een moeizame verhouding met het Nederlandse literaire establishment, dat hem een gebrek aan psychologische diepgang verweet, maar begin jaren 1990 bleek Nederland nog altijd nieuwsgierig naar zijn inzichten in Ex-Joegoslavië. Het Macedoniëbeeld in de romans van Den Doolaard verschilt overigens niet van Engelse, Franse en Duitse Balkanbeelden: ongerept, woest en een instabiel kruitvat (De Dobbeleer 2014: 34, 37, 46). Jelica Novaković-Lopušina (2006 en 2011: 30) stelde ten slotte dat “Den Doolaard zijn fascinatie met een ander cultuurpatroon en een ander levensgevoel met veel van zijn voorgangers en opvolgers gemeen heeft”. Een statistisch onderzoek naar de meest frequente woorden in Nederlandse reisliteratuur over Joegoslavië uit de jaren 1930, zou uitkomen bij “oorspronkelijk, ongerept, primitief, oriëntaals, wonderbaarlijk, interessant, gastvrij, arm en ruw”. Dat het Nederlandse langetermijnbeeld van de Balkan interessant blijft voor onderzoekers zowel uit de Lage Landen als uit Zuidoost-Europa, wordt aangetoond door de publicatie van *Wat kwam er uit een schot* (2015) door Jelica Novaković and Sven Peeters, waarin een analyse

¹³ Hammond haalt Hamilton en Solanki 1992, Becker 1994 en Hollingworth 1996 aan.

¹⁴ De romans van Den Doolaard over Zuidoost-Europa zijn *De herberg met het hoefijzer* (1933) *Oriënt-Express* (1934), *De bruiloft der zeven zigeuners* (1939), *Het land achter Gods rug* (1956, Montenegro), *De goden gaan naar huis* (1966, Griekenland) en *Samen is twee keer alleen* (1976, Macedonië). Zijn reportages en reisbeschrijvingen bevatten *De wilden van Europa* (1932, Balkan), *Het land van Tito* (1954), *Joegoslavië, kaleidoscopisch reisland* (1956), *Dit is Joegoslavië* (1956), *Dit is Griekenland, het vasteland* (1958), *Grieken zijn geen goden* (1960) en *Vakantieland Joegoslavië* (1960).

gemaakt wordt van de verschillende representaties en gebruiken in de Nederlandse en Vlaamse pers, literatuur en beeldende kunsten tijdens de afgelopen 100 jaar van Gavrilo Princip, de moordenaar van Franz Ferdinand en diens vrouw in Sarajevo op 28 juni 1914.

0.3. Cultureel beeld van Midden- en Oost-Europa

Sommige Nederlandse geografische adjectieven worden in uitdrukkingen gebruikt die stereotypen verraden. Volgens het *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* van Van Dale betekent “Pools” niet alleen “van, uit, betreffende, als in Polen”, maar ook “vreemd, onordelijk en ruw” (bv. het ging er Pools aan toe). Het adjectief wordt ook gebruikt in de uitdrukking “een Poolse landdag”, i.e. een rumoerige of verwarde vergadering of rumoerig door elkaar gepraat. “Russisch” betekent niet alleen “van, uit, betreffende, als in de Russische Federatie”, maar ook “zoals in het despotische Rusland, tiranniek, meedogenloos” (bv. Russische optreden, toestanden). Een “karpatenkop” betekent “een gezicht waaruit aan onverzettelijkheid gepaarde domheid spreekt”. Van Dales *Groot Woordenboek Hedendaags Nederlands* verklaart de term als “een hardvochtig, star en dom gezicht”. Geïntroduceerd door Gerard Reve in *Haringgraten* uit *Uit Tien Vrolijke Verhalen* (1961) drukt deze pejoratieve term niets minder uit dan een beeld van onderontwikkeling over de inwoners van de Karpaten, het gebergte dat zich uitstrekt over Tsjechië, Slowakije, Polen, Oekraïne en Roemenië. “Balkaniseren” betekent “in een chaotische toestand brengen door het in kleine, vijandig gezinde stukken te verdelen”.¹⁵

Centraal- of Midden-Europa en Oost-Europa hebben uiteenlopende politieke, economische en culturele definities. Volgens *The Economist* bestaat Centraal-Europa uit de Visegrádgroep (Polen, Tsjechië, Slowakije en Hongarije) (“From Visegrad to Mitteleuropa” 2005). *The World Factbook* van de CIA beschouwt Centraal-Europa als Duitsland, Hongarije, Oostenrijk, Polen, Slovenië, Slowakije, Tsjechië en Zwitserland. Volgens de *Ständige Ausschuss für geographische Namen* wordt Oost-Europa volgens culturele criteria gevormd door Belarus, Oekraïne en Rusland (StAGN-Empfehlung zur Großgliederung Europas 2005). De Verenigde Naties (VN) definiëren Oost-

¹⁵ De notie van balkanisering wordt sinds de oorlogen in Ex-Joegoslavië in de jaren 1990 op internationaal vlak gebruikt voor situaties en entiteiten die niets met de Balkan zelf te maken hebben. Tijdens de lange en moeizame regeringsvorming op federaal niveau in 2007 in België, werd de term “balkanisation” gebruikt in een opiniestuk in de Franse krant *Le Figaro* over de politieke situatie in België (Rousselin 2007). Andere voorbeelden van het internationale gebruik zijn de balkanisering van het internet, het Chinese rechtssysteem, de grondgebieden van Nigeria en Colombia en het Amerikaanse elektriciteitsnetwerk (Goldsworthy 2005: 32).

Europa als Belarus, Bulgarije, Hongarije, Moldavië, Oekraïne, Polen, Roemenië, Rusland, Slowakije en Tsjechië en plaatsen Albanië, Bosnië en Herzegovina, Kroatië, Macedonië, Montenegro, Servië en Slovenië in Zuid-Europa (Composition of ... 2013).

Het eerste gebruik van de term “Oost-Europa” wordt toegekend aan de Zweedse linguïst Johann Erich Thunmann (1774) (Bracewell en Drace-Francis 2008: 5). De term “Midden-Europa” wordt toegeschreven aan de Duitse politicus Friedrich Naumann die het concept uiteenzette in *Mitteuropa* (1916). In *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (1994: 1-16) betoogt Larry Wolff dat de Verlichting in de 18de eeuw getuige was van de West-Europese uitvinding van Oost-Europa als “de complementaire wederhelft” en de ideële tegenstelling tussen beschaving en onderontwikkeling. Volgens Wolff zijn ondanks de val van het IJzeren Gordijn en de disintegratie van de communistische regimes in Europa, de westerse culturele vooroordelen over Oost-Europa intact gebleven. Hij beschrijft de constructie van Oost-Europa als gelijktijdige in- en uitsluiting, een vorm van “demi-Orientalization”, waarbij de notie van Europa wordt gelijkgesteld aan West-Europa.

De beelden van de Midden- en Oost-Europese landen zijn uiteraard verschillend en afhankelijk van historische omstandigheden. De Hongaarse Opstand (1956) versterkte het beeld van de Hongaren als moedige en heroïsche verdedigers van Europese waarden en vrijheid. Hetzelfde beeld was aanwezig tijdens de Fluwelen Revolutie bij de val van het communistische regime in 1989 (Marác 2007: 176). In de 19de eeuw bestond het Polenbeeld voornamelijk uit passie en eer en het verlangen naar een onafhankelijke natiestaat. Het naoorlogse beeld werd als gevolg van de Sovjetbezetting en het communistische regime gekenmerkt door slachtofferschap (Leerssen en Gerrits 2007: 217-218). In 1989 werd Roemenië op de wereldkaart gezet door de revolutie tegen de dictatuur van Nicolae Ceaușescu, die in de jaren 1980 door Britse tabloids met Dracula werd vergeleken (cultureel referentiepunt). In de aanloop van de Roemeense EU-toetreding op 1 januari 2007 focusten de westerse media op corruptie (Deletant 2007: 225-226). Het beeld van Servië als hoofdverantwoordelijke in de oorlogen in Ex-Joegoslavië bleef in de jaren 2000 bestaan; de Serviërs werden voorgesteld als onbeschaafd, gewelddadig en barbaars (Sekeruš 2007: 237).

Ewa Thompson (2005) stelt dat een etnische of culturele groep onintelligent en onbekwaam lijkt om zichzelf uit te drukken, als deze groep niet opgenomen is in teksten over collectieve herinneringen. Een collectief geheugen ontstaat niet door directe deelname aan historische gebeurtenissen, maar op indirecte wijze, door het horen of lezen over deze gebeurtenissen. Het collectieve geheugen wordt gedeeld door gemeenschappen, die niet noodzakelijkerwijs in dezelfde omgeving leven, maar wel dezelfde

groepsloyaliteit hebben. Soms kan dit geheugen historische gebeurtenissen mythologiseren en inlijven in de nationale mythologie. Als voorbeeld gebruikt Thompson *Sites of Memory, Sites of Mourning* (1995) van Jay Winter, die de collectieve herinnering aan de Eerste Wereldoorlog analyseerde (bv. monumenten, gedichten), maar uitsluitend West-Europa behandelde en Midden- en Oost-Europa uitsloot. Deze exclusie gebeurde ook bij andere gebeurtenissen zoals de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog.¹⁶ Ook in Engelse, Franse en Duitse geschiedenisboeken bestond er een beeld van Europa waarbij de niet-Germaanse Midden- en Oost-Europese landen weggelaten werden.

In de loop van zijn geschiedenis heeft West-Europa zichzelf gedefinieerd in een positie tegenover “de andere”, die symbolisch belichaamd werd door islamitische landen, kolonies in Afrika of Azië of communistische landen. Deze “andere” werd altijd symbolisch buiten de grenzen van Europa geplaatst en had uiteenlopende kenmerken waartegen Europa zijn zelfbeeld vormde (bv. democratisch, rationeel en kritisch) (Rovisco 2008: 142). Deze symbolische geografie wordt in Midden- en Oost-Europa zelfs gereproduceerd. Om zich te onderscheiden van hun burens gebruiken Midden- en Oost-Europeanen namelijk zelf de eigenschappen die oorspronkelijk door West-Europeanen aan de MOE-landen werden toegekend (Mihelj 2008: 160). Zo waren aan het einde van de jaren 1980 Sloveense en Kroatische publieke figuren betrokken bij de constructie van ingebedde oriëntalismen (*nesting Orientalisms*). Een bevoorrechte “Europese” status werd voorbehouden aan de Sloveense en Kroatische bevolkingen, terwijl andere gemeenschappen in Joegoslavië (bv. de Serviërs) werden bestempeld als “Balkan” of “Byzantijns” en bijgevolg een niet-Europese, “andere” hoedanigheid kregen (Bakić Hayden en Hayden 1992: 5). Maxim Waldstein (2002: 481-482) stelt dat het standpunt van de Poolse auteur Ryszard Kapuściński ten opzichte van Rusland in *Imperium* (1994) paradoxaal lijkt. Het subject van de imperial gaze (Kapuściński) is namelijk een voormalig gekoloniseerde en het object (Rusland) is het imperium zelf. Waldstein beschouwt Kapuściński’s stereotypische en opdringerige beschrijving van Rusland echter als een oriëntalistische tekst om de minderwaardige en gevaarlijke “andere” te visualiseren. Al dan niet opzettelijk maakt zijn reisverslag deel uit van een reconstructieproces van de Europese identiteit in Midden-Europa.

In de berichtgeving van West-Europese nieuwsmedia tijdens de jaren 2000 zijn kenmerken van een oriëntalistisch en balkanistisch discours

¹⁶ De uitsluiting is gedeeltelijk het gevolg van het ontbreken van volledige publicatievrijheid en vrijheid van meningsuiting in het naoorlogse Midden- en Oost-Europa, waardoor collectieve herinneringen niet in alle openheid konden besproken worden (Thompson 2005).

aanwezig. Volgens Hudabiunigg (2004: 371-372, 375, 380, 382) wordt het beeld van Midden- en Oost-Europa in de Duitse nieuwsmedia bepaald door “twee cultureel geïdealiseerde cognitieve modellen”, i.e. de oude tegenover de nieuwe EU-lidstaten. Hudabiunigg onderzocht het beeld van Polen, Slovenië, Rusland en Tsjechië tussen 1997 en 2003 in de Duitse geschreven pers waarin drie frames centraal staan: rationaliteit tegenover irrationaliteit, macht tegenover onmacht en beschaving tegenover onderontwikkeling. Macht, rationaliteit en beschaving worden toegeschreven aan de oude EU-lidstaten die hegemonie uitoefenen op de onderontwikkelde en irrationele nieuwe Midden- en Oost-Europese EU-lidstaten. De rationaliteit van het “oude” Europa uit zich in intellectuele terughoudendheid, individualisme en een wetenschappelijke kijk op geschiedenis, terwijl de irrationaliteit van het “nieuwe” Europa zich openbaart in religie, collectivisme en mythes.

Na de EU-uitbreidingen in 2004 en 2007 werd niet alleen het beeld van de nieuwe EU-lidstaten, maar ook het beeld van de arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa onderzocht. In hun berichtgeving over de Baltische staten hebben de Britse nieuwsmedia tussen 2004 en 2007 zowel het communistische label als de associatie met onderontwikkeling en inferioriteit in stand gehouden door middel van termen zoals “ex-sovjet” en “ex-communistisch” (Mockutė 2008). Progressieve dagbladen zoals *The Guardian* en *The Times* hebben arbeidsmigranten erkend als ambitieuze en voor de samenleving voordelige individuen (Fleming 2005: 19-27 en Dursun 2005). Fomina en Frelak (2008: 75) stelden dat Britse dagbladen de relatief succesvolle integratie van de Polen hebben benadrukt, maar tegelijkertijd kritiek geuit op de openstelling van de arbeidsmarkt door de toenmalige Labourregering. Morosanu (2007: 6-8) concludeerde dat Roemenen en Bulgaren in het balkanistisch discours van de Britse nieuwsmedia beschouwd zijn als gewelddadig en onderontwikkeld. Het beeld van de Zuidoost-Europese arbeidsmigrant is daarenboven gekenmerkt door oorlogsretoriek, zichtbaar in het gebruik van termen zoals “invasion”, “flooding”, “army” en “hordes”. Volgens Wilk (2010: 344-345) portretteerde *The Guardian* Polen als een weerspannig, lastig en koppig land, wat negatief werd beoordeeld in de onderhandelingen over de Europese grondwet, en positief werd beoordeeld in de onderhandelingen over het Verdrag van Nice (bv. inzake de stemmenweging), waarbij Polen als een Britse bondgenoot werd beschouwd. Korte (2010: 11) concludeerde ten slotte dat het meelevende Britse beeld van de Oost-Europese politieke vluchtelingen als slachtoffers in de jaren 1980, sterk contrasteert met de kritische houding ten opzichte van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa in de jaren 2000.

Het mediabeeld van Midden- en Oost-Europese migranten is soms positiever dan het beeld van niet-Europese migranten. Zo wordt de Poolse migrant in Italië niet meer als “de vreemde” of “de nieuweling” beschouwd en

heeft hij of zij een positiever imago dan een Afrikaanse of Aziatische migrant (Golemo 2008: 29-38). Hetzelfde onderscheid maken de Portugese nieuwsmedia. Midden- en Oost-Europese migranten worden beschouwd als volwaardige medeburgers, zelfs als ze geen Portugees spreken en illegaal op het grondgebied verblijven. In tegenstelling tot de Afrikaanse migrant, die gezien wordt als een bedreiging voor de welvaart en sociale zekerheid, is de migrant uit Midden- en Oost-Europa het voorwerp van een meelevend discours (Cunha 2001: 102).

Het Polenbeeld in de Vlaamse nieuwsmedia bevat enkele negatieve kenmerken. Zo stelde Van Heuckelom (2009b: 131-139) dat de Vlaamse nieuwsmedia koudeoorlogsretoriek hebben gehanteerd door het gebruik van “de beladen en in feite anachronistische term Oostblok”. Een onderzoek van Wolny (2008) naar het beeld van Poolse migranten in de Vlaamse dagbladpers toonde aan dat, door het hardnekkige gebruik van de archaische term “Oostblok” in combinatie met “voormalig”, “ex”, of “vroeger”, een negatief beeld van illegaliteit en bedreiging werd gecreëerd en in stand gehouden.¹⁷ Hoewel de termen “Oostblok” en “Oost-Europa” dezelfde regio afbakenen, leidde het gebruik van de laatste term tot een positief beeld van een actieve, dynamische regio. “Polen” als land en bevolkingsgroep werd het vaakst geassocieerd met economie, criminaliteit en justitie, “Pools” met arbeiders en daders en “Pool” met illegaliteit, zwartwerk en repatriatie.

0.4. Imagologie

Zoals hierboven beschreven bestaat het primaire bronmateriaal voor dit onderzoek uit reportages en artikelen uit opinieweekbladen en dagbladen, reportages uit duidingsmagazines en reisprogramma's van de Nederlandse publieke omroepen, handboeken en reisgidsen en (literaire) non-fictie. Aangezien de teksten, inclusief de artikelen uit de geschreven pers, een hoog narratief gehalte hebben, heb ik gekozen voor de imagologie als methodologisch kader en niet voor een kritische discoursanalyse.¹⁸

¹⁷ Wolny onderzocht artikelen uit *Het Laatste Nieuws*, *De Morgen*, *De Standaard* en de *Gazet van Antwerpen* gepubliceerd tussen 21 oktober 2005 tot 26 juli 2006. Deze periode werd gekenmerkt door de politieke discussie omtrent de openstelling van de grenzen voor de inwoners van de nieuwe EU-landen en de zogenaamde mp3-moord, i.e. de moord op Joe Van Holsbeek, die door twee jonge Polen op 12 april 2006 werd neergestoken tijdens het spitsuur in het station Brussel-Central en beroofd werd van zijn mp3-speler.

¹⁸ Een kritische discoursanalyse, dat een interdisciplinaire aanpak heeft en zoals de imagologie ontstaan is in de jaren 1960, beschouwt taal als een vorm van sociale praktijk en focust op de manieren waarop sociale en politieke overheersing gereproduceerd wordt in geschreven en gesproken taal zoals nieuwsinterviews, sollicitatiegesprekken, politieke toespraken en krantenartikelen.

Sinds de jaren 1960 heeft de imagologie voornamelijk nationale en culturele stereotypen in literaire fictie onderzocht. Tegenwoordig analyseert dit specialisme de beeldvorming van culturen en samenlevingen in culturele teksten zoals literatuur, theaterstukken, films en persberichten. De feitelijke opkomst van de imagologie als kritische studie van nationale karakterisering in de literatuur vond plaats na de Tweede Wereldoorlog en de afwijzing van het geloof in de echtheid van nationale karakters als verklarende modellen. Naast het essay *L'étranger tel qu'on le voit* van de Franse comparatist Marius-Francois Guyard (*La littérature comparée*, 1951) die pleitte voor de studie van nationaliteit als een literaire stijlfiguur, is hoofdzakelijk het werk van de Belgische comparatist Hugo Dyserinck van noemenswaardig belang. Terwijl in de jaren 1960 en 1970 de comparatisten afstapten van de *image studies*, ontwikkelde Dyserinck met het "Akense programma" vanaf 1966 een comparatieve literatuurwetenschap die het multinationale karakter van literatuur introduceerde met betrekking tot nationale beelden en stereotypen (Leerssen 2007: 22-23).¹⁹

In de jaren 1980 ontwikkelde de Fransman Daniel-Henri Pageaux zijn theorieën van de *imagerie culturelle* en het *imaginaire*. Pageaux stelde voor om het literaire beeld van natiestaten te onderzoeken, rekening houdend met de culturele context en methodes uit de geesteswetenschappen. Het beeld van de verhouding tussen het zelf en de ander betekent in feite een culturele botsing waardoor een groep de eigen ideologie blootlegt. Deze beelden en mythes vormen een semiotisch systeem, een *imaginaire* dat wordt uitgedrukt als afzonderlijke stereotypen. Een stereotype extrapoleert generalisaties uit bijzonderheden door de omzetting van een enkelvoudige toekenning in de essentie van een hele natie. Pageaux trachtte de imagologie uit te breiden voor alle geesteswetenschappen en nam afstand van de filologische analyse van perceptie en beeldvorming ten voordele van een programma voor het begrip van cultuur in het algemeen (Leerssen 2007: 22-23, Beller 2007: 8-9).²⁰

Een belangrijke rol in de imagologie is weggelegd voor het alteriteitsprincipe waarbij een nationale identiteit wordt gevormd in de tegengesteldheid tussen het zelf en de andere en de dynamiek tussen het zelfbeeld (*auto-image*) en het beeld van de andere (*hetero-image*) (Leerssen 2000: 271). Imagologische modellen zijn gekenmerkt door binaire tegenstellingen, zoals de oppositie Noord versus Zuid, centrum versus periferie en sterke staat versus zwakke staat. De eerste tegenstelling plaatst aan de ene kant het zogenaamde "koelere" temperament van de individualistische, rationele en ruige, maar ook betrouwbare en verantwoordelijke noorderling. Hij of zij kent democratie en egalitarisme,

¹⁹ Zie ook Dyserinck 1966, 1982 en 1991.

²⁰ Zie ook Pageaux 1981, 1983 en 1989.

heeft een goed ontwikkeld handelsinstinct, maar ook een gebrek aan verbeelding en een introspectieve houding. Aan de andere kant staat het “warmere” temperament van de zuiderling, die sensueel, collectief, maar ook minder betrouwbaar en verantwoordelijk en eerder geneigd is tot autocratie en strenge hiërarchie. Dit eerste model werkt zowel tussen landen als tussen regio’s binnen één land, wat leidt tot contradicties aangezien elke regio noordelijk of zuidelijk kan zijn, afhankelijk van de ligging van de observerende cultuur. De tweede tegenstelling kent aan het centrum kenmerken toe zoals dynamisch, progressief, modern, terwijl de periferie beschouwd wordt als statisch, traditionalistisch en ouderwets. Zoals de noord-zuidtegenstelling kan deze oppositie zowel op macro- als op microschaal toegepast worden. Het derde model is het meest afhankelijk van historische omstandigheden en stelt dat staten die op het hoogtepunt van hun macht zitten, eerder negatieve stereotypen toegekend krijgen die gerelateerd zijn aan hun bedreigende macht tegenover hun burens. Staten die zwakke periodes meemaken hebben zachte en minzame kenmerken (Chew III 2001: 14-16).

Aan het begin van de 21ste eeuw heeft de imagologie een noodzakelijke modernisering ondergaan. Zo is de literaire roman volgens Leerssen (2011: 155) “niet langer het belangrijkste genre in de verspreiding van culturele gemeenplaatsen en nationale images”. Nationale en culturele stereotypen worden evengoed, indien niet frequenter, verspreid via nieuwsmedia, sociale media en films. Richard Andrew Hall stelt dat de imagologie, voornamelijk het vakgebied van historici en letterkundigen die oudere bronnen hebben geanalyseerd, het verleden op het heden heeft geprojecteerd waarbij het collectieve gewicht van de geschiedenis geen verandering toelaat. De plaats waar opinievorming ontstaat, is echter verschoven van het literaire oeuvre van hoogopgeleide intellectuelen naar de massacultuur en sociale media (Hall 2007: 79-80). Een brede insluiting van primaire bronnen werd zelfs al gehanteerd door Said (1978: 23) die een analyse maakte van literatuur, politieke en journalistieke teksten, reisverhalen en religieuze en filologische studies. De oorsprong, vorming, verspreiding, receptie en impact van nationale stereotypen is toe te schrijven aan historische omstandigheden waardoor imagologisch onderzoek meer kan onthullen over de observerende cultuur dan over de geobserveerde cultuur (Chew III 2006: 182-183).

Deel 1

Het Polenbeeld in de Nederlandse geschreven pers

Hoofdstuk I

Polen en Nederland: Bilaterale betrekkingen en perceptie

1.1. Betrekkingen en beeldvorming voor 1980

In de 18de eeuw werd Polen beschouwd als een rustieke natie bestaande uit trotse maar kleingeestige edelen met een hartstochtelijk gevoel voor humor maar zonder gezond verstand. Door het onafhankelijkheidsverlies tijdens de Poolse Delingen (1772, 1793 en 1795) ontstond de reputatie van inefficiënte passie en eer. Polen werd een virtueel concept, een ideale natie zonder staat dat gedragen werd in het hart en idealisme van haar bewoners. De Polen werden beschouwd als de ultieme idealisten met als meest bekende voorbeeld de dichter en onderzoeker Adam Mickiewicz, die Polen voorstelde als de lijdende en verlossende natie. In Europa bleef de Poolse reputatie gekenmerkt door romanticisme en messianisme, voornamelijk wegens de weigering van de Polen om zich neer te leggen bij buitenlandse onderdrukkingen. De bezettingen door Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie versterkten het beeld van Polen als lijdend slachtoffer (Leerssen en Gerrits 2007: 216-219).

Ten tijde van de Baltische handel in de 16de en 17de eeuw hadden Nederland en Polen economische samenwerking. Dankzij deze handel ontstonden migraties, lokale nederzettingen en een introductie van nieuwe ideeën (scheepsbouw, windmolens en kredietverlening) die de Poolse economie sterk beïnvloedden.¹ Het Poolse beeld van Nederland als een schoon en rijk land stak af tegen de reputatie van de Nederlanders als onbeschaafde en gierige boeren. Door het beeld van Polen als een immens en religieus tolerant land, ontstond in de Nederlandse literatuur het stereotype

¹ Andere vlakken waarop de Nederlanders in de 16de en 17de eeuw invloedrijk waren, zijn o.a. vistechnieken, het verven van stoffen, bankwezen, binnenhuisarchitectuur (bv. Delfts aardewerk) en de invoer van producten uit Nederland en de toenmalige kolonies (Bogucka 2011: 10-15).

van Polen als het toevluchtoord van God (Bogucka 2011: 10-13).² In de 19de eeuw contrasteerde het Nederlandse beeld van de onvolwassen en opstandige Polen met de Belgische polonofilie, die tijdens de Belgische Omwenteling van 1830 bruikbaar bleek voor binnenlandse politieke doeleinden. In 1830 veroordeelden de Nederlanders de Novemberopstand in Congres-Polen tegen het repressieve bewind van Tsaar Alexander I van Rusland, vanwege het verband met de Belgische Omwenteling en de frustratie door het Nederlandse verlies aan grondgebied (Goddeeris 2011: 52-54).³

Na de Poolse Delingen, waarbij Oostenrijk, Pruisen en Rusland het Pools-Litouwse Gemenebest verdeelden, en de verdwijning van Polen van de Europese kaart, werd het land in 1918 opnieuw onafhankelijk. Hoewel Nederland en Polen in de jaren 1920 nauwe financiële betrekkingen en handelsovereenkomsten hadden, vormde Polen in het interbellum geen prioriteit voor het politieke establishment in Den Haag, dat het gebied ten oosten van Duitsland zag als terra incognita. In de jaren 1930 bestond er in Nederlandse politieke kringen, ook bij de toenmalige “zaakgelastigde” in Warschau, Lambert Carsten, een wijdverbreid, officieus standpunt, dat de Duitse aanspraak op Pools grondgebied als een redelijke claim beschouwde (Diepen 2011: 60, 73-74, 77-78). Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog woonden er in Nederland ongeveer vijfduizend Polen. Dit aantal resulteerde deels uit de actieve rekrutering in Midden- en Oost-Europa voor de tewerkstelling in de Limburgse mijnindustrie; zo kwamen minstens drieduizend arbeiders uit Hongarije, Joegoslavië, Polen en Tsjecho-Slowakije naar Nederland (Verbeek 2012: 30). Een gebeurtenis die Polen onder de aandacht van het Nederlandse volk bracht was de huwelijksreis van Prinses Juliana en Prins Bernard van 9 januari tot 7 april 1937, van het dorpje Krynica in het zuiden van Polen, naar Boedapest, Oostenrijk en Parijs. Volgens *De Telegraaf* van 11 januari 1937 was Hotel Patria “het voorbeeld van de meest verfijnde, luxueuze en moderne hotelarchitectuur en -techniek. Beneden is alles van rozig marmer: de hall, de eetzaal, de danszaal - zij doen de bezoekers zich afvragen of men in een sprookjespaleis is aangekomen. ...

² In het toneelstuk *Gijsbrecht van Amstel* (1637) van Joost van den Vondel wordt emigratie naar Polen voorgesteld als de uitvoering van het bevel van God. In het zogenaamde “Nieuwe Land”, aan de paradijselijke oevers van de Vistula, zou een Nieuw Nederland gecreëerd worden (Bogucka 2011: 10).

³ De Nederlanders beschouwden zowel de Belgische als de Poolse opstand als voorbeelden van een afschuwelijke revolutionaire geest, hoewel er meer genegenheid naar de Polen uitging. In Nederland bestond het idee dat de Poolse opstand de Russische tsaar had verhinderd om de Nederlandse Koning Willem I te helpen in de onderdrukking van de Belgische Omwenteling. Het is echter onduidelijk of de bestaande interventieplannen van Nicolas I echt waren of dienden om druk uit te oefenen op de onderhandelingen. Nadat Poolse troepen in opstand kwamen tegen de Russen, was de tsaar verplicht om eerst op eigen grondgebied de orde te herstellen en zeker geen troepen naar de Lage Landen te sturen (Goddeeris 2011: 44-45).

Het is eigenlijk: Parijs in de Poolse verlatenheid”. In die tijd was het hotel, dat gerund werd door de ouders van de Poolse zanger en acteur Jan Kiepura, een ontmoetingsplaats voor beroemdheden en de aristocratie. Hoogstwaarschijnlijk kende Prins Bernhard het hotel dankzij een tip van zijn Poolse vrienden (Born e.a. 2004).

Tijdens de bezetting onderhielden de Nederlandse en Poolse regeringen in ballingschap in Londen geen nauwe of productieve betrekkingen, wegens hun tegengestelde belangen en uitdagingen en de grote verschillen in de gevolgen van de oorlog en het ballingschap op de regeringen en naties (Hulás 2011: 100, 107). De Tweede Wereldoorlog voegde echter een nieuwe dimensie toe aan zowel de bilaterale betrekkingen als het Nederlandse Polenbeeld. De Eerste Poolse Pantserdivisie, onder bevel van Generaal Stanisław Maczek, speelde een rol bij de bevrijding van de Lage Landen. Ongeveer tweehonderd Poolse soldaten vestigden zich na de oorlog in Breda, dat beschikt over een bekende militaire begraafplaats. Ook in de 21ste eeuw blijven de Poolse bevrijders, die in de onmiddellijke naoorlogse periode een mythische heldenstatus hadden, in de Nederlandse herinnering. Zo werd er op 25 april 2013 een tulp vernoemd naar Generaal Maczek, wat een aanzienlijke eerbetuiging van de Nederlandse samenleving betekende (Schoenmaker 2011: 120-121).

De inactiviteit in het Nederlandse buitenlandbeleid van 1945 tot 1947, gebaseerd op de vooroorlogse neutraliteitstraditie, werd gevolgd door een eerder vijandige en wantrouwige periode. De verdeling van het Europese continent in twee tegenovergestelde blokken en de stalinisering van het politieke klimaat in Polen leidde tot onverschilligheid ten opzichte van Oost-Europa. In 1964 vond er een eerste ontdooiing plaats nadat het woord “communistische gevaar” werd geschrapt uit de toespraken van Koningin Juliana. Na het begin van de detente tussen het West- en Oostblok aan het einde van de jaren 1960 en na het bezoek van de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns in 1967, verbeterden de Nederlands-Poolse betrekkingen langzamerhand. Een dieptepunt vormde echter de verslechtering van de bilaterale betrekkingen na de politieke crisis en de antisemitische campagne in 1968. Tijdens het kabinet-Den Uyl (1973-1977) ging de diplomatieke en economische toenadering verder, wat leidde tot een economisch samenwerkingsakkoord in 1974 (Żelichowski 2011: 141-142, 160-163 en Sterckx 2013: 104).

In de tweede helft van de jaren 1970 besteedde het Nederlandse buitenlandbeleid ruime aandacht aan Polen, dat werd beschouwd als medeburgbouwder tussen de twee machtsblokken en als medestander op het terrein van ontwapening. Nederland steunde Polens relatief liberale binnenlandbeleid en stimuleerde de speelruimte inzake het buitenlandbeleid. Deze houding paste in de strategie om steun te verlenen aan landen die een

redelijk onafhankelijke koers van Moskou nastreefden. Er vonden wederzijdse officiële bezoeken plaats van ministers van Buitenlandse zaken, met als hoogtepunt het staatsbezoek van Eerste Minister Dries van Agt in 1979. De Nederlandse regering uitte geen kritiek op de mensenrechtenschendingen in Polen, ook niet na 1979, toen deze schendingen in intensiteit toenamen; Den Haag bleef systematische mensenrechtenschendingen als inherent aan het communisme beschouwen (Baudet 2001: 142, 148 en Baudet 2011: 208-209).

1.2. Afwachting versus betrokkenheid in de jaren 1980

De Staat van Beleg in Polen vond plaats van 13 december 1981 tot 22 juli 1983 en had als doel om de oppositie te neutraliseren door middel van een drastische vrijheidsbeperking. Zo werden duizenden oppositieactivisten zonder proces opgesloten, censuur ingevoerd, de avondklok ingesteld en de grenzen afgesloten. Deze acties zorgden uiteraard voor veel internationale media-aandacht. In deze periode kregen de Poolse burgerbevolking en de oppositiebeweging Solidariteit intellectuele steun en humanitaire hulp van organisaties en verenigingen in West-Europese landen. Desondanks onderhielden verscheidene regeringen, zoals de Nederlandse en West-Duitse, geen officiële contacten met oppositieafgevaardigden, o.a. in het kader van de *Ostpolitik* en het behoud van de detente. Ten tijde van de Staat van Beleg waren de bij de Nederlanders meest bekende Polen Solidariteit-boegbeeld Lech Wałęsa en Paus Johannes Paulus II. Tezelfdertijd bestond er een diepe mentale afstand in de betrekkingen tussen Polen en de Lage Landen. Polen werd immers als een onmiskenbaar onderdeel van het communistische Oostblok beschouwd (Van Heuckelom 2008: 107-109).

Van januari 1980 tot december 1981 vormden het Poolse streven naar economische en politieke liberalisering en een vrij buitenlandbeleid twee prioriteiten voor de Nederlandse regering, die de Staat van Beleg zag als een destabiliserende factor doordat Moskou zich bedreigd voelde. Een hoofddoelstelling van de Nederlandse diplomatie was het voorkomen van een gewapend conflict met de Sovjet-Unie. Nederlandse economische en financiële steun zou plaatsvinden, op voorwaarde van de verderzetting van de in augustus 1980 begonnen liberalisering. Een officiële reactie van de Nederlandse overheid op de arrestaties van en lastercampagnes tegen oppositieleiders bleef uit; op de Staat van Beleg reageerde Den Haag uitsluitend in NAVO- en EPS-verband, waarbij de militaire overname krachtig werd veroordeeld.⁴ De NAVO en de EPS besloten de humanitaire hulp aan

⁴ De Europese Politieke Samenwerking (EPS) had als doel bij buitenlandse politieke relaties de toenmalige Europese Gemeenschap (EG) te betrekken door middel van

Polen verder te zetten, de economische hulp te bevriezen en geen contacten met het regime te onderhouden. In januari 1982 maakten de EG-lidstaten drie eisen kenbaar aan het regime: de officiële beëindiging van de Staat van Beleg, de vrijlating van alle politieke gevangenen en de start van onderhandelingen tussen de autoriteiten, Solidariteit en de rooms-katholieke kerk. Nederland was de initiatiefnemer van deze voorwaarden, die in de daaropvolgende jaren centraal bleven in het Nederlandse Polenbeleid. Noch een wijziging van het Nederlandse standpunt, noch een verbetering van de bilaterale contacten was mogelijk, zolang de situatie in Polen onveranderd bleef (Baudet 2001: 150, 153, 156).

Met een gevarieerde ideologische achtergrond was de verzuilde burgermaatschappij bijzonder actief in de hulpverlening aan Polen in de periode 1980-83.⁵ Actief in humanitaire hulpacties was eerst en vooral de omvangrijke Poolse gemeenschap in Zuid-Limburg, ontstaan aan het begin van de 20ste eeuw na de komst van gastarbeiders voor de steenkoolmijnen. Deze initiatieven verhoogde het engagement van de Polen die zich tot dat moment afzijdig hadden gehouden, met een stijging in het ledenaantal van het Poolse verenigingsleven tot gevolg. De val van het IJzeren Gordijn had echter een tweedelig gevolg op de Poolse gemeenschap in Limburg. Enerzijds gaf de voortrekkersrol van Solidariteit aanleiding tot trots en vreugde, anderzijds verloren sommige verenigingen hun basisdoelstelling, i.e. de instandhouding van de Poolse identiteit in het buitenland tijdens het communistische bewind. Mede door de veroudering of het overlijden van veel leden, onder wie oud-strijders van de Tweede Wereldoorlog, werden veel verenigingen vanaf de jaren 1990 inactief (Wojciechowski 2000: 106-108).⁶

gecoördineerde overleggen tussen de Ministers van Buitenlandse Zaken van de verschillende EG-lidstaten.

⁵ Het bronmateriaal voor de onderstaande alinea's komt uit het *Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland* in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Als definitie van de burgermaatschappij wordt hier de beschrijving van het *Sociaal en Cultureel Planbureau* gebruikt. Eerst en vooral spelen de grote maatschappelijke organisaties een belangrijke rol in het middenveld: vak- en milieubewegingen, kerken, onderwijs- en landbouworganisaties, consumentenbonden en vrijwilligersorganisaties. Daarnaast zitten in het middenveld ook "kleinere organisaties, het lokale verenigingsleven, incidentele initiatieven, sociale netwerken of bewegingen met een lage organisatiegraad en de meer informele wijzen waarop mensen contacten kunnen onderhouden of zich organiseren" (Hart 2005: 57).

⁶ Op 20 april 1910 zag in Zuid-Limburg de Katholieke Poolse Vereniging het levenslicht. Veel mijnwerkers waren ook lid van de Katholieke Bond van Poolse Verenigingen in Nederland. Ook na de Eerste Wereldoorlog kwamen er Poolse migranten in de steenkoolmijnen werken. Deze arbeiders verenigden zich op 10 november 1923 in de Poolse Bond te Heerlen (Thijssen 1992: 225).

De *Gereformeerde Kerken in Nederland* (GKN) begonnen begin 1981 met humanitaire hulpverlening in de vorm van maandelijkse vrachtwagentransporten met kleding, medicijnen en voeding (Stellingwerf 1982).⁷ Op 24 juni 1981 organiseerde de *Partij van de Arbeid* (PvdA) een rondetafelconferentie in Amsterdam over Solidariteit, de *Poolse Verenigde Arbeiderspartij* en het partijstandpunt ten opzichte van de gebeurtenissen in Polen (Linthorst en Verhoeve 1981). Op 19 december 1981 vond er een manifestatie plaats aan het beursplein te Amsterdam tegen de Staat van Beleg en voor de vrijlating van politieke gevangenen (“Laat ondanks de kou de Polen niet in de kou staan!!!”), met deelname van o.a. de katholieke vredesbeweging *Pax Christi* en de *Federatie Nederlandse Vakbeweging* (FNV). De manifestatie kreeg brede politieke steun; de PvdA, het *Christen-Democratisch Appèl* (CDA), de *Communistische Partij van Nederland* (CPN) en de *Volkspartij voor Vrijheid en Democratie* (VVD) namen eraan deel (Landelijke demonstratie 1981).

Reacties kwamen er ook uit extreemlinkse hoek. De *Nederlandse Sektie van de Vierde Internationale*, deel uitmakend van de *Internationale Kommunistenbond* (IKB), riep een dag na de afkondiging van de Staat van Beleg “de hele arbeidersbeweging op te protesteren tegen de militaire noodtoestand in Polen en om Solidariteit daadwerkelijk en massaal te steunen”. Daarbij werd de onmiddellijke stopzetting van de noodtoestand en de vrijlating van alle vakbondsleden geëist, zonder inmenging van de Sovjet-Unie (“Breznjev handen af van Polen”). De arbeidersbeweging moest “de strijd van de arbeiders en boeren voor een socialistische democratie steunen” (“Verklaring aan de pers” 1981). Op 18 december 1981 werd in het kraakcafé Molly Chaoot een informatieve Polenavond georganiseerd over de actie van de Poolse vakbonden voor een maatschappij, “geen kapitalistische zoals wij die in ons “vrije” westen kennen, maar waar bv. arbeiderszelfbestuur een heel belangrijke rol speelt” (“Polenavond” 1981).

Het *Europees Verbond van Vakverenigingen* (EVV) veroordeelde in april 1982 de onderdrukking van de vakbondrechten in Polen en eiste de vrijlating van de gevangengenomen vakbondsmensen en vrije onafhankelijke vakbonden. Daarnaast pleitte de EVV voor onderhandelingen tussen Solidariteit en de communistische autoriteiten (“Polen. Resolutie ...” 1982). In Nederland bepleitte het *Landelijk overleg Polen Komitees voor Solidarność*, met als voorzitter de latere *Elsevier*-journalist Michel Korzec, financiële steun voor de stakers. Het *Informatieburo NSZZ Solidarność* te Amsterdam met

⁷ De werelddiakonale organen in Nederland bestonden uit het Algemeen Diakonaal Bureau van de Gereformeerde Kerken in Nederland, (ADB), de Generale Diakonale Raad van de Nederlandse Hervormde Kerk (GDR) en de Stichting Oecumenische Hulp aan kerken en vluchtelingen (SOH) (Stellingwerf 1982).

woordvoerder Jan Minkiewicz zorgde vanaf januari 1982 voor de informatieverlening in Nederland omtrent de gebeurtenissen in Polen, de hulpverlening aan Solidariteit en de Poolse bevolking en de rechtzetting van desinformatie en ("Verklaring van het ..." 1982). De FNV organiseerde eerder, in de winter van 1981-82, de hulpcampagne "De Polen hebben u broodnodig" voor voedsel- en medicijntransporten. Deze hulpcampagne werd gesteund door het Rode Kruis, werkgeversverenigingen, de christelijke kerken en stond onder voorzitterschap van toenmalig Tweede Kamervoorzitter Dick Dolman (PvdA).

Op 30 januari 1982 werd er een fakkeltocht in Amsterdam georganiseerd, eveneens in samenwerking met FNV en CNV (Polenkomitee Utrecht 1982). In december 1982 vond er een *Polen-Week* plaats in Amsterdam met een concert in het theater de Kleine Komedie, debatten in het culturele centrum De Balie en een demonstratie op het Beursplein tegen één jaar militair bewind ("Solidair met Solidarność..." 1982). Op 13 december 1982 werd er een demonstratie op het beursplein te Amsterdam georganiseerd voor de vrijlating van gevangenen, de opheffing van de Staat van Beleg en nieuwe onderhandelingen tussen overheid en oppositie ("Demonstratie 13 december..." 1982).⁸ Het *Komitee Vrouwenrechten in Polen* te Utrecht wilde Poolse vrouwen steunen door protest tegen het militair regime en de afschaffing van de vrouwenpers, de steun aan feministische groepen en het verzamelen van anticonceptiemiddelen ("Komitee Vrouwenrechten in Polen" 1982).

Ook de Nederlandse universitaire wereld liet zich niet ongemoeid. Op 18 december 1981 eisten de studenten en het personeel van de Rijksuniversiteit Utrecht bij de Poolse ambassade de opheffing van de noodtoestand en de vrijlating van politieke gevangenen (USF Studentenvakbond 1981).⁹ Op 6 januari 1982 schreven de *Algemene Studenten Vereniging Amsterdam* (ASVA) en het *Landelijk Overleg Grondraden*, i.e. de voorloper van het *Landelijke Studenten Vakbond*, een brief naar de Poolse ambassadeur in Nederland met de eis tot opheffing van de Staat van Beleg, het herstel van vakbondrechten en de vrijlating van politieke gevangenen (La Rooy 1982). De universiteitsraad van de Rijksuniversiteit Leiden verzocht op 18 januari 1982 de Poolse regering dringend de universiteiten in Polen opnieuw open te stellen, onderwijs en wetenschappelijk onderzoek mogelijk te maken en de studentenbonden wederom toe te laten (Jansen 1982). De universiteiten van Amsterdam, Leiden, Groningen en Utrecht startten een handtekeningenactie voor de

⁸ Deelnemende politieke partijen waren PvdA, CDA, VVD, CPN en D "66, met medewerking van o.a. de Gezamenlijke Polen Komitees, IKV, Pax Christi, FNV, Jonge Socialisten en Informatieburo Solidariteit.

⁹ Het USF Studentenvakbond organiseerde op dezelfde dag een protestmeeting tegen de noodtoestand in Polen en voor de vrijlating van de dissidenten.

vrijlating van de taalkundige Andrzej Boguslawski (“Protest gevangenneming Poolse hoogleraar” 1982).¹⁰ Op Koninginnedag 1983 organiseerde de studentenvereniging *Cyclades* van de Universiteit van Amsterdam, waar eveneens een Polen-comité actief was, een bazaar ten bate van Solidariteit (Rutten 1983).

Na het einde van de Staat van Beleg verlieden de Nederlands-Poolse betrekkingen stroef. In vergelijking met de onmiddellijke intensivering van de bilaterale contacten door andere West-Europese landen (bv. West-Duitsland en Italië) vanaf 1984, bleef de Nederlandse toenadering tot Polen langzaam en terughoudend. In 1987 bracht de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek (CDA) een staatsbezoek aan Polen waarbij een baanbrekend ontmoeting plaatsvond met Lech Wałęsa; het westerse Polenbeleid liet immers geen politieke contacten met Wałęsa toe. De ontmoeting, waarvan de West-Europese partners niet op de hoogte waren, had twee hoofdmotieven: ten eerste, de populariteit van Solidariteit in Nederland en het pareren van de kritiek op van den Broek voor een gebrek aan interesse in mensenrechten (de binnenlandse politieke agenda); en ten tweede de morele druk op de Poolse autoriteiten om in dialoog te gaan met Solidariteit (Baudet 2011: 204-208).

Aan het einde van de jaren 1980 verdween het IJzeren Gordijn, met als internationaal symbool de val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989. In de periode tussen 1988 en 1993 kende Polen politieke en economische liberalisering. Vanaf 1990 daalde de internationale politieke en media-aandacht voor Polen, terwijl andere buitenlandse gebeurtenissen op de voorgrond kwamen, zoals de ontbinding van de Sovjet-Unie, de Eerste Golfoorlog (1990-91), de Bosnische Burgeroorlog (1992-96) en de beginnende democratisering van de Republiek van Zuid-Afrika. Na de Ronde Tafelbesprekingen in 1989 tussen Solidariteit en de communistische autoriteiten besloot Den Haag dat terughoudendheid tegenover Solidariteit overbodig was. Toch bleef de financiële steun relatief bescheiden wegens de scepsis van het Ministerie van Financiën over de Poolse economische vooruitzichten. Vanaf 1990 steunde het Programma Samenwerking Oost-Europa de overgang naar de vrijemarkteconomie en de versteviging van de democratie. De hulp bleef altijd nadrukkelijk gericht op de bevordering van de Nederlandse export en investeringen (Hellema 2006: 330, 370-371).

Na 1989 intensiverden de culturele betrekkingen dankzij de stedenbanden, de ambassades, de Stichting Nederland-Polen en de opening

¹⁰ In mei 1981 werd nagegaan of ontslagen of gevangengenomen Poolse onderzoekers en academici een tijdelijke aanstelling konden krijgen aan de Universiteit Leiden. Het oorspronkelijke plan kwam van de Initiatiefgroep Polen uit Delft en het Informatieburo Solidariteit (“Leiden bekijkt mogelijkheden Poolse onderzoekers te helpen” 1981).

van het Nederlandse Huis (*Dom Holenderski*) in 1993 in Warschau (Thijssen 1992: 203). Sinds 1993 was Polen officieel kandidaat-lid van de NAVO, maar de Nederlandse regering verzette zich tegen een snelle NAVO-uitbreiding in Midden- en Oost-Europa en bleef besluiteloos tot 1996, wegens enerzijds vrees voor een destabilisatie van de intra-Europese betrekkingen en anderzijds de bezwaren van Rusland. Zelfs in 1997, toen Moskou niet meer protesteerde tegen de uitbreiding en twee jaar voor de Poolse toetreding, bestonden er nog steeds bedenkingen bij Nederlandse politici, o.a. van de toenmalige VVD-fractie leider en latere Europees Commissaris voor de Interne markt, de Douane Unie en Belastingen Frits Bolkestein (VVD). De verdrukking van Rusland als gevolg van de uitbreiding zou de Nederlands-Russische betrekkingen immers belemmerd kunnen hebben. Uiteindelijk keurde de Tweede Kamer in oktober 1998 de NAVO-uitbreiding goed (Hellema en Kaatee 2011: 245-246; Sterckx 2012: 105).

Ook aan het einde van de jaren 1980 en begin jaren 1990 zorgden verenigingen en organisaties in Nederland voor zowel materiële hulp via liefdadigheidsacties als publicaties over Polen en Oost-Europa. In deze publicaties en door de liefdadigheidsacties kwam opnieuw, zoals in 1980-83, het slachtofferbeeld naar voren. Sinds 1984 werd het kwartaalblad *Kartki* uitgebracht door de *Stichting Nederland-Polen* die de culturele banden wilde bevorderen met aankondigingen van culturele activiteiten, advertenties van Polen op zoek naar Nederlandse pennenvrienden, informatie over de uitleenbibliotheek, Poolse taalcursussen en reismogelijkheden. Het *Steunpunt Oost-Europa Projecten* verduidelijkte in *Polen* de redenen voor noodzakelijke steun. Anno 1993 leed Polen onder een hoge inflatie en werkloosheid, armoede en een morele crisis onder de bevolking, problemen in de zorg en het onderwijs, een instabiele politiek situatie en een versplinterde oppositiebeweging. De rooms-katholieke kerk (“de hoedster van de natie”) was na 1989 sterker in de samenleving verankerd, maar haar invloed op de politiek en het onderwijs werd sterk bekritiseerd. De sociale malaise vereiste buitenlandse hulp om de overgang naar de vrije markt te vergemakkelijken (Ramkema 1993: 7, 29, 52, 65, 77).

Doorheen de jaren 1980 werden er liefdadigheidsacties georganiseerd ten behoeve van Polen. Een van de bekendste landelijke hulpacties in 1985 was “Help de Polen de winter door” van de *Nederlandse Stichting Hulp Polen*. Sinds 1989 trachtte de stichting *Steun Kinderen in Polen* de leefomstandigheden in Poolse kindhuizen te verbeteren. Hoewel de stichting geen specifieke levensbeschouwing voorstond, waren de contacten met kloosterorden het nauwst.¹¹ De liefdadigheidsactie “Geeft u nog om

¹¹ Eind 1981 werd vlak na de Staat van Beleg begonnen met het sturen van hulpgoederen van Nederland naar Polen. Enkele chauffeurs bleven deze hulp tijdens de

Polen?” richtte zich in februari 1990 vooral op medische hulp. De actie kreeg medewerking van een van de populairste tv-programma’s van die tijd, de *TROS TV Show*, waarin presentator Ivo Niehe een interview afnam met Lech Wałęsa. In 1992 werden hulpgoederen verzonden door de *Stichting Help Oost Polen*, een organisatie zonder politieke of religieuze voorkeur en die voornamelijk uit vutters bestond. De actie “Poolse Hartpatiëntjes Naar Nederland” liet tussen 1984-90 meer dan 400 Poolse kinderen naar het Wilhelmina Kinderziekenhuis in Utrecht overbrengen, wat leidde tot de tv-actie *Hart Voor Een Kind* in mei 1987.¹²

1.3. Arbeidsmigratie in de 21ste eeuw

Vanaf de jaren 1990 verbeterden de economische betrekkingen tussen Nederland en Polen. Tussen 1996 en 2000 verdubbelde de Nederlandse uitvoer naar de toenmalige EU-kandidaat-lidstaten, waarvan de helft naar Polen, en steeg de invoer met 91 procent. Van de tien tot de EU toetredende landen in 2004, was Polen de belangrijkste handelspartner van Nederland met een export van 2,4 miljard euro en een invoer van 1,5 miljard euro. Tussen 2004 en 2011 steeg Polen van de veertiende naar de achtste plaats in de lijst van belangrijkste exportlanden voor Nederland. In 2013 beschouwde Den Haag Polen als belangrijkste Midden- Europese handelspartner; Polen is voor Nederland de zevende en Nederland voor Polen de zesde belangrijkste exportbestemming. Het Nederlandse bedrijfsleven is in Polen vertegenwoordigd in de topsectoren water, transport en logistiek, land- en tuinbouw en energie (Packbier 2001; Packbier 2012; Adema 2013).

In de tweede helft van de jaren 1990 traden migratie, criminaliteit en veiligheid op de voorgrond in het Nederlandse politieke en maatschappelijke debat. Nieuwe politieke partijen bekritiseerden de multiculturele samenleving, meer bepaald de *Lijst Pim Fortuyn* (LPF, 2002-08) en later de *Partij voor de Vrijheid* (PVV, 2005-). Na de indiening van de Poolse EU-kandidatuur in 1994 steunde Den Haag de oostwaartse EU-uitbreiding, maar naarmate de uitbreiding naderde, steeg de bezorgdheid bij de publieke opinie over Poolse migratie naar Nederland. Het emotionele Tweede Kamerdebat

jaren 1980 verlenen, waaruit in 1998 de Stichting Steun kinderen in Polen voortkwam. Deze stichting steunt kinderhuizen met goederen en geld en staat niet voor een specifieke levensbeschouwing.

¹² In de periode van de politieke omwentelingen in Midden- en Oost-Europa vond bovendien een van de meest succesvolle Nederlandse hulpacties aller tijden plaats. De VARA-actie *Help de Russen de winter door* in december 1990 bracht 11 miljoen euro op om voedselpakketten naar Rusland te sturen.

van 23 oktober 2002, over de vraag of de acht kandidaat-lidstaten klaar waren voor de toetreding, was een van de hoogtepunten van deze bezorgdheid. In het debat over het vrij verkeer van werknemers binnen de EU, besliste het kabinet-Balkenende II overgangsmaatregelen te nemen en de toelating van arbeidsmigranten uit de nieuwe EU-lidstaten te beperken (Szytniewski en Segers 2011: 259, 272-273, 280-281).

De werkvergunning voor burgers uit de nieuwe EU-lidstaten werd op 1 mei 2007 afgeschaft en op 1 januari 2014 gingen de grenzen open voor Bulgaarse en Roemeense arbeidsmigranten. Tijdens de jaren 2000 was de arbeidsmigratie uit de nieuwe EU-lidstaten een veelbesproken onderwerp in de Nederlandse nieuwsmedia en politiek. Zowel in de jaren voor als na de EU-uitbreiding in mei 2004 was “de Poolse loodgieter” de verpersoonlijking van het voorgestelde gevaar voor de arbeidsmarkt en sociale zekerheid als gevolg van de EU-uitbreiding en arbeidsmigratie.¹³ Dit beeld van de bedreigende Poolse arbeider werd zelfs door de Poolse Raad voor Toerisme gebruikt in Franse reclameadvertenties voor Polen als toeristische bestemming. Zo informeert een blonde loodgieter de Franse consument dat hij geen Franse arbeidsplaatsen zal stelen maar in Polen zal blijven. Een andere advertentie toont een verpleegster die op het bezoek van de Franse toerist aan Polen wacht (Sciolino 2005).

Aan het einde van 2003 stond het CDA- en VVD-verzet tegen de toelating van Midden- en Oost-Europeanen tot de Nederlandse arbeidsmarkt, haaks op de positie van het kabinet-Balkenende II. Toenmalig Minister van Financiën Gerrit Zalm (VVD) verklaarde niet “overspoeld” te willen worden door Poolse werknemers (Peeperkorn 2003; “Zalm tegen goedkope Polen” 2003). Omwille van oneerlijke concurrentie of “ontwrichting” van de arbeidsmarkt, was volgens de SP de arbeidsmigratie een bedreiging voor de onderkant van de samenleving en de allochtone gemeenschappen (Wit 2004; Marijnissen en Ulenbelt 2005). De VVD beschouwde de arbeidsmigratie daarentegen als een noodzaak met het oog op openstaande betrekkingen “waarvoor een Nederlander nauwelijks te porren is” (Roubos en Scheepens-van den Boom 2005).¹⁴

¹³ De vijfde EU-uitbreiding in 2004 zag de toetreding van Estland, Grieks-Cyprus, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovenië, Slowakije en Tsjechië. In 2007 traden Bulgarije en Roemenië toe. Het begrip *Poolse loodgieter* kreeg internationale bekendheid in april 2005 toen de toenmalige EU-Commissaris voor de Interne markt, de Douane Unie en Belastingen, de Nederlander Frits Bolkestein, tijdens een persconferentie verklaarde dat “de aanwezigheid van Poolse loodgieters gewenst is aangezien het erg moeilijk is een elektricien of loodgieter te vinden in de Noord-Franse regio waar ik woon” (Thibaudat 2005).

¹⁴ VVD en D66 waren de enige politieke partijen die in 2006 voorstander waren van de grensopstelling voor Midden- en Oost-Europeanen (Kuin 2006).

De toenmalige oppositiepartij SP sprak van een “vloedgolf” van Midden- en Oost-Europeanen en beschouwde de Nederlanders als slachtoffers van het vrije verkeer van werknemers, wat aan bod kwam in de NOVA-reportage van 12 april 2006. De toenmalige coalitiepartners van CDA in het kabinet-Balkenende II, VVD en D66, beschouwden de arbeidsmigratie echter als voordelig voor de Nederlandse economie (Marijnissen en Wit 2006). PvdA-wethouder Marnix Norder uit “Polengemeente” Den Haag kleefde een overlastbeeld op de Midden- en Oost-Europeanen en hanteerde zelfs de oorlogsmetafoor “Poolse invasie” (Nicolai 2006; Meerhof 2007). Ook volgens de FNV waren de Nederlanders het slachtoffer als gevolg van het vrij verkeer van werknemers. In het FNV-protest stond een Poolse kenteken symbool voor het banenverlies bij Nederlanders als gevolg van delocalisatie naar Midden- en Oost-Europa. Het boekje *Jij, Jerzy* van FNV Bondgenoten richtte de aandacht op de uitbuiting van Midden- en Oost-Europese werknemers. De titel was geïnspireerd op het boek *Ik (Ali) (Ganz Unten, 1985)* van de Duitse journalist Hans-Günter Wallraff die twee jaar lang undercover werkte als Turkse gastarbeider en de uitbuiting en discriminatie van buitenlandse werknemers aan de kaak stelde (Hupkes 2006). FNV Bondgenoten koos dus voor een evenwichtige strategie: de bescherming van de Nederlandse werknemers en de bestrijding van de uitbuiting van de arbeidsmigranten (Haegens 2006).

In maart 2007 stuurden de wethouders van de vier grootste gemeenten in Nederland (Den Haag, Utrecht, Amsterdam en Rotterdam) een brandbrief naar de Tweede Kamer met een oproep om de grenzen dicht te houden voor Midden- en Oost-Europeanen. In de NOVA-uitzending van 26 maart 2007 stelde PvdA-raadslid Duco Hoogland uit Rotterdam (“Warschau aan de Maas”) dat arbeidsmigranten enerzijds slachtoffers zijn van huisjesmelkerij en “moderne slavernij”, maar anderzijds problemen veroorzaken: “ ‘s Avonds wordt er enorm veel gedronken. De overlast kan iedereen zelf bedenken: drank, geluid, feestjes, etc”. De geïnterviewde gaat verder met een verhaal over een aanrijding met een auto met een Poolse kentekenplaat: “Stel dat zo’n auto niet verzekerd is, wordt de schade niet gedekt en dat is een groot probleem”. Bovengenoemde Norder ziet de Midden- en Oost-Europeanen als bedreiging voor de leefbaarheid in de buurt: “Twaalf Polen die een biertje drinken, lol maken en een feestje bouwen, als je daarnaast woont, dan stuur je je dochter niet meer op straat om te spelen, want je hebt niet het gevoel dat je kind niet veilig (sic) in en uit het portiek kan komen”. De oorzaak van deze soort overlast en overtredingen wordt uitsluitend gelegd bij Poolse arbeidsmigranten. De leefomstandigheden van de arbeidsmigranten en de heterogeniteit binnen de Poolse gemeenschap in Nederland blijven echter onderbelicht.

Vanaf eind 2010 sloop er oorlogsretoriek in het politieke discours over de arbeidsmigratie en kwam het beeld van de “Polenproblematiek” manifest op de voorgrond. De PvdA beschreef de arbeidsmigratie als “een tsunami van Polen” en bepleitte een gespierder “Oost-Europeaanenbeleid” (Zuidervaart 2010 en “PVV: zet werkloze Oost-Europeaanen uit” 2011). Met deze uitspraak werd verwezen naar de uitlating van PVV-voorzitter Geert Wilders die in 2006 vreesde voor een “tsunami van islamisering”. In februari 2011 pleitte de PVV voor de repatriatie van werkloze arbeidsmigranten (Hoove en du Pré 2006; “PVV: zet werkloze Oost-Europeaanen uit” 2011). De SP omschreef het Noord-Brabantse Zundert als een oorlogszone die het slachtoffer was van “een rauwe invasie van Polen” waartegen “hulptroepen” soelaas moesten bieden (Pijnappels 2011). Veelzeggend over en medebepalend voor het negatieve Polenbeeld was het voorstel van minister van Sociale Zaken Henk Kamp (VVD) in februari 2011 om werkloze Polen, Bulgaren of Roemenen terug te sturen naar hun land van herkomst. Hoewel dit voorstel betrekking had op werkloze Midden- en Oost-Europeaanen, luidde de homogeniserende krantenkop evenwel “Kamp wil werkloze Polen uitzetten” (Burghoorn en Huisman 2011).

In februari 2012 lanceerde de PVV de website *Meldpunt Midden en Oost Europeanen* waarop klachten over overlast door Midden- en Oost-Europeaanen gemeld konden worden. De website veroorzaakte internationaal protest, niet in het minst van Midden- en Oost-Europese regeringen en ambassades in Nederland. Als tegenreactie werden er verschillende satirische websites aangemaakt. Zo lanceerde de hiphopartiest Mr. Polska (Dominik Włodzimierz Groot) een website waarop positieve ervaringen met Oost-Europeaanen gedeeld konden worden en zagen ook satirische meldpunten voor Belgen en voor Limburgers het licht (Lier 2012). Het VARA-programma *De Wereld Draait Door* bracht op 17 februari 2012 een parodie op het meldpunt waarin de spot werd gedreven met de mogelijke melders. Zo klaagden een vrachtwagenbestuurder over Poolse truckers die stevast op tijd hun ladingen leveren en een loodgieter over de goede dienstverlening van zijn Poolse concurrenten. De Limburger Jos beweerde dat de Polen “zijn droom om aspergesteker te worden” hadden kapotgemaakt en de blondine Mia verbaasde zich over het feit dat Poolse bouwvakkers niet naar haar floten. Ook twee Marokkaanse Nederlanders klaagden over het feit dat ze sinds de komst van de Polen niet meer gediscrimineerd werden bij sollicitaties en in het nachtleven.

1.4. Poolse gemeenschap in Nederland

Na de val van het communistische regime werd Polen in Nederland geassocieerd met religie, alcohol en arbeidsmigratie. Enerzijds werd dit laatste fenomeen negatief (“verloren arbeidsplaatsen”), anderzijds positief

opgevat wegens de goede kwalificaties en prestaties van de arbeiders. Daarnaast bestond het negatieve beeld van de criminele Oost-Europese migrant na de toetreding tot de Schengenzone van de MOE-landen. Toch wordt het Polenbeeld ook bepaald door politieke en religieuze leiders, artiesten uit het theater, de literatuur en de film en succesvolle sportlui (Van Heuckelom 2008: 107-109, 111-112).

In de eerste editie van *Popolsku* (“Op z”n Pools” of “In het Pools”), een sinds 2008 uitgebrachte tweewekelijkse krant en website gericht op Polen in de Benelux, stonden verontschuldiging van Johan Vlemmix, de maker van de carnavalslied *Een bussie vol met Polen* (Nourhussen 2008). Dit kolderieke liedje geeft de Nederlandse perceptie van Poolse arbeidsmigranten accuraat weer: hun omvangrijke aanwezigheid, lage economische waarde, gulzig drinkgedrag en onderontwikkeling. De videoclip toont clichématige wodka drinkende arbeiders. Niet alleen in populaire cultuur zijn deze stereotypische beelden van Polen aanwezig. Het theaterstuk *Onze Paus* van Arnon Grunberg vertelt het verhaal van een jonge Vlaming die aan de universiteit van Wrocław Nederlands gaat doceren.¹⁵ De fysieke en mentale lijdensweg van de Vlaming wordt veroorzaakt door de gewelddadige, immorele en achtergestelde Poolse samenleving (Thielemans 2011). Het eerder lichtvoetige, komische docudrama *Oh Polsko!* (2010) van Joachim Robbrecht richt zich dan weer op gelijkenissen tussen Nederlanders en Polen. In dit drietalige stuk (Nederlands, Pools en Engels) spelen twee “echte” Poolse gastarbeiders die hun situatie in Nederland beschrijven om een brug met het publiek op te bouwen (Want 2010).

In Nederland is de Poolse gemeenschap de afgelopen tien jaar een aanzienlijke en onmiskenbare minderheid geworden. Van de in 2011 tweehonderd duizend in Nederland geregistreerde Midden- en Oost-Europeanen waren plusminus 136.000 afkomstig uit Polen. Het reële aantal Poolse burgers is echter moeilijk te meten wegens niet-geregistreerde en tijdelijke verblijven (Wobma en van der Vliet 2011). In 2013 waren er naar schatting 170.000 Polen in Nederland (Huisman 2013). Volgens het CBS waren er in 2014 meer dan 100.000 Polen in Nederland (“Immigratie loopt op” 2014). Het is veelzeggend dat een deel van de website van de grootste Nederlandse vakbond, FNV Bondgenoten, in het Pools beschikbaar is.¹⁶ Het

¹⁵ Grunberg schreef het theaterstuk in 2007 op vraag van het Teatr Współczesny in Wrocław. De tekst werd echter geweigerd door artistiek directeur Krystyna Meissner wegens “teleurstelling in de weergave van de sociale en morele observaties van de Poolse bevolking” (Backer 2011).

¹⁶ FNV Bondgenoten maakt deel uit van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). In 2014 telde de FNV circa 1,1 miljoen leden. Bondgenoten is de grootste FNV-bond en vertegenwoordigt werknemers in de sectoren industrie, dienstverlening, handel, metaal, vervoer en voeding. In 2013 telde Bondgenoten ongeveer 455.000 leden.

webportaal www.polonia.nl, in het bezit van de *Stichting van Poolse Experts in Nederland* (STEP), bericht over relevante Pools-Nederlandse gebeurtenissen in Nederland, ondersteunt Pools-Nederlandse contacten en promoot de Poolse cultuur in Nederland. Onder meer de *Stichting Polonus* en de *Pools-Nederlandse Culturele Vereniging* organiseerden met steun van de Poolse Ambassade in Den Haag op 19 november 2011 de eerste verkiezing van de *Pool van het Jaar*, ter verbetering van het Polenbeeld in Nederland. Deze verkiezing werd in 2011 gewonnen door Mr. Polska die in zijn werk verwijst naar zijn Poolse culturele achtergrond en speelt met hybride culturele identiteiten. Het nummer “Gustav” gaat over zijn ongelukkige, alcoholische Poolse grootvader en de videoclip toont een veronderstelde typische Poolse begrafenis in een katholieke kerk. In 2012 kwam naar aanleiding van het EK voetbal in Polen en Oekraïne “EK Polka” uit, een moderne versie van het Pools-Oekraïense volksliedje “Hej Sokoly”.

In de NOVA-reportage van 2 december 2008 is te zien dat volgens een enquête onder Poolse arbeidsmigranten, dertig tot vijftig procent van de ondervraagden op lange termijn in Nederland wenst te blijven, te integreren en Nederlands te leren.¹⁷ *Polen in Nederland*, een onderzoek van het onafhankelijke kennisinstituut Forum, heeft aangetoond dat een meerderheid binnen de Poolse gemeenschap het verblijf in Nederland positief beoordeeld. Ongeveer een op de vijf wil zeker in Nederland blijven, hoewel het plausibel is dat dit aantal in werkelijkheid groter zal zijn, als we denken aan eerdere arbeidsmigraties. De Polen veronderstellen een positief imago te hebben bij de Nederlanders, hoofdzakelijk vanwege hun reputatie als goedkope en hardwerkende arbeidskrachten (Korf 2009).

Uit een onderzoek uitgevoerd in 2011 naar de positie van Polen die sinds 2004 naar Nederland zijn gekomen, blijkt dat deze groep vaker betaald werk heeft in vergelijking met niet-westerse migranten; 69% van de 15- tot 66-jarige Polen heeft betaald werk, een percentage dat ongeveer overeenkomt met autochtonen in dezelfde leeftijdsgroep. Zoals niet-westerse migranten zijn ook Poolse migranten kwetsbaar voor werkloosheid wegens de risico's op uitstroom (tijdelijke contracten, seizoenwerk, gevoelige sectoren) en een moeizame instroom (taalproblemen, weinig sociale netwerken). Van de Polen heeft 74% een elementair of lager beroep en is 34% tijdelijk in dienst. Vanwege de relatief korte verblijfsperiode heeft de meerderheid problemen met het Nederlands, maar is de ambitie om de taal te leren groot. Tachtig procent heeft regelmatig contact met Nederlanders en driekwart noemt

¹⁷ NOVA was van 1992 tot 2010 een actualiteitenprogramma van de VARA en NPS en werd gemaakt in samenwerking met NOS Den Haag Vandaag. Alle tv-programma's die in dit onderzoek zijn opgenomen werden gevonden op <http://www.uitzendinggemist.nl>, het online videoportaal van de Nederlandse Publieke Omroep waarop eerder uitgezonden tv-programma's van de publieke omroep (i.e. Nederland 1, 2 en 3) te bekijken zijn.

zichzelf katholiek. Ten slotte blijkt dat de helft verwacht na vijf jaar nog in Nederland te wonen wegens economische motieven en ondanks de sterke emotionele band met het vaderland. Het lijkt er dus op dat een aanzienlijk deel van de Polen zich permanent in Nederland zal vestigen. Aan de andere kant zal een deel naar Polen terugkeren naarmate het land economisch groeit. Kortom, hoewel het economisch, sociaal en cultureel kapitaal van de Polen beter is in vergelijking met niet-westerse groepen, zijn ze eveneens kwetsbaar wegens werkloosheid, de zwakke arbeidsmarktpositie en de taalbarrière (Dagevos 2011: 11-24).

Een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) toonde in 2013 aan dat van de recent gemigreerde Polen 84% tewerkgesteld is, voornamelijk in de bouw, industrie, land- en tuinbouw en schoonmaak. Negendertig procent vindt dat de eigen leefsituatie na migratie is verbeterd en 45% verwacht in Nederland te blijven. Twee van de drie Polen verklaren de Nederlandse taal niet of niet goed te verstaan. Opvallend is de hoge mate waarin Poolse migranten discriminatie ervaren: 40% van de Polen denkt dat de eigen groep in Nederland wordt gediscrimineerd en 18% heeft zelf al te maken gehad met discriminatie (Gijsberts en Lubbers 2013).

Hoofdstuk II

Nederlandse opiniebladen over de Staat van Beleg (1980-83)

2.1. Onderontwikkeling en antisemitisme

De drie opiniebladen stellen Polen voor als een onderontwikkeld land op economisch, sociaal, cultureel en politiek vlak, maar in *De Groene Amsterdammer* is dit beeld minder uitdrukkelijk aanwezig in vergelijking met *Vrij Nederland* en *Elsevier*. Volgens *De Groene Amsterdammer* zou de invoering van het socialisme voor Nederland voordelig zijn (“een ontwikkeld socialisme als voorbeeld voor ons”), maar stelt ook dat de slechte Poolse economie een onderdrukking vormt voor de Poolse bevolking. De oorzaak van de slechte toestand van de Poolse economie wordt niet gelegd bij het falen van het socialistische systeem, maar bij “de puinhopen” van de communistische partij (PZPR) (“Polen en tegenpolen” 1981).

Vrij Nederland-journalist Igor Cornelissen hangt het stereotypische beeld op van de wodka drinkende Pool. Zowel gewone burgers als personen met een gezaghebbende functie consumeren te veel alcohol en het alcoholisme neemt overal toe (1980a en 1980b). Hij beklemtoont ook de schaarheid suggereert dat asociaal gedrag bij de burgerbevolking steeds toeneemt (“een drastische daling van de sociale discipline”) (1981c). Malko (1982a) stelt onomwonden dat normale personen in het Oostblok oneerlijk handelen tegenover medeburgers: “Iedereen in het Oostblok met een gezond verstand trekt zich niets van de wet aan”. Cornelissen (1982a) kent onbetrouwbaarheid toe aan de Poolse strijdkrachten. Het beeld van onderontwikkeling is het sterkst aanwezig in *Elsevier* vanwege het grotere aantal vermeldingen van de slechte economische situatie. De verantwoordelijkheid wordt volledig gelegd bij de PZPR en het socialisme. De economische toestand wordt beschreven als “ingestort” en “faillissement” (Rijn 1981a), “een puinhoop”, “verwoestingen door het communistische systeem”, “verlammeende bureaucratie” (Rosmalen 1981b), “catastrofaal” en “triest” (Rijn 1981b), “chaos” en “ramp” (Rijn 1981c),

“chronische armoede” (Rosmalen 1981d) en “de zoveelste barre winter in de Poolse geschiedenis” (Huf 1982d).

Volgens Jezernik (2004: 114, 233) bezit de Balkan eigenschappen waarvan het Westen zich heeft gedistantieerd, maar nog steeds gebruikt in zijn zelfdefiniëring op basis van de tegenstelling met Zuidoost-Europa. Antisemitisme, nationalisme en diepgelovigheid zijn drie “verloren” eigenschappen in de beeldvorming van de Nederlandse opiniebladen. Antisemitisme wordt door *De Groene Amsterdammer* toegekend aan de PZPR en verwijst naar de antisemitische campagne van 1968.¹ (Scheffer 1981b). *Vrij Nederland*-journalist Jan Rogier (1980) betitelt de politieke crisis van 1968 als “een golf van antisemitisme die in 1967 en 1968 weer over Polen spoelde”. Het blad publiceerde op 21 februari 1981 een interview met Milo Anstadt (1920-2011), een Nederlandse journalist en schrijver van Pools-Joodse komaf. Het vooroorlogse Polen wordt als primitief, nationalistisch en antisemitisch voorgesteld. Anstadt beweert dat hij “in Polen niet anders gewend was dan alleen vijanden om zich heen te hebben” (Mulder 1981). Cornelissen (1981a) suggereert dat er een traditie bestaat van antisemitisme in Polen; Jodenhaat is “een oud beproefd middel”.

Elsevier-journalist Philip G. Mok kaart antisemitisme aan in de berichtgeving over de Nederlandse tentoonstelling in het voormalige vernietigingskamp Auschwitz/Birkenau. De Poolse overheid tracht het Joodse lijden op de achtergrond en het eigen, Poolse lijden op de voorgrond te plaatsen. De focus moet liggen op het kwade nazisme en het slachtofferschap van de Polen, wat als oneerlijk wordt voorgesteld: “Dat het hier vooral ging om *joodse* slachtoffers, hebben de Polen jarenlang enigszins weggedrukt, wat internationaal nogal eens bittere reacties placht op te wekken” (Mok 1980). Mok plaatst antisemitisme eveneens bij de communistische autoriteiten die Solidariteit probeerden voor te stellen als een zionistische samenzwering. Een anonieme overlevende stelt dat “het Poolse regime zelfs antisemitisch is nu er vrijwel geen joden meer in Polen zijn” (Mok 1983a).

¹ In het voorjaar van 1968 ontstonden o.a. in Warschau en Krakau, naar aanleiding van het bannen van het toneelstuk *Dziady* van Adam Mickiewicz wegens de anti-Russische tendens, manifestaties van studenten die de steun kregen van de intelligentsia, het episcopaat en de katholieke parlementsleden. Het protest kreeg geen weerklank bij de arbeiders en tientallen studenten werden van de universiteit gegooid. De toenmalige Minister van Binnenlandse Zaken Moczar voegde een antisemitische dimensie aan de overheidspropaganda toe. Tijdens de Zesdaagse Oorlog in juni 1967 tussen Israël en de buurlanden Egypte, Jordanië en Syrië kreeg de Arabische wereld de steun van het communistische blok. Daarop werden zogenaamde joodse zionisten aangeduid als de schuldigen van het complot dat het studentenprotest zou veroorzaken hebben. De daaropvolgende antisemitische campagne leidde tot de migratie van 25.000 tot 30.000 joden. Het overgrote deel van de nog resterende joden in Polen verliet het land in 1968 (Vos en Goddeeris 1968: 301-302).

2.2. Katholicisme en vrijheidszin

Anet Bleich (1980a), voormalig lid van de Communistische Partij van Nederland (CPN), duidt in *De Groene Amsterdammer* op de morele macht van de rooms-katholieke kerk in Polen, het symbool van de natuurlijke Poolse vaderlandsliefde. Dat de Poolse oppositie de kerk steunt, is voor politiek links in Nederland (“Westeuropese progressieven”) onbegrijpelijk en kan zelfs een gevaar betekenen voor zowel de oppositie als de nationale identiteit (Bleich 1980c, Bleich 1980d). Daarnaast beschouwt Jolanta Klein (1981) de kerk als de oorzaak van de maatschappelijke achterstand van de Poolse vrouwen die geconfronteerd worden met “groof” seksisme, als minderwaardig worden beschouwd en geen rechten inzake abortus en anticonceptie hebben. Bovendien heerst er in Polen een valse en lachwekkende hoffelijkheid en “overdreven eerbetoen tegenover vrouwen”. Paul Scheffer (1980) legt de nadruk op het conservatisme van de kerk die schuldig is aan antisemitisme en zoals overall een nutteloze morele strijd voert. Hoewel het katholicisme een structureel gegeven en de belangrijkste organiserende kracht in de Poolse samenleving vormt (Scheffer 1983), moet ook de vraag gesteld worden of de versmelting van de Poolse en katholieke identiteit geen gevaar vormt (Scheffer 1981a). Om het conservatisme van de Poolse katholieke kerk duidelijk te maken voor de Nederlandse lezer, haalt het opinieblad de toenmalige bisschop Jo Gijsen² aan die “zich in Polen zou thuisvoelen” (“Steeds meer journalisten worden melkbezorgers” 1982). In slechts twee artikelen, geschreven door auteurs van Poolse oorsprong, wordt de rooms-katholieke kerk als een positieve factor voorgesteld; als “de enige stabiele faktor in de politiek” en “discussieplatform” (Wola 1983a) en een oord “van ontroerende saamhorigheid” (Lipinski 1983).

In *Vrij Nederland* stelt Malko (1980a) de plattelandsbevolking voor als conservatief en nationalistisch. Hij vindt de zenuwachtigheid van progressief en links Nederland over de invloed van de katholieke kerk op de oppositie en de samenleving in Polen moeilijk te begrijpen: “Het is ook zo vreemd dat progressieve Nederlanders zich zenuwachtig maken over het “klerikalisme” van Solidariteit” (Malko 1981). De gemiddelde Pool is volgens Cornelissen per definitie katholiek en patriottisch, maar is de rebelseheid van de katholieke kerk tegelijk onbegrijpelijk (1980b en 1981f). Het Westen

² Jo Gijsen was bisschop van Roermond van 1972 tot 1993 en van 1996 tot 2007 bisschop van het bisdom Reykjavik in IJsland. Gijsen was omstreten wegens zijn conservatieve opvattingen: zo deed hij geruchtmakende uitspraken over volgens hem tegennatuurlijke en af te wijzen homoseksualiteit. Gijsen werd tweemaal aangeklaagd wegens seksueel misbruik maar nooit schuldig bevonden (Dool 2013).

beschouwt volgens Gerard Mulder (1981) het verzet in Polen als reactionair en “het gesjouw met heiligenbeelden en foto’s van de paus” vreemd.

Elsevier brengt daarentegen een positiever beeld van de rooms-katholieke kerk naar voren. Vooral in de artikels van Jules Huf, voormalig medewerker van nazi-jager Simon Wiesenthal, is de kerk gezien de ultieme behoeder van de natie en het volk tegen het kwade communisme. *Elsevier* is het enige van de drie onderzochte opiniebladen dat ruime aandacht besteedt aan het overlijden van de Poolse kardinaal Stefan Wyszyński (“zielszorger”) op 28 mei 1981 die “als een koning werd begraven” (Huf 1981f). Polen wordt omschreven als “het meest katholieke land van Europa” en de bevolking met “een onaantastbaar roomskatholiek geloof” (Huf 1981e). Bovendien blijft de kerk altijd overeind en “de enige plek waar de Polen kunnen uitblazen, zich terugtrekken, moed scheppen om de keiharde communistische realiteit te ondergaan” (Huf 1982a; Huf 1982d). De reportage over het staatsbezoek van Johannes Paulus II in juni 1983 stelt het regime voor als zwak en vals, gepersonifieerd door generaal Jaruzelski, dat moreel inferieur is aan de sterke en ontzagwekkende kerk, verpersoonlijkt door de paus:

Het contrast tussen de Poolse paus en de Poolse generaal kon nauwelijks treffender zijn. Paus Johannes Paulus II is een warme, charismatische figuur, een gepassioneerd verdediger van het geloof, een kampioen van Pools nationaal gevoel en een begaafd redenaar, die op een grote menigte kan inspelen als een acteur op een ademloos luisterend publiek. Generaal Jaruzelski is een harde militair met een uitdruktingsloos gelaat sinistere donkere brilleglazen – een verlegen, oninspirerende technocraat die zijn vak in de Sowjet-Unie leerde en nu namens het Kremlin probeert zijn eigen volk in het gareel te houden (“Johannes Paulus’ missie naar Polen” 1983).

Het beeld van moedige vrijheidszin is in *De Groene Amsterdammer* terug te vinden. Zo publiceerde het opinieblad een verslag van een voormalige journalist die actief was in de ondergrondse organisatie van Solidariteit (“We waren bijna vergeten dat we nog konden lachen” 1982). Een traditie van strijd lust wordt toegekend aan de Polen, die begeistert worden door de zeldzame momenten van vrijheid in hun nationale geschiedenis (“Coup in Polen” 1981; Sauer 1982; Teunissen 1982; Wola 1983b). Wegens de “vrij uitzichtloze” toekomstperspectieven koesteren de mensen, vooral de hopeloze jongeren, “blinde haat” jegens het regime (Wola 1983a).

In *Elsevier* wordt het heldhaftige en vechtlustige Polen als een immer West-Europese samenleving beschouwd, dat ondanks bezettingen en tegenslagen haar ziel heeft kunnen bewaren en dat Nederlandse steun en sympathie verdient (Rosmalen 1980a; Rosmalen 1980d). Het Poolse volk is daarnaast eigenzinnig en moedig (Huf 1981g), eeuwenlang “opstandig maar nooit verslagen” en strijdend voor de vrijheid (Aron 1982) en beschikt over

een “geest die niet gebroken is” (Smardz en Gazre 1983). Scheffer (1983) duidt op het samengaan van het Poolse nationalisme, waarbij de natie en gezin centraal staan, en het “diepgewortelde” wantrouwen tegenover de staatsinstellingen. De toekenning van irrationeel “apocalyptisch” nationalisme gebeurt in *Vrij Nederland* dat deze eigenschap kleeft op zowel de PZPR als de burgers en linkt aan het katholieke geloof en de kerk. Uitsluitend *Vrij Nederland* besteedt ruime aandacht aan extreemrechtse partijen en activisten die als gevaarlijk worden beschouwd (Cornelissen 1980a; Cornelissen 1981d; Rogier 1980; Kolk 1981b; Kolk 1981c).

2.3. Tirannie, slachtoffers en absurditeit

In een balkanistisch discours is tirannie een van de eigenschappen die toegekend worden aan Zuidoost-Europa (Jezernik 2004). Zoals gesteld in de inleiding, definieerde West-Europa zichzelf tijdens de Koude Oorlog als democratisch tegenover de communistische landen, die symbolisch buiten de Europese grenzen werden geplaatst en als autocratisch werden gelabeld (Rovisco 2008: 142). Tirannie of absolute macht is eveneens een kenmerk dat in de onderzochte Nederlandse opiniebladen kan gevonden worden, bijvoorbeeld in een artikel van de van oorsprong Poolse journalist Sasza Malko (1982a). In Oost-Europa geldt een vorm van absolute, angstaanjagende macht (“Grote Broer”) die alle burgers vrezen en respecteren. Het feit dat Nederlandse overheidsinstellingen onafhankelijk en democratisch georganiseerd zijn, is voor Oost-Europeanen iets vreemds. De zachte, feminiene Nederlandse maatschappij staat tegenover de harde, masculiene Oost-Europese (Poolse) samenleving. Vluchtelingen uit Oost-Europa hebben angst voor politiek en bureaucratie en zijn niet op de hoogte van de dagelijkse gang van zaken in een democratisch land.

Na de Tweede Wereldoorlog stond Polen bekend als slachtoffer van het communistische regime (Leerssen en Beller 2007: 217-218). In *De Groene Amsterdammer* is dit beeld eveneens terug te vinden. De Poolse bevolking is het tragische slachtoffer van een machtsspel tussen de oppositie en de communistische autoriteiten (“geheel volgens de klassieke regels van de tragedie”) en van de brute militaire dictatuur. Reporter D. Sauer ziet “een spook van de angst voor terreur, verraad en de repressieve arm van de militaire diktatuur” en heeft “zelden zoveel bange mensen gezien” (Bleich 1981; Sauer 1982). De artikelen van J. Wola tonen de Polen als slachtoffers, vol verbittering en zonder vertrouwen of hoop op een betere toekomst. Jongeren worden radicaler in hun anticommunisme en meer vastberaden in hun strijd, terwijl de samenleving versplintert en het regime verhardt (Wola 1982; Wola 1983a).

Hoewel de drie opiniebladen Polen als absurd beschouwen, is dit beeld voornamelijk te zien in *De Groene Amsterdammer*, dat het gebrek aan bepaalde materialen en producten in de bouwsector vermeldt, met bizarre resultaten tot gevolg (Wola 1981). Jolanta Klein (1981) vermeldt de voor Nederlanders oneerlijke takenverdeling in de Poolse huishoudens, waarbij de vrouw meer taken verricht dan de man, en het gebrek aan vrouwenrechten. Bovendien is Klein verbaasd over hun passieve houding: “Waarom protesteren de Poolse vrouwen nauwelijks tegen hun maatschappelijke achterstelling?”. Een ander voorbeeld van absurditeit (“de wereld op zijn kop”) is de zoektocht naar hulp van de “kommunistische” Poolse overheid bij het Internationaal Monetair Fonds (“de politieagent van het internationale kapitalisme”) (Teunissen 1982). In *Vrij Nederland* komt het beeld van absurditeit eveneens aan bod: “De Polen zoeken instinctief naar de *ware* democratie in hun land. Procedurele kwesties krijgen daarom extra veel aandacht, zoveel aandacht dat het bijna absurd lijkt” (Lipski 1981). Rein Bloem en Jacqies Kruithof (1980) kleven een label van surrealisme op het land, een etiket op België wordt gekleefd, niet in het minst door de Belgen zelf, als positieve zelftoekenning. *Elsevier* linkt absurditeit aan het socialistische systeem: “Polen is een land van rivieren en meren, maar zoetwatervis is nergens meer te koop” (Gazre 1981).

2.4. Oppositie en regime

De drie opiniebladen tonen een verschillende portrettering van de oppositiebeweging Solidariteit. Voor de start van de Staat van Beleg twijfelt Bleich (1980c) in *De Groene Amsterdammer* aan de capaciteiten van de Poolse oppositie en haar “magere” programma. Marcel van Herpen (1981) pleit niet alleen voor politieke pluriformiteit, maar ook voor een nauwe samenwerking met de Sovjet-Unie zonder verregaande politieke en economische hervormingen. Twee jaar na de invoering van de Staat van Beleg beklemtoont Wola (1983a) dat Solidariteit een authentieke volksoppositie met trotse leden is.

In *Vrij Nederland* stelt Geert van der Kolk (1981d) dat conservatieve groeperingen binnen de populaire oppositie een mogelijkereeds irrealistisch, gevaarlijk en onuitvoerbaar programma hebben. Lech Wałęsa wordt geportretteerd als een eenvoudige, niet-intellectuele man van wie de “orthodoxe” religieuze overtuiging “weldenkende” mensen zal verbazen (Cornelissen 1981e): “Wałęsa is een Pool en nationalist (in de eerste plaats), een fanatiek vakbondsman (in de tweede plaats) – veel verderop komt zijn belangstelling voor internationale vraagstukken. (...) Laten we vaststellen dat Wałęsa een simpele man is” (Cornelissen 1981f). *Elsevier* portretteert Lech

Wałęsa onafgebroken en bejubelend als een moedige nationale volksheld (“de man die het Kremlin durft te tarten”) en het ultieme symbool van Solidariteit (“Polen. Hard tegen hard” 1980; Reitsma 1981; Mok 1983a; Hoogendijk 1983; Stanglin 1983). Hij wordt voorgesteld als een onmisbare, normale, rustige en bescheiden man: “Niet wat hij zegt, doch de manier waarop hij het zegt brengt de menigte in extase. Zijn zinnen zijn kort en van een taalkundige originaliteit” (“Polen. Hard tegen hard” 1980; Huf 1981d; Rijn 1981d). Zelfs Wałęsa’s “waardige” echtgenote Danuta krijgt lofbetuigingen (Gatter-Klenk 1983).

Verder tonen de opiniebladen elk een ander beeld van de PZPR. Bleich benadrukt in *De Groene Amsterdammer* de flexibiliteit, de hervormingsgezindheid en gematigdheid van de PZPR, zelfs de Sovjet-Unie, en stelt dat Solidariteit het initiatief “uit handen heeft genomen” van de PZPR in de hervormingen (Bleich 1980a; Bleich 1980b; Bleich 1980d; Cave 1980). In *Elsevier* toont vooral Jules Huf (Huf 1980; Huf 1981a; Huf 1981b; Huf 1981c; Huf 1981d; Huf 1982d; Reitsma 1980a; Rijn 1981a) een duidelijk negatiever beeld van de PZPR en beschrijft de partij als een machteloze, chaotische, corrupte en onpopulaire partij verantwoordelijk voor de economische malaise, humanitaire problemen en lage levensstandaard. In tegenstelling tot het volk kunnen de regerings- en partijfunctionarissen en hun families genieten van materiële luxe (“het morele verval van de marxistische garde”). De overheid wordt omschreven als “een marionettenregime-in-uniform, welks uniformpetten en donkere brillen macaber herinneren aan de Somoza’s, Pinochets en Papadopoulossen op het kapitalistisch halfgrond” (Huf 1982c).

2.5. Staat van Beleg, socialisme en rol van het Westen

Ook over de Staat van Beleg, het socialisme en de rol van het Westen in de gebeurtenissen in Polen verschillen de drie opiniebladen van mening. *De Groene Amsterdammer* (Scheffer 1981f; Ree en Versteeg 1981) beschrijft de Staat van Beleg als een onomkeerbare militaire dictatuur. Een leger wordt in theorie ook als nutteloos en militairen als irrationeel beschouwd: “Jaruzelski lijdt klaarblijkelijk aan dezelfde gedachtenkronkel waar militairen overal ter wereld last van hebben: de overtuiging dat het bezetten van strategische posities in een stad, het instellen van een avondklok, en het arresteren van “raddraaiers” voldoende is om diepgaande maatschappelijke spanningen op te lossen of althans te neutraliseren” (“Coup in Polen” 1981). Jan Stoof (1982) legt in *Vrij Nederland* de verantwoordelijkheid van de Staat van Beleg, hetgeen volgens het blad geen staatsgreep was, indirect bij de bevolking, niet bij de autoriteiten die actie moesten ondernemen tegen de zogenaamd “lastige” burgers. De speech van Jaruzelski was “eerlijk, bewogen en haast

overtuigend". Cornelissen (1981e) neemt een standpunt in tegen de activiteiten van Solidariteit als politieke oppositie: "Hadden de Poolse arbeiders maar beter geluisterd. Naar Wim Kok bijvoorbeeld, de Nederlandse vakbondsstrategie die wel enig begrip voor Solidariteit toonde maar hen waarschuwde vooral niet als *politieke* oppositie op te treden".

In *Elsevier* wordt krachtige taal gebruikt in de beschrijving van het begin van de onderdrukkende Staat van Beleg, veroorzaakt door de PZPR en het socialisme. De keuze in het woordgebruik duidt op de benadrukking van de dramatische aard van de situatie: "laffe overval", "brute kracht", "rode meedogenloze junta", "geteisterd Polen", "verbijstering en angst", "een macabere kerst" en "het gelaat van een Pinochet"³ (Reitsma 1981; Huf 1982a; Aron 1982; Mok 1983). Een kenmerk van het communisme is de gewelddadige onderdrukking van het volk in naam van de dictatuur van het volk (Rosmalen 1981d). De praktijken van de autoriteiten worden gelijkgesteld aan de bezetting onder Nazi-Duitsland van het nazisme en stalinisme (Rosmalen 1982c; Huf 1982a). Directe kritiek op het socialisme of op het economische beleid van de Poolse autoriteiten is niet te vinden in *De Groene Amsterdammer* dat de oorzaak van de dalende levensstandaard in Polen grotendeels legt bij de internationale economische crisis.⁴ Ondanks de garantie van de autoriteiten op een "niet al te laag levenspeil", begint de economische crisis de gevolgen van hun wanbeleid te verergeren (Danielova 1981). In *Vrij Nederland* benadrukt Cornelissen (1981e) dat Polen in feite geen echt socialistisch land is en dat socialisme uitsluitend in theorie bestaat, maar verwijst hij wel naar de corruptie. Malko (1980b) brengt ook het voedseltekort en de slechte toekomstperspectieven aan de orde.

Elsevier legt de oorzaak van de sociaaleconomische problemen herhaaldelijk bij het dictatoriale, gewelddadige en falende socialisme waarvan de Polen het slachtoffer zijn. Het blad benadrukt het bevoorrechte en makkelijke leven van de (families van) agenten, militairen en partijfunctionarissen: "Dat zijn dingen, in een klasse-loze samenleving, die steken" (Reitsma 1980b). De Sovjet-Unie wordt omschreven als "de laatste koloniale mogendheid ter wereld" (Rosmalen 1980b), in het Oostblok worden "de meest elementaire rechten niet gerespecteerd" (Rosmalen 1980c), het socialisme is "een gezichtloze bureaucratie" (Rosmalen 1980e), de Oost-

³ Generaal Augusto Pinochet leidde van 1973 tot aan zijn dood in 1990 de Chileense dictatuur en was verantwoordelijk voor de opsluiting van 80.000 onschuldige burgers, de marteling van 30.000 personen en de moord op minstens 1300 dissidenten.

⁴ Hoewel het artikel niet dieper ingaat op de vermelde crisis, wordt hoogstwaarschijnlijk bedoeld de economische recessie als gevolg van de Oliecrisis van 1979 waarbij de olieprijs sterk stegen als gevolg van de Iraanse Revolutie waarbij de prowesterse sjah Mohammad Reza Pahlavi werd afgezet en vervangen door een islamitische republiek onder leiding van ayatollah Ruhollah Khomeini.

Europese landen zijn zowel fascistische als socialistische dictaturen en het echte socialisme “het zij tot slavernij voert, zoals in Oost-Europa, het zij tot chaos” (Rosmalen 1981a). Het leven in Polen is “bitter zwaar” en gekenmerkt door ellende en armoede (Gazre 1981), de Oost-Europese samenlevingen zijn gebaseerd op onderdrukking van de kerk en arbeiders (Rosmalen 1981c) en de PZPR heeft na 37 jaar een grote catastrofe veroorzaakt (Huf 1981h). *Elsevier* beschouwt “brute onderdrukking” als het concept van het communisme (Huf 1982c). Voor de instandhouding van de machthebbers moeten de bevolkingen lijden (Corver 1981) en in geen enkel land met Sovjet-communisme is er ooit vrijheid geweest (Rosmalen 1982d).

De opinieweekbladen tonen verschillende visies op de rol van het Westen. Scheffer (1981c) en Koper (1981) menen in *De Groene Amsterdammer* dat linkse partijen, vakbonden en de progressieven in Nederland uitdrukkelijke morele, politieke en financiële steun moeten bieden aan Solidariteit. Links in West-Europa moet daarnaast een conferentie over de toekomst van Polen organiseren (Scheffer 1981d). Sancties tegen Polen en de Sovjet-Unie, zoals in die tijd voorgesteld door de VS-regering, zouden bovendien contraproductief zijn (Ellman 1982). Buitenlandcommentator D.M. van Rosmalen bepleit in *Elsevier* een krachtadig optreden van het Westen op diplomatiek vlak en legt de verantwoordelijkheid voor de huidige crisissituatie deels bij West-Europese en Nederlandse vakbonden en socialistische partijen. Hij pleit niet rechtstreeks voor harde sancties tegen Polen en de Sovjet-Unie, maar voor diplomatieke steun van West-Europa en de VS aan Solidariteit (Rosmalen 1982c). Bovendien bekritiseert hij de passiviteit van de Westerse regeringen, die de gebeurtenissen als een uitsluitend Poolse aangelegenheid beschouwen en zo de eigen verantwoordelijkheid ontvluchten (Rosmalen 1981d), en de houding van de Nederlandse vakbonden: “Hoe compromitterend is het gedrag van ook Nederlandse vakbonden die vriendschappelijke betrekkingen op grond van gelijkheid onderhouden met Oosteuropese “vakbonden”, die door de Poolse arbeiders slechts als instrument van onderdrukking worden gezien?” (Rosmalen 1980b). Ondanks de zwakte van het Westen, “dat onder druk van de vredesbewegingen staat”, moet het Westen trachten tot détente of wapenbeheersing te komen (Rosmalen 1982a). Er wordt ten slotte ook met de vinger gewezen naar de bemoeienis van niet nader genoemde opiniemakers die Solidariteit trachtten te bedaren: “Realiseren deze heren zich ooit hoe gemakkelijk het is in een leunstoel in een vrij land adviezen te verstrekken aan mensen in nood?” (Plas 1981).

Hoofdstuk III

Nederlandse opiniebladen over de transitieperiode (1988-93)

3.1. Onderontwikkeling

Zoals vermeld in de inleiding, worden in een oriëntalistisch en balkanistisch discours het Oosten en Zuidoost-Europa als onderontwikkeld, achterlijk en primitief voorgesteld (Said 1978; Todorova 1997; Jezernik 2004). Ook in Nederlandse opiniebladen vinden we dit beeld terug. In *De Groene Amsterdammer* komt dit beeld zelden voor, aan de hand van beschrijvingen zoals “troosteloze flatgebouwen” en “een gebrek aan alles” (Arian 1988), “de janboel die Polen is” (Lange 1989a), “het uitgemergelde land” (Kampen 1990b), “het aanzien van een ontwikkelingsland” en “Silezië, waar de koeien egaal zwart zien van het roet” (Kampen 1991). Naast de werkloosheid, slechte huisvesting, armoede en grote inkomensongelijkheid (Ouwkerk 1989), wordt in *Vrij Nederland* (vooral in de artikels van Malko) ruim aandacht besteed aan het alcoholisme, doch zonder analyse van de oorzaken van deze sociaaleconomische problemen. Malko (1989a) “waant zich in de achttiende eeuw” en beschrijft het land als “totale malaise”, “aan de rand van de afgrond”, met een economie “in duigen”, een “verloederde” maatschappij en “ronduit slechte voeding”. Het stadje Kolo omschrijft hij als “vies, arm, grijs en vervallen” (Malko 1989c) en verder reist hij door “een triest arbeidersstadje met verschrikkelijke woonkazernes uit de vorige eeuw en openlijke armoede” (Malko 1990a). Het beeld van een primitief en achterlijk Polen komt vooral tot uiting in zijn beschrijvingen van de omgeving en menselijk gedrag:

De mooie vooroorlogse gebouwen zijn nu hopeloos vervallen, de nieuwe zijn afstotelijk en in de vallei hangt een dikke wolk smog. Je kunt het einde van de straat niet zien. (...) Op een gegeven moment snijdt een personenauto de bus, de bus haalt de auto in en stopt midden op de weg. De chauffeur springt eruit en begint ongelooflijk te schelden. (...) Zover het oog reikt, ligt voor ons een dood bos. Op de

bergtoppen en op de brede hellingen staan uitgedroogde bomen met afgebladderde bast, gebroken, vies en obscene zonder groene naalden. De stammen steken uit de maagdelijke sneeuw als verrotte tanden (Malko 1990b).

Malko heeft het over “uitzichtloze armoede” in een stad op veertig kilometer van Warschau waar hij “alcoholici, debiele kinderen, tuberculose en stinkende houten wc’s” aantreft, in een land “dat op weg is naar de 19de eeuw”. Bij een ontmoeting met “een menigte halfdronken boeren die gevaarlijk brommen” ontstaat er een conflict: ‘O nee, jij stinkerd blijft hier tot het einde, jij zult weten hoe je tegen de boeren moet vloeken, kakkerlak met bril die je bent’, zeggen de stakers met diepe tevredenheid” (Malko 1990c). Ook in zijn reportage over het Poolse leger komt het stereotype van de drinkende Pool op tafel, door een citaat van de commandant van de legerbasis: “Een pilsje ’s ochtends voor het boertje geeft het mondje een prettig geurtje” (Malko 1990d). In zijn artikel van 9 mei 1992 gaat hij op zoek naar zelfstokerijen voor wodka en ontmoet onderweg oude, vloekende oma’s (“heksen”), dronken zelfstokers en alcoholici, vechtende en stelende jonge meisjes en een agressieve ex-soldaat (Malko 1992a). Het oosten van Polen wordt voorgesteld als leeg, absurd en hopeloos:

In de berm bij een knotwilg, langs de weg naar Białystok, staat een deur. ‘Seks te koop’, zeggen de elegante letters bij de deurpost. Geen mens, geen huis, geen hond te bekennen. De deur naar het niets, noteer ik haastig. (...) Ik passeer Białystok en rij verder naar Sokolka. Het wordt steeds Russischer, de dorpen worden grijzer en armer, de roomse kerken schaarser. (...) Ik lever de zakken met babykleertjes af bij een plaatselijk ziekenhuisje. (...) Een wonder zou zo handig zijn, zuchten de verpleegsters. Ja, een wonder zou hier goed van pas komen (Malko 1992a).

Elsevier-journalisten portretteren Polen als onderontwikkeld door hun benadrukking van de sociaaleconomische problemen en de armoede, wantrouwen en hopeloosheid van de bevolking (Gerrits 1988a; Mok 1988; Bok 1989b; Bok 1989c; Graafsma 1989; Rozendaal 1990b; Brusse 1992). In een artikel over een treinreis van Polen naar Nederland contrasteert het mooie en keurige Nederlandse landschap, met bloeiende fruitbomen en kleurrijke boerderijen, met de eindeloze bossen en kale rangeerterreinen in Polen (Vrijsen 1991). Aan bod komt ook het hoge alcoholgebruik veroorzaakt door de afkeer tegen het socialisme en de lage levensstandaard (Bok 1989b). In de “groezelige wijken” en “donkere, sombere oorden”, is er voor de mens niet veel genieten, behalve seks en alcohol (Rozendaal 1990a).

Het beeld van onderontwikkeling staat ook in de reportages over milieuvervuiling als gevolg van de zware industrie. In het artikel van Rozendaal (1990a) staat dramatiserend taalgebruik zoals “driehoek van de dood”, “epicentrum van de smeerpijperij”, “een dood bos is als naakte bejaarden” en

“apocalyptische treurigheid”. De stad Katowice in Opper-Silezië omschrijft hij als “het summum van troosteloosheid” en “de anus van Europa”. De oostelijke stad Chorzów is gekenmerkt door “viezigheid in alle denkbare gradaties”, “bergen afval en beroete huizen” en “vooroorlogse trammetjes”:

Op straat in Chorzów zien we vlak bij de chemische fabriek een stel met kinderwagen. Ze zijn nog geen twintig en wenden verlegen hun bleke gezichten af als ze ons passeren. Het lot is triest voor sommigen. Je zult hier maar geboren worden, in een stad van zure regen, zware metalen en andere troep. Je komt iemand tegen die in dezelfde ellende is opgegroeid, dat geeft een band en er komt een kind. Het heeft geen waterhoofd, dus loop je gelukkig langs de schutting van de chemische fabriek (Rozendaal 1990a).

Heuvel (1990b) vereenzelvt Polen met de stad Zyrardov, “een vervuild, mistroostig industriestadje met groezelige huizen” en Rozendaal (1991) vergelijkt Polen met een Augiasstal. Al in 1991 bestaat het beeld van de overlast veroorzakende Pool in Nederland, wat ook in de periode 2000-2010 in dagbladen opduikt.¹ De termen “stroom”, “binnentrekken” en “legioen illegalen” problematiseren Oost-Europese toeristen die gevaarlijk rijgedrag vertonen (Meijer 1991). De Vlaamse journalist Hugo Camps presenteert het meest primitieve beeld van Polen, in een reportage over een Litouws-Poolse grensovergang waarin hij de fysieke lelijkheid van de mensen benadrukt en een antikapitalistische houding aanneemt. Daarbij stelt hij de plaatselijke bevolking als achterlijk voor.²

3.2. Katholicisme, antisemitisme en extremisme

De Groene Amsterdammer benadrukt slechts in één artikel de rooms-katholieke laag van de Poolse identiteit (“Het rooms-katholicisme leeft hier als wellicht nergens ter wereld”) (Arian 1988). In *Vrij Nederland* wordt Polen beduidend vaker voorgesteld als een per definitie katholiek land en voor Nederlanders is de Poolse verbondenheid met de kerk een reden tot wantrouwen (Anstadt 1988). Malko ziet de invloed van de kerk als gevaarlijk door zijn gebruik van de termen “krankzinnig” (1992b), “moralistisch” (1988b), “vloedgolf van volksdevotie” (1989f) en “terugkeer naar de Middeleeuwen” (1990e).

¹ Hierop wordt in het vierde hoofdstuk dieper ingegaan.

² “De zoveelste vraatzuchtige copulatie aan het braadworst-karretje”, “stuk voor stuk antieke gezichten waarop niet te zien valt wat ze denken. Zouden ze wel denken?”, “een sputterende verzameling slaafjes van het gesocialiseerde kapitalisme”, “de laatste Sovjet-revolutie heeft (nog) geen mooie staatsburgers afgeleverd”, “de beroete gezichten en handen als roestige staken van de Sovjet-dames”, “nu het avond is, bereikt de mercantiele rotzooi het dieptepunt van lelijkheid. Groezelige sjacheraars staan ongegeneerd met pakken geld in de handen”, “dollarkoorts op de asgriuwe gezichten” (Camps 1991).

Hij presenteert Polen als een zelfgenoegzaam land dat zich superieur acht ten opzichte van de Russen, de Oekrainers of de Tsjechen (1988a). In een van zijn reportages geeft hij het katholicisme in Polen weer als een vijandige, gevaarlijke entiteit die de scheiding tussen religie en staat ondermijnt. Gebruikte termen zoals “zwartrokken”, “griezelig”, “gekke sekten”, “fanatiek” en “krankzinnig” versterken het negatieve beeld van het katholicisme dat de burgers “omsingelt en belaagt” (Malko 1992c). Zulke termen zijn afwezig in *Elsevier* dat de kerkelijke invloed positief belicht, zoals in een reportage over de pogingen van priesters in Zyrardov om een verenigingsleven op te bouwen ondanks de tegenwerking van de plaatselijke communisten (Heuvel 1990b). Eenmaal bericht het opinieblad over de sterk stijgende invloed van de kerk inzake ethische kwesties zoals abortus: “de rode censuur wordt vervangen door de zwarte censuur” (Gruyter 1991).³

Max Arian⁴ verwijst in *De Groene Amsterdammer* naar het antisemitisme onder de Poolse bevolking voor en na de Tweede Wereldoorlog, maar gebruikt daarbij vage en veralgemenende termen. Zo zijn “veel mensen ongerust over het toenemende antisemitisme in Oost-Europa, “was er nog veel antisemitisme na de Tweede Wereldoorlog” en “heeft de Poolse bevolking een vijandige houding” (Arian 1988; Arian 1990; Arian 1991). Antisemitisme komt ook aan bod in *Vrij Nederland*-reportages, onder andere over het gebruik van de al dan niet Joodse achtergrond van Tadeusz Mazowiecki in de campagne voor de presidentsverkiezingen van 1990 (Malko 1990f). Als oorzaak van het antisemitisme ziet Arian (1988) de “zeer conservatieve” rooms-katholieke kerk. Malko (1993b) geeft ook aandacht aan het idee dat de joden de schuld zijn van veertig jaar communistische onderdrukking voor de Polen. In het gezelschap van Amerikaanse journalisten beleeft hij een vijandige en gevaarlijke situatie met enkele dronken antisemitische Polen: “Die buitenlanders daar, zijn dat toevallig joden? Want als dat joden zijn, steek ik gegarandeerd hun auto in brand. Wat zal het wezen meneer, zijn de heren buitenlanders joden of niet?” (Malko 1990c). in *Elsevier* wordt Lech Wałęsa’s etnisch nationalisme en antisemitisme opgemerkt die in de campagne van 1990 anti-joodse sentimenten gebruikt (Mok 1990).

³ In 1991 reageerden de Nederlandse protestantse kerken op de sterker wordende greep van de rooms-katholieke kerk op het maatschappelijke en politieke leven in Polen. Op 25 november stuurde de Polenwerkgroep van de Europacommissie van de protestantse kerken een brief naar de toenmalige kardinaal Ad Simonis om hem te vragen deze kwestie met zijn medebisschoppen te bespreken (Thijssen 1992: 128).

⁴ Journalist Max Arian, van Joodse komaf, schreef tot het moment van dit schrijven (oktober 2013) voor *De Groene Amsterdammer* en was medeoprichter van het *Chili Komitee Nederland*, opgericht in 1972 ter ondersteuning van de socialistische regering Allende, na de staatsgreep van Pinochet in 1973 gericht op het verzet tegen de dictatuur en na 1990 gericht op de opbouw van de democratie.

De opkomst van nationalistische en (centrum)rechtse bewegingen krijgt ruime aandacht in *De Groene Amsterdammer*. In verschillende artikelen komt het beeld van de rechts-extremistische Pool naar voren die een groot deel van het politieke spectrum representeert: “Links is geen aanbeveling in Polen” (Arian 1988), “Polens politieke riool” (Zwaap 1990). Kampen (1990a en 1990b) stelt dit extremisme voor als iets wat westerse journalisten heel beschamend vinden in een land waar de lucht “donker” is. Bovendien moeten “die enigszins achterlijke lieden” leren hoe een democratie werkt. Pierik en Reijmerink (1991) stellen dat een Oost-Europese politicus gespierde taal gebruikt en populistisch en autocratisch is. Bovendien houden de Polen van communistenvreters; de KPN-voorzitter wordt beschreven als “het Poolse gevaar voor de wereldvrede” en het partijprogramma lijkt op “bloedwraak”. In *Vrij Nederland* problematiseert Malko de opkomst van rechtse partijen en beschouwt de Polen, vooral de jongeren, als autoritair, nationalistisch, onverdraagzaam en onverschillig over politiek (1989a; 1989c; 1989f; 1991b).

3.3. Paradoxaal en onbetrouwbaar

Malko duidt in *Vrij Nederland* op politieke, economische en sociale paradoxen in de Poolse samenleving die voor buitenlanders moeilijk te begrijpen zijn. Aan bod komen de creatieve, surrealistische en humoristische protestacties (1988b), de verrassende zelfkritiek en het sarcasme gebruikt door de staatsmedia (1988c), de verdediging van het kapitalisme door de communisten en van het socialisme door de oppositie (1989c), straattaferelen zoals keurige oude dames die in een vuilnisbak zoeken (Malko 1989g) en de steun aan politiek links door rijkere en hoogopgeleiden aan politiek rechts door armen en laagopgeleiden waarbij links in feite liberaal rechts is, en rechts de traditionele linkse waarden verkondigt (Malko 1991b). Het beeld van absurditeit komt in *Elsevier* voor in een artikel over “de schizofrenie” in de politieke krachtsverhoudingen na de eerste gedeeltelijk vrije parlementaire verkiezingen in 1989 waarbij president Jaruzelski veel macht geniet en het gerepecteerde Solidariteit sterk vertegenwoordigd is in het parlement maar ondergeschikt is aan het staatshoofd (Bok 1989b). Ook in een reportage over Krakau zien we het beeld van tegenstrijdigheid. De stadsinwoners klagen over de milieuverontreiniging en het hoofdplein is verkeersvrij, maar de verwarming van 20.000 huishoudens in het centrum wordt voorzien door zwavelhoudende kolen en de uitlaatgassen van slecht verbrandende motoren vervuilen de stad (Gruber 1990).

Het beeld van onbetrouwbaarheid, eigen aan een balkanistisch discours (Jezernik 2004: 26, 28-29), komt slechts eenmaal voor in *De Groene*, in een reportage over verdwenen Amerikaanse financiële steun (Kampen

1990b). In *Vrij Nederland*-artikelen ligt de nadruk op de wijdverspreide corruptie in de politiek en zakenwereld (Malko 1990c; Verhey 1991), de heksenjacht en laster in de politiek (Malko 1992d) en de activiteiten van de Russische georganiseerde misdaad en snel rijk geworden Poolse zaaklieden en winkeliers “met boter op hun hoofd” die geld witwassen (Malko 1993a). In een artikel over de “Polenmarkt” in Berlijn duikt het beeld van overlast op: “iedereen spuwt zijn gal over de Polenmarkt” en over de “vieze” Polen die de wet overtreden (Ouwwerkerk 1989). In *Elsevier* wordt de omkoopbaarheid van de bevolking gesuggereerd (“In Polen is alles en iedereen te koop”) (Bok 1989b) en een beeld getoond van de onbetrouwbare Poolse immigrant in West-Duitsland levend in de grijze zone tussen legaliteit en illegaliteit (Rijn 1990). Na de opheffing van de visumplicht staan de Polen bekend als “sjacheraars” en “onderkruipers die zich voor een beschamend loon laten verleiden tot illegale arbeid in den vreemde” (Vrijsen 1991). Opvallend is het beeld van de Pool als betrouwbare handelaar aan het einde van de onderzochte periode; de passieve homo sovieticus is vervangen door een marktgerichte manager (Vries 1993).

3.4. Instabiliteit, historische gevoeligheid en ondeskundigheid

Kampen (1991) beschrijft in *De Groene Amsterdammer* de instabiliteit van de “nerveuze” Poolse economie die in het begin van de jaren 1990 heropgebouwd werd met behulp van een schoktherapie. In *Vrij Nederland* staat het beeld van een chaotisch, abnormaal en stakend land met een gefragmenteerd en zwak parlement en zonder stabiel beleid (Malko 1989a; Malko 1990c; Verhey 1991; Malko 1992b). Een reportage over de zakenwereld in Oost-Europa contrasteert de onbetrouwbare en ongeorganiseerde Pool versus de productieve en sociale Tsjechoslowaak (Josten 1991). Bok (1989a, 1989b) benadrukt in *Elsevier* het chaotische en trieste karakter van de “gewonde” Poolse samenleving en het onzekerheidsgevoel en wantrouwen van de bevolking, en het decennialange slachtofferschap van de Polen onder het socialisme.

Hudabiunigg (2004) heeft gesteld dat de gevoeligheid over de nationale geschiedenis en het geloof in mythes een toegekende eigenschap is aan Midden- en Oost-Europese landen. Volgens Nederlandse opiniebladen verdwijnt in Polen het verleden nooit uit het gezichtsveld. In een portret van Jaruzelski wijst *De Groene Amsterdammer* op de “tragische” Poolse geschiedenis en de poging van historici om na de omwenteling in 1989 vooroorlogse Poolse waarden en tradities op te diepen (Groeneveld 1988; Boon 1990). Pierik en Reijmerink (1991) besteden ruim aandacht aan een in essentie kleine “revanchistische”, extreemrechtse partij (Konfederacja Polska Niepoległej) die

compensaties wilde voor het gedane leed aan de Poolse bevolking. *Vrij Nederland* belicht het sterke historische bewustzijn en vrijheidsstreven van de Polen als gevolg van buitenlandse overheersingen (Anstadt 1988; Hoeven 1989). *Elsevier* verwijst naar de Poolse distantiëring tegenover Rusland en hun zelfbeeld, bepaald door vrijheidsdrang, nationale trots, katholiek geloof, de buitenlandse bezettingen en wantrouwen tegenover de grootmachten (Wansink 1989; Leistra 1992). Vijfenvestig jaar post factum verwijst de reportage van Gruber (1990) over de Joodse wijk Kazimierz in Krakau naar de Holocaust: “Het is doodstil in Kazimierz. Het lijkt wel of je hier nog steeds de verpestende lucht van de *Holocaust* ruikt als je door de lege straten van de joodse wijk in Krakau wandelt, langs armoedige gevels van verlaten huizen”.

De drie opiniebladen wijzen op het gebrek aan ondernemerschap, taalvaardigheden en algemene kennis van de wereld (Kampen 1991), de ondermaatse prestaties van universitair personeel (Hendriks 1991) en de onduidelijkheid van politieke partijprogramma's (Pierik en Reijmerink 1991). Verder is er onvoldoende initiatiefneming en kennis over marketing bij managers (Jonge en Nods 1989), een tekort aan opgeleide en energieke Polen wegens migratie (Heuvel 1990a) en ruzie tussen politici over irrelevante zaken zoals telefoonrekeningen (Heuvel 1990b). Bovendien wordt de vooruitgang vertraagd door oude gewoontes en gebreken die de hervormingen lijken te overleven (Volten 1991). Het Poolse parlement wordt in *Elsevier* door Vries (1993) zelfs letterlijk beschreven als “een Poolse landdag bij uitstek”, i.e. een rumoerige en verwarde vergadering. Voormalig Nederlands Minister van Buitenlandse Zaken (1973-77) Max van der Stoep (1991) pleit ten slotte voor financiële steun aan “de Augiasstal” in Midden- en Oost-Europa, deels “uit welbegrepen eigenbelang” om de migratie van “stromen” vluchtelingen te beperken.

3.5. Romantiek, absolute macht en fatalisme

In *Vrij Nederland* staat het beeld van het gastvrije Polen waar de gast letterlijk koning(in) is, wat “pijnlijk is in een straatarm land” (Hoeven 1989; Hendriks 1991). *Elsevier* behandelt de “hoofse” hoffelijkheid van mannen tegenover vrouwen (bv. de handkus) (Rozendaal 1990b) en “ouderwetse” chic en elegantie (Brusse 1992). Het blad gebruikt echter ook oorlogsretoriek (“de Oosteuropese invasie”) in een artikel over het stijgende aantal prostituees van Oost-Europese oorsprong: “Ze zijn gewend aan een lage levensstandaard, werken hard en in dit verre, vreemde land zijn ze makkelijk in een afhankelijke positie te manipuleren” (Hermans 1992).

Arian (1990) stelt in *De Groene Amsterdammer* Polen voor als een samenleving waarin absolute macht centraal staat en waarin democratie geen lange traditie kent. In *Vrij Nederland* beklemtoont Malko (1990b) de sterke

verticale hiërarchie in Solidariteit en de quasi-verafgoding van Wałęsa (“de Grote Man”): “In de deuropening spelen zich danteske taferelen af, enthousiaste Tsjechen dringen zich naar voren met cadeaus, met bonbons, met kinderen en ook zomaar. Wałęsa en Havel verschijnen, en het pandemonium barst los”. Op 2 december 1989 publiceerde *Elsevier* een portret van miljonair en ondernemer Henryk Stokłosa, later onafhankelijk senator in het parlement, die door zijn dorpsgenoten als een halfgod wordt gezien en op een bijna irrationele manier eerbied krijgt (Gruber 1989). In tegenstelling tot de politiek en Solidariteit, heeft de Poolse bevolking volgens Volten (1991) “opmerkelijk” veel vertrouwen in het veiligheidsapparaat (leger en politie) en de rooms-katholieke kerk. Het is verder “beangstigend” dat tijdens de presidentsverkiezingen van 1991 de “dubieuze” Tymiński populairder was dan de “integere” premier Mazowiecki.

De Polen worden als fatalistisch voorgesteld omdat ze zich schikken in hun lot en zelfs altijd passief en onverschillig blijven. Lange (1989b) wijst in *De Groene Amsterdammer* op het ongeloof van de Polen in een betere toekomst na de eerste gedeeltelijke vrije parlementaire verkiezingen in juni 1989. In *Vrij Nederland* kijkt Malko (1989b) met verbazing naar het gebrek aan vreugde over de rondetafelgesprekken: “Wantrouwen en vermoeidheid staan op ieders gezicht gegroefd – de mensen lijken vermoeid en gelaten, in plaats van enthousiast”. Zelfs op de opheffing van de PZPR wordt volgens Malko (1990a) apathisch gereageerd: “Hoogstens was er sprake van een lichte geamuseerdheid over de ouderwetse redevoeeringen. Polen begint steeds meer op een Westeuropees land te lijken”. In *Elsevier* wijzen Gruber (1990) op de “schijnbaar fatalistische” aanvaarding van de bewoners van een door vervuiling getroffen wijk bij Krakau en Heuvel (1990a) op de onverschilligheid van de bevolking tijdens de eerste fase van de democratisering (Heuvel 1990a). Na de aanvankelijke hoop en euforie aan het begin van de hervormingen, lijken volgens Volten (1991) wantrouwen, teleurstelling, eenzaamheid en machteloosheid de gevoelens te zijn die leven bij de Poolse bevolking en overheid.

3.6. Hoofdrolspelers

Op 31 augustus 1988 bracht *De Groene Amsterdammer* een artikel van historicus Nico Groeneveld (1988) over Jaruzelski, voor wie “de Poolse staatsraison bijkans een obsessie is”, en die wordt geportretteerd als een slachtoffer van de Tweede Wereldoorlog, die de Poolse nationale identiteit en nationale onafhankelijkheid wilt beschermen. Groeneveld poneert eveneens dat de Staat van Beleg “tot doel had om een fatale binnenlandse crisis en een sovjetinterventie te voorkomen”. Op 25 maart 1992 schreef Til dat Jaruzelski door zijn afkondiging van de noodtoestand “de Sovjettroepen buiten de deur

hield". In 1993 zou uit de vrijmaking van geheime Russische documenten blijken dat een Sovjetinterventie in de periode 1980-81 niet gepland was (Kramer 1999: 165), wat *De Groene Amsterdammer* echter niet vermeldde. *Elsevier* toont een negatiever beeld van Jaruzelski die niet op populaire steun kan rekenen (Bok 1989b). Daarenboven bericht het blad op 4 september 1993 over de belastende documenten uit de Russische staatsarchieven inzake de vermeende interventie tijdens de Staat van Beleg (Korzec 1993d). Er wordt een negatief beeld getoond van een arrogante en onpopulaire PZPR die volgens Brusse (1992) ongelijkheid in stand houdt en volgens Bok (1989a en 1989b) een obstakel vormt voor vooruitgang wegens haar machtswellust en onkunde. Bok (1989c) hanteert ook termen zoals "communistische cipiers", "hooghartige partijgenoten" en "communistische arrogantie op een voetstuk".

Terwijl het beeld van Lech Wałęsa in het begin van de jaren 1980 in het algemeen positief was, heeft hij in de transitieperiode een negatiever imago. Op 21 november 1990 publiceerde *De Groene Amsterdammer*, gevolgd door *Elsevier* op 24 november, een artikel van de toenmalige hoofdredacteur van *Gazeta Wyborcza*, Adam Michnik, over de vraag waarom hij niet voor Lech Wałęsa zou stemmen bij de presidentsverkiezingen van 25 november 1990 (Michnik 1990a; Michnik 1990b). Daarnaast wordt Wałęsa geportretteerd als een primitieve, paranoïde, instinctieve, gevaarlijke en onberekenbare politicus met autocratische neigingen en despotisch leiderschap (Arian 1990; Kampen 1990b). Volgens Malko (1990b; 1990c; 1990e; 1990f; 1990g; 1992b) is Wałęsa gevaarlijk, extremistisch, populistisch, koppig, dom, chaotisch en ongecultiveerd die ondanks zijn onredelijkheid, onbetrouwbare medewerkers en beperkte taalvaardigheden een groot deel van de Poolse bevolking kan charmeren. Camps (1989) benadrukt in *Elsevier* zijn katholieke geloof en arrogantie, Heuvel (1990a) zijn wankele regering ("keukenkabinet") en Wansink (1990) zijn autocratische neigingen. Verder wordt hij geportretteerd als een "ongelooflijke boerenkinkel met overspannen en gevaarlijke ambities" (Korzec 1993a) die geen verfijning uitstraalt (Brusse 1992).

In het algemeen is het beeld van Solidariteit niet positief. *De Groene Amsterdammer* belicht de onenigheid en het gebrek aan opendebatcultuur binnen de "grijze" beweging (Lange 1989b; Kampen 1990b). Lange (1989a) laat een lichte voorkeur uitschijnen voor de sociaaldemocratische of linkse strekking die een recept heeft "die past bij een vakbeweging die in eerste plaats opkomt voor haar leden". Malko (1993c) toont een negatief beeld van Solidariteit dat verworpen is tot "een marginale rechts-radicalen beweging, agressief, vulgair, antisemitisch en zo primitief dat zelf Wałęsa zich genoodzaakt voelde om alle banden ermee te verbreken". In *Elsevier* komt Solidariteit over als heldhaftig, maar ook politiek onervaren en onprofessioneel zonder duidelijke toekomstvisie en programma (Bok 1989b; Bok 1989c; Emmerij 1989; Heuvel 1990a).

3.7. Socialisme en kapitalisme

De drie opinieweekbladen tonen verschillende standpunten over het socialisme en kapitalisme. Zo laat *De Groene Amsterdammer* uitschijnen dat “communisten zich altijd erg verantwoordelijk voor van alles voelen” (Arian 1988) en hanteert als kop “Ik kan het ook niet helpen dat intelligente mensen vaak links zijn” (Lange 1989b). *Elsevier* onderschrijft een krachtig standpunt tegen het socialisme en de planeconomie; zo valt het “te vrezen” dat Polen socialistisch zal blijven (Gerrits 1988b). Gebruikte termen zijn “de vloek van het communisme” (Bok 1989a), “de ellende” als gevolg van het communistische systeem en “de puinhopen van het communistische model” (Bok 1989b), “communistisch wanbeheer”, “de ruïnes van de centraal geleide economie” en “de totalitaire staat” (Bok 1989c). Het opinieblad heeft het verder over “de ketenen van veertig jaar rampspoed” (Bok 1989c), “desastreuze industriepolitiek” en “nog fatalere schuldenstrategie” (Graafsma 1989), “verkankerd Krakau”, “de vernietiging van Krakau door de stalinistische industrialisatie”, “het failliete communisme” en “het chronische armoede-socialisme” (Gruber 1990). Daarnaast lezen we “de ketenen van de communistische onderdrukking” (Vrijsen 1991), “het communistische gevaar” (Leistra 1992). Korzec (1993d) schrijft dat “het een probleem is dat de communisten met opvallend veel succes gebruik gemaakt hebben van de mogelijkheid om normale gelijkberechtigde burgers te worden”.

De Groene Amsterdammer oefent kritiek uit op het kapitalisme en de liberalisering van de Poolse economie. Zo stelt Lenaerts (1989) dat de overheveling van geld naar de private sector zinloos is. Volgens Lange (1989a), die “even moet slikken” van de clandestiene Poolse vertalingen van het oeuvre van Thomas Friedman, willen liberalen niet over de sociale rechtvaardigheid van anderen waken, en brengt het kapitalisme in het reeds ongelijke Polen nog meer ongelijkheid voort. Zwaap (1990) meent dat de inwoners van Warschau op nerveuze wijze geobsedeerd zijn door kapitalisme en ondernemerschap en niet meer nadenken over politiek. *Vrij Nederland* neemt eveneens een standpunt in (“het vuigste soort kapitalisme”) (Verhey 1991) en toont een beeld van een zichzelf tegen elke prijs verkopend Polen. Zo heeft Malko het over de “snelle jongens van het socialisme” (1988c), “een soort kapitalisme waarbij de liberale ideeën in het Westen een toonbeeld van sociaal denken zijn” (1989c), “de wereldwijde zoektocht naar geld” en “de zelfverkoop van volwassenen op straat of via advertenties” (1989g). Verder stelt hij dat “de armen de prijs van de overgang naar het kapitalisme zullen moeten betalen” (1990a) en dat er “een koortsachtige drang is om te (ver)kopen” (1991b) waarbij de burgers “de leegte van winstbejag op elke denkbare manier, weerloos en welwillend, aanvaarden” (1993c). Bovendien bekritiseert hij ook de westerse levensstijl: “onze westerse algemene nietszeggendheid heeft zich

met al zijn kracht op Polen gestort” (1993c). Kritiek op het kapitalisme of liberalisering is afwezig in *Elsevier*. De liberalisering van de Poolse economie via het plan-Balcerowicz, genoemd naar de toenmalige Minister van Financiën, ziet Bügel (1990) als “een economische revolutie” die vrijheid voor investeerders voorziet en juridische belemmeringen voor handel wegneemt. Korzec (1993c) stelt ten slotte staat dat westerse expertise en vaardigheden noodzakelijk zijn voor Oost-Europa. Succesvolle Polen die terugkeren uit West-Europa worden door hun landgenoten met een mix van respect, achterdocht en jaloezie behandeld en als verraders gezien.

Hoofdstuk IV

Nederlandse dagbladen over de arbeidsmigratie (2000-10)

4.1. Neologismen

Nieuwsmedia hanteren soms negatief geladen termen in hun berichtgeving over migranten. In Vlaamse en Franstalig Belgische media worden termen waarmee “allochtonen” benoemd worden vaak geassocieerd met negatieve begrippen zoals “problematiek” en “stroom” (Saeys en Lits 2007: 14). In de Britse pers werd na 2004 de arbeidsmigratie uit de MOE-landen beschreven met termen zoals “het leger”, “de horden”, “de bendes”, “de belegering” en “de bestorming” (Morosanu 2007: 6-8). In 2011 behaalde “de Polentaks”, i.e. een gemeentelijke belasting voor buitenlandse werknemers die seizoensarbeid verrichten, de tweede plaats in de categorie “politiek” van de verkiezing “Van Dale Woord van het Jaar”. Ook Nederlandse dagbladen gebruikten homogeniserende negatieve termen, neologismen, die de arbeidsmigratie uit de MOE-landen problematiseren, zoals “Polenprobleem” (“Polen over ‘ons’ Polenprobleem” 2008), “Polenproblematiek” (Bot 2008), “Polenkwestie” (Zwan 2011), “Polenbeleid” (Haastrecht 2008) en “Probleem-Pool” (Halkes 2007). De Pool staat symbool voor alle arbeidsmigranten uit de Midden- en Oost-Europese landen die in 2004 of 2007 tot de EU toetraden. In de dagbladen werd er ook gebruik gemaakt van termen zoals “toestroom” (Graaf 2003), “vloedgolf” (Meteren 2003), “instroom”, “toevoer” en “verdringing” (“Meer Poolse werknemers in Nederland dan gedacht” 2005). Zoals het Vlaamse en Franstalige media- en politieke discours, in de wederzijdse beeldvorming van Vlamingen en Franstaligen, oorlogsmetaforen gebruikt (bv. “fronten” en “kampen”) (Sinardet 2007: 29), gebruikt de Nederlandse geschreven pers dezelfde soort metaforen in de berichtgeving over de arbeidsmigranten, zoals “verdrijven” (Rengers 2005) en “oprukken” (Meteren 2005).

In hun berichtgeving over de Baltische staten tussen 2004 en 2007 hebben *The Financial Times* en *The Economist* zowel het communistische label als de associatie met onderontwikkeling en inferioriteit in stand

gehouden, door het gebruik van termen zoals “ex-sovjet” en “ex-communistisch” (Mockutė 2008). Ook de Vlaamse nieuwsmedia hebben deze koudeoorlogsretoriek gehanteerd door het gebruik van “de beladen en anachronistische term “Oostblok”” (Van Heuckelom 2009b: 131-139). In de gratis tabloids *Sp!ts* en *De Pers* was dit achterhaalde discours zichtbaar in termen zoals “Oostblokjunk” (“Alarm om Oostblokjunk” 2011) en “Oostblokpersoneel” (“Blaastest voor Poolse loonwerkers” 2007). *De Telegraaf* karakteriseerde spanningen tussen autochtonen en Poolse arbeidsmigranten, die “gewoon anders zijn, dat is cultureel bepaald”, als een “Koude Oorlog” (Colijn en Sanders 2009). Bovendien wordt de Midden-Europese ligging van het merendeel van de in 2004 toegetreden EU-lidstaten genegeerd. Zo wordt de arbeidsmigratie gerelateerd aan de pre-1989 notie van Oost-Europa in het gebruik van de term “Oost-Europeanenbeleid” (“PvdA’er: immigratiebeleid halfzacht” 2010). Dezelfde ontkenning is te zien in “het Oost-Europeaneneffect”, dat ontstaat na een stijging van het aantal arbeidsmigranten op de arbeidsmarkt, indien de vraag naar arbeid groter is dan het aanbod van arbeid. Het gevolg van dit fenomeen is “dat in goede tijden onze mede-Europeanen de neiging van werkgevers dempen om de lonen te snel te laten stijgen; in slechte tijden hoeven de lonen minder gematigd” (Kalshoven 2009).

Ondanks de culturele en nationale heterogeniteit van de arbeidsmigrantenpopulatie, is er een generalisatie in sectorale informatie verschaffende neologismen zoals “fabrieks-Pool”, “vlees-Pool”, “sloop-Pool” en “pluk-Pool” (Rengers 2007), “klus-Pool” (Rengers 2005), “buurt-Pool” (Bril 2005) en “aanleunpool” (Riemeijer 2007).¹ De arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa heeft eveneens geleid tot technische neologismen in de vaktaal van overheidsinstellingen en werkgevers- en werknemersorganisaties; zo beschrijft een “Polen-CAO” de tewerkstellingsvoorwaarden voor tijdelijke arbeidsmigranten (Hendriks en Jeroen 2009). Tijdens een “Polentop” of “Polenconferentie” bespreekt de overheid met de sociale partners (1) de tewerkstelling en huisvesting van arbeidsmigranten en (2) “het Polendebat”, i.e. maatregelen tegen maatschappelijke overlast na de openstelling van de EU-grenzen voor werknemers uit de nieuwe EU-lidstaten op 1 mei 2007 (Stoker 2007; Kammer 2007). Een “Polenquotum” heeft betrekking op een evenredig aandeel van nieuwe arbeidsmigranten in bijvoorbeeld de verspreide huisvesting (Haastrecht 2007b). Verder kan er een “Polenboete” worden gegeven als gevolg van de tewerkstelling van illegale werknemers (“Fieret krijgt Polenboete alsnog terug” 2008) en worden er voor nieuwe migranten

¹ Een buurt-Pool is een arbeidsmigrant die werkzaam is in je buurt, bv. op een bouwwerf en een aanleunpool werkt als begeleider of verzorger in een bejaardentehuis.

“Polendorpen” gebouwd met “Polenhotels”, i.e. voornamelijk voormalige kantoorgebouwen getransformeerd tot opvangpanden voor arbeidsmigranten (“Rots-Vast wilde eigenlijk ‘Polendorp’ voor EU-arbeiders” 2008; Haastrecht 2009b). In 2014 werd “het Polenhotel” omgedoopt tot “Potel” (“‘Potel’ Toor in Alphen gaat voorlopig niet tegen de vlakte” 2014). In een “Polenconstructie” koopt een Pools bedrijf de oogst op van een Nederlands tuinbouwbedrijf, om de oogst vervolgens te laten plukken door Poolse, goedkopere werknemers (Blijker 2005).

4.2. Arbeidsmigratie: vloek of zegen

De nieuwsmedia kunnen deel uitmaken van een spel in de binnenlandse politieke arena. Britse dagbladen de relatief succesvolle integratie en solide werkethiek van Poolse arbeidsmigranten benadrukt, en de repercussies van de openstelling van de arbeidsmarkt voor Midden- en Oost-Europeanen bekritiseerd. Deze kritiek was echter gericht op de toenmalige Labourregering, die als verantwoordelijk werd beschouwd voor de ontoereikende voorbereiding op de migratie, en is ten dele te verklaren door conventionele anti-immigratie- en eurosceptische standpunten in de Britse media en politiek (Fomina en Frelak 2008: 75). Populaire en conservatieve bladen (*The Sun* en *The Daily Telegraph*) hebben morele paniek over arbeidsmigratie gecreëerd en de arbeidsmigrant voorgesteld als een bedreiging voor de sociale zekerheid, onderwijs en arbeidsmarkt (Gabrielatos en Baker 2008: 33; Khosraviniq 2009). Centrum- en progressieve kranten (*The Times* en *The Guardian*) hebben arbeidsmigranten erkend als ambitieuze en voor de samenleving voordelige individuen (Fleming 2005: 19-27 en Dursun 2005).

NRC Handelsblad beschouwt de arbeidsmigrant als voordelig, zelfs noodzakelijk voor de Nederlandse economie, wegens de behoefte aan extra arbeidskrachten als gevolg van de vergrijzing en de bereidheid van Midden- en Oost-Europeanen om jobs uit te oefenen waar “Nederlanders geen trek in hebben”. De krant pleit onomwonden voor een vrije toelating van gemotiveerde en kundige Midden- en Oost-Europese werknemers waardoor “veel bedrijvigheid in ons land zou kunnen bloeien” (“Laat de Polen komen” 2006). “Laat de Polen maar komen”, stelt *NRC Handelsblad*, dat ondanks de lichte maar niet overdreven concurrentie voor Nederlandse werknemers, ervan overtuigd is dat het gaat om arbeid in de land- en tuinbouw en fabrieken, “waar niet veel Nederlanders voor te porren zijn” (“Pool of tegenpool”, 2006). De rechts-conservatieve weblog *De Dagelijkse Standaard* doet bijna aan politieke recuperatie van de arbeidsmigratie, die gebruikt wordt om kritiek te leveren op de Nederlandse sociale zekerheid. De Polen die

nog niet weten van “al het gratis geld dat bij de uitkeringsinstanties af te halen is”, staan tegenover Nederlandse werklozen “die te beroerd zijn om het vuile werk op te knappen” (Bjorn 2010; Isser 2011).

De Volkskrant toont een beeld van de Nederlanders als slachtoffer, vanwege de tewerkstelling van goedkope arbeidsmigranten die de Nederlanders van de arbeidsmarkt verdringen en de delokalisatie naar Midden- en Oost Europa (Westerlaken 2005). Er wordt een gezicht gegeven aan de in de steek gelaten Nederlandse werknemer:

“Dit was mijn kentekenplaat”, wijst Henk. In zijn stem klinkt enige nostalgie door. Op een stok pronkt een geel-met-zwarte Nederlandse nummerplaat. Met een zwaai draait hij het bord om, om aan de andere kant een wit-met-zwarte Poolse nummerplaat te tonen. “En dit is het nummerbord waar mijn truck nu mee rijdt” (Doorduyn 2006).

Volgens *Trouw* zijn ook Nederlandse werknemers met een migratieachtergrond het slachtoffer. Haagse Turken zijn getroffen door “brodeloosheid” door de komst van “spotgoedkope Poolse werknemers” en keuren het Poolse EU-lidmaatschap af (“Goedkope Pool verdringt Turk uit kas” 2006; Mulder 2004). Bovendien zijn de arbeidsmigranten geen steun voor de allochtone gemeenschappen aangezien “ze in de buurtwinkels vrijwel niets uitgeven” (Cohen en Donkers 2006). Er is ook een slachtofferbeeld van de Polen, die “in mensonterende omstandigheden” gehuisvest zijn en “een moderne vorm van slavernij” ondergaan (“SP vreest mensonterende woonomstandigheden Polen” 2007; Keuning 2007). *Trouw* besteedt aandacht aan het ontworpen gezinsleven als gevolg van de arbeidsmigratie; “de door de vaak alcoholistische achtergebleven vaders” opgevoede kinderen van geëmigreerde moeders zijn de dupe (Meteren 2006a). Het slachtofferbeeld is ook zichtbaar in de beschrijving van het gevoel van discriminatie onder Polen, als gevolg van hun negatieve imago in de media en hun behandeling op de werkvloer, en de bijhorende ongerustheid van de Poolse ambassade in Nederland en maatschappelijke organisaties (Driessen en Tomesen 2010).

4.3. Onderontwikkeling en overlast

Een van de beelden van Midden- en Oost-Europa in West-Europese media is onderontwikkeling (Hudabiunigg 2004: 369-384; Morosanu 2007: 6-8). In de Nederlandse dagbladers is het beeld van primitieve Poolse arbeidsmigranten aanwezig; ze worden beschouwd als oorzaak van overlast wegens slechte huisvesting, hygiënegebrek, lawaai en alcoholmisbruik. De arbeidsmigranten hebben nood aan bewustmaking, zelfs heropvoeding, aangezien “vooral jongeren denken dat alles mag in Nederland” (De Witt

2007; Haastrecht 2007b; Stoker 2008).² Daarnaast hebben de Polen een reputatie van onverantwoord rijgedrag en onbetaalde verkeersboetes (“Wielklem tegen Polen” 2007; Timmer 2009).³ Aangezien uitsluitend de Nederlandse maatschappij kansen aan de burgers biedt, zouden terugkerende arbeidsmigranten professionaliteit in Polen moeten introduceren (Bos-Karczewska 2007). Polen hebben zelfs een slechte reputatie inzake professionele bekwaamheid: zo verguist de Nederlandse werknemer het werk van de onvakkundige Poolse loodgieter, die elke klus “verkloot” en “slordig metselt” (Stoker 2006).

Het *Algemeen Dagblad* toont het beeld van de seksuele overlast veroorzakende arbeidsmigrant, die ver van huis is waardoor Nederlandse vrouwen een gemakkelijk slachtoffer kunnen zijn van bespieding en rokkenjagerij. Een van de artikels is opgesmukt met een foto van twaalf mannen aan plastic tafeltjes die “na verloop van tijd last krijgen van hun hormonen en op zoek gaan naar een rok” (“Recreatie tussen de overalls” 2006; “Ze gaan toch op zoek naar een rok” 2008). Niet alleen is de Pool een onbetrouwbare, gewelddadige alcoholicus die vrouw en kinderen in de steek laat (Gunst 2007), maar moet hij ook ingelicht worden over Nederlandse gewoontes zoals nuchterheid op de werkvloer en alleen winkelen, aangezien “tien of twintig Polen die samen de Aldi binnengaan intimiderend kan werken voor andere bezoekers” (Graaf 2007). *De Volkskrant* en *De Telegraaf* weerleggen het beeld van de Pool als overlast, door hun berichtgeving over een overheidsrapport, dat aantoont dat Polen in de regio rond Venlo niet vaker schuldig zijn aan misdrijven dan andere inwoners (“Polen in Limburg niet criminelers dan anderen” 2008; “Polen zorgen niet voor extra overlast” 2008). Ook door Nederlanders met een Turkse achtergrond worden de Polen als een ongemak gezien:

“Ze wonen met z’n zessen op één kamer, stelen fietsen en auto’s, pikken onze banen in, zegt de Turks-Nederlandse antropoloog Ibrahim Yerden.” Hij zegt dat Turkse arbeiders in de tuinbouw worden verdrongen door de nieuwe migrantengroepen, evenals Turkse ondernemers in de bouwsector. (...) Yerden hoort veel Turken klagen over de overlast die ze geven. In het weekeinde draaien ze harde muziek en drinken ze veel bier (Groen 2010).

² Hetzelfde overlastbeeld is terug te vinden in Netwerk 2007; De Witt 2007; Haastrecht 2007a; “Gemeenten: oplossing voor opvang Polen” 2007; Haastrecht 2007b; “Herrie bij het ophalen van Poolse werknemers” 2008; “Kamerverhuurders verzieken de wijk” 2008 en Colijn en Sanders 2009.

³ In 2011 werd het beeld van de Pool als “gevaar op de weg” nogmaals versterkt door de vraag van PVV om onderzoek te laten doen naar de kwaliteit van rijopleidingen voor automobilisten in Polen (“PVV wil onderzoek naar rijopleiding in Polen” 2011).

“Samentroepende” Polen die giftige spiritus drinken, verdringen “gewone” zwervers van opvangcentra; de Poolse dakloze wordt geplaatst tegenover de autochtone dakloze (De Witt 2008a; Hoogstad 2007). De drinkende Pool is een gevaar op de werkvloer en in het verkeer (“Drinken? Ja, we lusten wel een biertje” 2007; Harmsel 2010) en het *Algemeen Dagblad* toont een foto van halfnaakte, drinkende Polen op de camping Molenslag bij Den Haag (“Polenslag”), die opnieuw zou veranderen van een ongezellige “Polencamping” in een leuke familiecamping.⁴ Ook *De Pers* creëert een beeld van onderontwikkelde arbeidsmigranten en stelt bij de overlast de vraag of de Polen in hun thuisland “ook zo doen”. Aan bod komen flirterig gedrag van Poolse vrouwen, alcoholische doch galante macho’s, “onder de gordel”-politiek, verkeersovertredingen, onbetrouwbare zakendeals en omkoperij. De tabloid behandelt de invloed van het Engels op het Pools waarbij een beeld van xenofobie ontstaat: “Polen houden niet van buitenlanders en ook niet van buitenlandse woorden” (Rotteveel et al. 2011: 9-12).

Het land zelf wordt voorgesteld als onderontwikkeld. In Polen, waar je in tegenstelling tot in Nederland “niet snel een bekeuring krijgt als je zonder licht fietst”, heerst er in de noodlijdende gezondheidszorg “onbekwaam bestuur” (Alphen 2007 en Alonso 2004). Polen heeft volgens een jonge migrant op cultureel vlak niets te bieden en lijdt onder “het nog steeds voelbare communistische klimaat” (Chaudron 2005). In een *Volkskrant*-artikel over het vermeende racistische gedrag van Poolse douaniers, tijdens de controle van een touringcar met Nederlandse scholieren, toont Jan Blokker een tegenstelling tussen het normale Europa (de oude EU-lidstaten), en het abnormale Europa (de nieuwe EU-lidstaten). Naast het antisemitische stereotype (het gedrag van de Poolse bevolking tijdens de Jodenvervolging was voornamelijk “toeschouwend”), is zijn beeld van meer dan twee decennia Poolse geschiedenis uiterst beperkt (“vanaf 1922 een onaardig, ondemocratisch, door de verkeerde elites geregeerd land en binnen een paar weken opgegeten door de roofdieren uit Berlijn en Moskou”). Verwijzend naar de Franse afwijzing van het *Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa* op 29 mei 2005 via een referendum, stelt Blokker de vraag of Polen wel thuishoort in de EU:

Het schoolreisje maakte deel uit van een opvoedkundig programma, dat de jeugd in het algemeen en de allochtone in het bijzonder, wil bijbrengen hoe verkeerd discriminatie en racisme zijn, en waar het al een keer toe heeft geleid. Hadden de leerkrachten in de bus dat niet aan hun grensbeambten moeten uitleggen? Maar het is natuurlijk de vraag of dat had geholpen. Poolse – wat zeg ik? Europese

⁴ Een Polencamping is een camping waar een hoog aantal Centraal- en Oost-Europese arbeidsmigranten wonen (Heijmans 2005). Een andere term gebruikt in deze context is “de Polencaravan” (De Witt 2008b).

douaniers. Beoogde onderdanen van een Grondwet die nog bijna had vermeld dat we hier allemaal van christenen stammen. Dan is een Nederlandse school met bruine, ongelovige kinderen toch inderdaad niet normaal? (Blokker 2005).

Jan Minkiewicz, oud-woordvoerder en vertegenwoordiger van Solidariteit in Nederland tijdens de jaren 1980, reageerde in een stuk dat niet door *de Volkskrant* maar wel op de website www.polonia.nl werd gepubliceerd. Volgens hem maakten de Nederlandse media die over het incident berichtten gebruik van de historisch foutieve term “Poolse concentratiekampen”. Daarnaast hadden de leerlingen ook Duitse douaniers beschuldigen van racisme, maar wilde de programmaleiding van het discussieprogramma *Rondom Tien* (NCRV) de aandacht volledig op Polen richten (Minkiewicz 2005). Het programma toonde dus een selectieve verontwaardiging over discriminatie en presenteerde een beeld van intolerante en xenofobe Polen.

4.4. Katholicisme en ambitie

Volgens *NRC Handelsblad* en het tot de Evangelische Omroep behorende magazine *Visie* is Polen per definitie rooms-katholiek. Beide bladen beklemtonen de kerkleegloop in Nederland en het massale kerkbezoek in Polen. Uit een interview met een in Nederland verblijvende Poolse katholiek moet blijken dat katholieke arbeidsmigranten het goede voorbeeld geven (Postma 2002; “Polen over ‘ons’ Polen-probleem” 2008). Bovendien wordt de rooms-katholieke kerk in Nederland versterkt door de oprechte en authentieke aard van het geloof van de Poolse arbeidsmigranten (Dijk 2006; Bol 2007). Nadat het katholieke beeld na 2005 verzwakt, komt het opnieuw op de voorgrond door het rouwproces van de Poolse gemeenschap in Nederland na de vliegcrash bij het Russische Smolensk op 10 april 2010 (Marlet 2010). *De Volkskrant* beklemtoont de gebrekkige uitspraak van een Poolse leerling-priester en creëert al dan niet bewust een beeld van een onintelligente Poolse katholiek:

Rafal is een mooie man en iedereen wil met hem zingen. (...) Op zijn Nederlands is weinig aan te merken, zoals elke ochtend blijkt als hij voorgaat in de mis. Al is de Heer wel eens de Geer, de hemel de gemel, en zijn er in de liturgie veelvoorkomende ongelukkiger woorden. (...) “Wat doe jij, wat doe jij”, zegt Rafal, op een manier die zowel een uitroep als een vraagtekens rechtvaardigt. (...) Rafal stapt op Victor af. “Zeg”, zegt hij, “jij wilt zeker met mij zingen hè?” (Hoog 2005).

Tijdens onlusten in de Londense voorstad Croydon in augustus 2011, sprong de 32-jarige Poolse Monika Konczyk uit een in brand gestoken flatgebouw. In *The Daily Telegraph* werd Konczyk geportretteerd als een ambitieuze en voorbeeldig geïntegreerde migrant, en gecontrasteerd tot de werklozen en tot

de sociale onderklasse behorende autochtone en allochtone onruststokers. Hier was het beeld van de Poolse arbeidsmigrant positiever dan dat van de luie, asociale en van de sociale zekerheid profiterende sociale onderklasse en migrantengemeenschappen (Holehouse 2011). *NRC Handelsblad* is voorstander van economische liberalisering, EU-uitbreidingen en een vrije toegang voor arbeidsmigranten uit de EU. Het blad portretteert de Poolse arbeidsmigrant op positieve wijze als moedig, hardwerkend en productief, in tegenstelling tot de afhankelijke, ontevreden, en aan ziekteverzuim verslaafde Nederlander, die niet bereid is fysieke arbeid of laagbetaalde jobs uit te oefenen. Bovendien kunnen de arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa vlot integreren in vergelijking met vorige generaties migranten (Huygen 2004).⁵ Jonge MOE-landers worden bestempeld als “MTV-Polen” die opgegroeid zijn met de muziekkzender MTV en beschouwd worden als flexibeler en beter geïntegreerd dan oudere migranten, onder andere wegens hun bereidwilligheid om Nederlands te leren (Haastrecht 2009a). Ook *Trouw* vermeldt het onderscheid tussen de huidige en vroegere migrantengeneraties. In tegenstelling tot de voormalige gastarbeiders is de hedendaagse arbeidsmigrant uit Midden- en Oost-Europa eerder hoogopgeleid, professioneel gespecialiseerd en vrouwelijk:

Knappe koppes, vrouwen en vaklieden, dat zijn de migranten van de toekomst. Een heel ander beeld dan de arme boerenjongens die werden geronseld als gastarbeiders. (...) Een belangrijke, nieuwe testcase worden de tienduizenden pendelende Poolse arbeidsmigranten. (...) Onder deze Polen en andere arbeidsmigranten in Europa zijn nu al veel vrouwen, die in het buitenland de kost verdienen voor hun familie. Hun aantal zal toenemen, gestuurd door de vraag op de arbeidsmarkten naar verzorgers en dienstverleners (Meteren 2006b).

In 2005 kon een onderzoeksrapport van de *European Citizen Action Service* (ECAS) geen massale arbeidsmigratie van naar West-Europa bevestigen. Het aantal arbeidsmigranten bleek zelfs lager te liggen dan de op voorhand vastgelegde quota. Van alle onderzochte bronnen werd dit rapport uitsluitend vermeld in *NRC Handelsblad*, dat eveneens berichtte over teruggekeerde arbeidsmigranten die na een tewerkstellingsperiode in West-Europa menen dat “het gras niet groener is aan de overkant”. De krant benadrukt ten slotte dat de arbeidsmigrant zelf in de eerste plaats onrust of angst kent, aangezien hij of zij daadwerkelijke risico’s neemt en een onzeker bestaan leidt in het buitenland (“Ook Polen staken wel eens” 2005; “Geen massale migratie van Polen” 2005; Alonso 2004; Alonso 2006).

⁵ Zie ook Weede 2005; Kroon 2006; Müller 2007; Verkade 2007; Alonso 2007; “Harde werkers” 2007.

Deel 2

Het beeld van Midden- en Oost-Europa in de Nederlandse cultuur

Hoofdstuk V

Televisieprogramma's over Midden- en Oost-Europa

5.1. Onderzoekscorpus

Der Popolski Show (2008-24) was een parodiërende cabaretshow op de Duitse zender WDR over een fictieve Poolse familie en bevatte uiteenlopende stereotypen die ook in Nederlandse televisieprogramma's aanwezig zijn. Aan de basis van de show ligt een voorval rond grootvader Pjotrek Popolski, die volgens de familielegende aan het begin van de 20ste eeuw meer dan 120.000 popliedjes componeerde, maar door een handelaar in tweedehandswagens werden gestolen. De liedjes werden via de zwarte markt verkocht aan popsterren zoals de Amerikaanse soulartiest Prince, het Duitse electropopduo Modern Talking en de Duits-Zuid-Afrikaanse schlagerzanger Howard Carpendale. Om die reden wil de familie Popolski, die afkomstig uit de industriële regio Zabrze in Silezië, eerherstel krijgen, haar grootvader beroemd maken en rijk worden. Aangezien de familie zich als bewaker van deze muzikale erfenis beschouwt, heet de band dan ook "The Pops". Er zitten verschillende stereotypen in de chaotische familieband die altijd door moderator Pavel geïntroduceerd wordt. De blinde pianist Dariusz speelt vanuit de rommelkamer, Mirek draagt een namaakbontjas en veroorzaakt voortdurend kortsluitingen en de sombere bassist Janusz spreekt niet en breekt in tranen uit wanneer zijn mond opengaat. Hun nicht Dorota is "de heetste van de heetsten", de eeneiige tweeling Henjek en Stenjek houden zoals de hele familie van wodka en Andrzej is een kitscherige pornoacteur. Elk personage spreekt Duits met een zwaar Pools accent en hun kleding en het interieur van hun flat ogen bijzonder ouderwets.

Anders dan *Der Popolski Show* zijn de hier onderzochte Nederlandse tv-programma's met een Midden- of Oost-Europees personage of bestemming non-fictief en documentair.¹ In *Van Moskou tot Magadan* (2009-10, VPRO)

¹ Voor een onderzoek naar de representatie in Nederlandse speelfilms, zie het artikel "In Holland staat een huis. De uitbeelding van Poolse immigranten in recente Nederlandse

en *Van Moskou tot Moermansk* (2010, VPRO) reisde de voormalige Moskou-correspondent (2005-10) Jelle Brandt Corstius door Rusland om het leven van de gewone Rus te laten zien. Daarbij ging hij op zoek naar “thema’s die het leven van de gewone Rus vandaag de dag domineren”. De eerste reeks was gebaseerd op interviews met plaatselijke inwoners en de opsomming van historische feiten, met aandacht voor de socio-economische en culturele heterogeniteit van Rusland. In de tweede reeks reisde Brandt Corstius van noord naar zuid langs de Wolga, de langste rivier op het Europese continent.²

In Europa (2007-11, VPRO) was een documentairereeks gebaseerd op het gelijknamige boek en gepresenteerd door de auteur Geert Mak. Kritiek van Nederlandse historici op de reeks omvatte onder meer (1) het gebrek aan wetenschappelijke fundamenteën in de visie op Europese geschiedenis; (2) de afwezigheid van een verband met de actuele historische kennis en geschiedwetenschap; (3) het grote aantal feitelijke onjuistheden. In de eerste vier delen, over de Eerste Wereldoorlog, werden eveneens enkele achterhaalde nationale stereotypen opgemerkt; zo worden de Duitsers voorgesteld als gehoorzaam, Wenen als conservatief en achterlijk en de Europeanen als onberekenbaar, wild en dom (“Hoe konden de mensen toch zo stom zijn?”). In de aflevering over Wenen en Sarajevo anno 1914 worden, volledig buiten de context, beelden getoond van de oorlog in Ex-Joegoslavië in de jaren 1990 (Melching 2007)

Van 2007 tot 2008 presenteerden Dennis Storm en Nicolette Kluijver *Weg met BNN* (BNN). Dit reisprogramma probeerde een antwoord te bieden op vooroordelen tegenover Europese landen. *Spuiten en Slikken op reis* (2008-11, BNN), de reisversie van het gelijknamige ophefmakende programma over seks en drugs, behandelde in reportages opgenomen in het buitenland op openhartige wijze dezelfde onderwerpen. *NOVA* (NOS-VARANPS) was van 1992 tot 2010 een actualiteitenrubriek met politieke en sociaaleconomische onderwerpen³ en kwalitatieve onderzoeksjournalistiek kreeg ruimte in *Zembla* (VARA). *Aanpakken en wegwezen* (2005-10, LLiNK) volgde een aantal Nederlandse vrijwilligers die voornamelijk in Afrika en Azië

speelfilms” door Van Heuckelom (2015), waarin films aan bod komen zoals *De Poolse Bruid* (1997), *Liefdesgasten* (1997) en *Shocking blue* (2010).

² Uitsluitend de episodes die betrekking hebben op het westelijke deel van Rusland, i.e. Europees Rusland, werden onderzocht; de reportages uit het Aziatische gedeelte (Siberië) komen niet aan bod. Deze beslissing ligt in lijn met het beleid in dit onderzoek dat enkel de beeldvorming over Midden- en Oost-Europa (en het westelijke deel van de voormalige Sovjet-Unie) aan bod komt.

³ *NOVA* ging in 2011 op in *Nieuwsuur*, een actualiteitenprogramma van de Nederlandse Publieke Omroep (NPO) dat sinds 2010/2011 wordt uitgezonden en gemaakt door de NOS en NTR. Het wordt gezien als de opvolger van *NOVA* en het *NOS Sportjournaal* en besteedt aandacht aan Nederlandse en Europese politiek en aan buitenlands en economisch nieuws.

ontwikkelingsprojecten startten. In *Grenzeloos Verlangen* (2005, 2007, EO) werden kandidaat-adoptieouders gevolgd tijdens het volledige adoptieproces. *Rail Away* (EO) was een reisprogramma gebaseerd op historische en bijzondere treintrajecten. In de vierdelige serie *De Val van de Muur* (2009, IKON⁴) bood journalist Paul Rosenmöller, van 1994 tot 2002 fractievoorzitter voor GroenLinks in de Tweede Kamer⁵, een terugblik op het einde van de communistische regimes in Europa en reisde onder andere naar Polen, de Baltische staten en Rusland. *Tegenlicht* (2002-10, VPRO) bood documentaires aan over politiek, economie, wetenschap en sociologie. *Islam in Europa* (2008, NPS) trachtte aan de hand van portretten van moslims in acht Europese landen het karikaturale beeld van de islam te doorbreken.

5.2. Achtergesteldheid

In beide reeksen van Brandt Corstius wordt Rusland voorgesteld als onderontwikkeld op economisch, politiek, ecologisch en cultureel vlak. Zo gaat de aflevering *Kalmukkië, het land der blinden* (15 februari 2009) over de hoge armoede, werkloosheid, onderdrukking en het “cowboykapitalisme” van de jaren 1990.⁶ In *Crisis aan de Wolga* (21 februari 2010) zegt de correspondent: “Voor Rusland is een crisis bijna een normale situatie. (...) De Rus heeft altijd wel een sok met harde valuta en een moestuintje om de winter door te komen”. *De erfenis* (6 maart 2010) belicht de milieuverontreiniging, zwakke volksgezondheid en lage levensverwachting in de industriestad Dzerzhinsk. Rusland-deskundige Brandt Corstius vraagt zich verbaasd af: “Hoe is dit mogelijk in 2012? Hoe kan je in een stad blijven waar je zeker weet dat je de 50 niet haalt? Ik bedoel: je gaat toch ook niet in Tsjernobyl wonen?” *Afscheid van*

⁴ De Interkerkelijke Omroep Nederland (IKON) is een Nederlandse 2.42-omroep die radio- en televisie-uitzendingen verzorgd namens zeven kerkgenootschappen. Volgens artikel 2.42 van de Mediawet 2008 kan ieder kerkgenootschap zendtijd toegewezen krijgen. Op 1 januari 2014 stopte de IKON met de radio-uitzendingen van kerkdiensten. In 2012 maakte het kabinet-Rutte II bekend dat de overheidssubsidie voor de 2.42-omroepen zal worden beëindigd vanaf 1 januari 2016.

⁵ Van 1976 tot 1982 was Paul Rosenmöller lid van de maoïstische Groep Marxisten-Leninisten/Rode Morgen (GML) die steun verleende aan communistische dictaturen. In *Van bloedrood tot groenlinks* (HP/De Tijd, 9 januari 2004) bekritiseerde de historicus Roelof Bouwman Rosenmöller wegens deze steun omdat midden jaren zeventig reeds meer dan voldoende feiten bekend waren omtrent de tientallen miljoenen burgers die onder de toenmalige dictaturen in China, Cambodja en de Sovjet-Unie waren vermoord. Het zou van eerlijkheid tegenover de kijker getuigd hebben indien Rosenmöller zijn politieke standpunten tijdens de jaren zeventig had vermeld in de hier onderzochte documentaireserie.

⁶ Kalmukkië, een autonome republiek in de Russische Federatie, stond van 1993 tot 2010 onder hardhandig presidentschap van multimiljonair Kirsan Iljoemzjinov.

Rusland (11 april 2010) toont een uniform en vormeloos Moskou volgebouwd met Sovjetarchitectuur. Op straat geïnterviewde inwoners van deze “troosteloze omgeving” zingen oude liedjes over het miserabel bestaan in de flatgebouwen. In deze aflevering worden uitsluitend financieel arme personen getoond die gratis maaltijden ontvangen dankzij de kerk. Abnormaliteit als kenmerk maakt deel uit van een oriëntalistisch discours (Said 1978: 299-301) en is een stereotype over Oost-Europa (Adamovsky 2005: 266). In *Soldatenoffer* (4 april 2010) stelt Brandt Corstius de vraag: “Zal het Russische leger ooit normaal worden?” De ontgroeningen in het Russische leger verwijderen elk menselijk initiatief en brainwashen de rekruten, totdat ze geloven dat het individu waardeloos is en zichzelf als uitschot beschouwen. Er wordt zo een beeld gecreëerd van de Russische man als afgestompt, gebroken en ontmenselijkt.

Niet alleen Rusland, maar ook Polen wordt als onderontwikkeld gelabeld. De intro van *Daar komen de Polen* (Zembla, 9 maart 2006), op de begintune van de Amerikaanse tv-serie en filmreeks *Mission Impossible*, toont beveiligingsagenten die een pand controleren waar Poolse arbeidsmigranten gehuisvest zijn. In deze reportage, waarvan de titel alludeert op *Daar komen de schutters* (1904), het spottend liedje over het Nederlandse leger van J.H. “Koos” Speenhoff, worden de Polen weergegeven als professioneel onbetrouwbare en onvakkundige werknemers die opgeleid en opgevoed moeten worden. Ze worden gedomineerd door sterke onderlinge sociale controle en een huishoudster, die als mater familias acteert en rapporteert aan de Nederlandse werkgever over het reilen en zeilen in “de Polencontainers”. De arbeidsovereenkomsten laten de patronen immers toe om het privéleven van de werknemers te controleren; zo wordt er regelmatig een blaastest bij de werknemers afgenomen en is in de woningen “orde en netheid belangrijk”. De werkgever legt de situatie als volgt uit: “Wij voeden die mensen een stukje op. We begeleiden hen en zeggen: dat kan niet in Nederland. In Polen kan het wel hoor, kun je gewoon slivovitsj de hele dag drinken op het werk. Geen probleem. Dat is gewoon normaal, super, maar hier kan dat niet” (Zembla, 9 maart 2006). Over Poolse arbeidsmigranten wordt er door dit paternalistische perspectief niet alleen alcoholmisbruik verondersteld, maar ook abnormaliteit en onderontwikkeling. Hetzelfde beeld komt tot uiting in de NOVA-reportage van 25 juli 2007 over de informatieve dvd *Naar Nederland? Zo werkt het!* voor Poolse arbeidsmigranten.⁷

Daar komen de Polen toont echter ook het beeld van de hardwerkende, ambitieuze arbeidsmigrant, net zoals *NRC Handelsblad* en de

⁷ Met deze dvd (*Praca w Holandii? Sprawdź jak to działa!*) wilden de werkgeversorganisaties VIA, NBBU en ABU samen met vakbonden FNV Bondgenoten, CNV Dienstenbond, Vakbond De Unie en LBV arbeidsmigranten voorbereiden op een succesvolle arbeidsperiode in Nederland.

VVD. De arbeidsmigratie is een aanleiding voor de Raad voor Werk en Inkomen (RWI) en werkgeversorganisaties om het in hun ogen te lakse Nederlandse uitkering- en arbeidsmarktbeleid te bekritisieren. Volgens de Nederlandse bedrijfswereid, die geconfronteerd wordt met ongemotiveerde, onnauwkeurige Nederlanders, is het vakmanschap van de Poolse arbeidsmigrant voordelig (de Poolse “geoliede machine”). In de film *De Verbouwing* (2012), genoemd naar de gelijknamige roman van de Nederlandse schrijfster Saskia Noort, beheert de ambitieuze weduwe Marzena Meijer-Swietlicki een vakkundige bouwvakkersploeg, die de woning van de familie van Asselt-Fortuin succesvol en vlotjes opknapt. Ondanks het positieve beeld van de hardwerkende Pool, is het algemene beeld toch ontsierd, doordat dezelfde groep bouwvakkers wordt ingehuurd om een liquidatie op twee familievijanden uit te voeren.

Het omgekeerde beeld, zonder een spoor van onderontwikkeling, is terug te vinden in een aflevering uit de reeks *De Slag om Brussel*, later *De Slag om Europa* van de VPRO (2009-14). Polen wordt als een dynamische, snel veranderende samenleving voorgesteld in *Het Poolse wonder*, de reportage van 10 augustus 2013. Deze reportage wil de slechte reputatie van de Polen in Europa kritisch belichten en benadrukt de spectaculaire economische groei en werklust onder de bevolking. *Het Poolse wonder* heeft dan ook, in vergelijking met andere onderzochte tv-programma's uit de periode 2000-10, een toekomstgerichte kijk en heeft aandacht voor de snelle maatschappelijke en economische veranderingen in Polen.

In de aflevering van 17 oktober 2005 van het BNN-programma *Try before you die*, reist dierenrechtenactiviste Bridget Maasland naar Boekarest voor een reportage over straathonden. Er wordt ingezoomd op hondenasielen van de overheid waar zwerfhonden “op brute wijze worden afgeslacht”, en op een alternatief hondenasiel in Constanta dat gerund wordt door dierenrechtenactivisten. Deze reportage, die de vaak voorkomende aanvallen van straathonden op burgers niet vermeld, past in feite in de traditionele Nederlandse aandacht voor dierenrechten.⁸

⁸ Sinds 1961 verbiedt het Nederlandse Wetboek van Strafrecht een dier opzettelijk pijn te doen zonder redelijk doel. In 1992 werd de wet *Gezondheids- en welzijnswet voor dieren* (GWWD) aangenomen, met als uitgangspunt de intrinsieke waarde van het dier, het nut dat het dier heeft voor de mens. In de GWWD staat o.a. een verbod om onnodige pijn of letsel te veroorzaken, of de gezondheid of welzijn aan te tasten, een dier de nodige verzorging te onthouden en dieren als prijs, beloning of gift uit te reiken. Daarnaast is iedereen verplicht een hulpbehoevend dier zorg te verlenen en zijn er regels voor de huisvesting, het slachten en het vervoeren. De GWWD gaat uit van de intrinsieke waarde (eigen waarde) van het dier. Dat houdt in dat een dier wordt bekeken op basis van zijn eigen waarde en niet op grond van het nut dat het dier heeft voor de mens. De Europese regelgeving uit 1999 is van de GWWD afgeleid.

Het BNN-reisprogramma *Patrick: Ramptoerist* met voormalig BNN-voorzitter Patrick Lodiers focuste in de uitzending van 7 juni 2009 op het “arme en corrupte” Albanië. De aflevering toont enerzijds een ontwikkelde, hedendaagse kant van het land: een populaire, cabaretseke tv-show die op een “verrassend professionele manier” georganiseerd is en de Albanese versie van Big Brother. Tirana wordt als een vrolijke en kleurrijke hoofdstad beschreven en verschillende bunkers, die onder de dictatuur van Enver Hoxha werden gebouwd⁹, hebben een nieuwe, moderne bestemming gekregen, zoals de huisvesting van een visrestaurant. Anderzijds toont het programma een onderontwikkeld beeld: de als irrationeel en bizar voorgestelde bloedwraak in rurale gebieden. De huidige generatie jongeren, omschreven als “een beschadigde generatie” door de vele burgeroorlogen van de afgelopen twintig jaar, streven naar snel geld en onmiddellijke voldoening. Een ander reisprogramma, *Weg met BNN*, stelde in de aflevering van 24 augustus 2008 Moskou voor als “moderner en Europees” dan het Russische platteland; Europees wordt dus gelijkgesteld aan modern, Russisch aan ouderwets. Daarnaast heerst er een grote kloof tussen de onmachtige arme en de rijke bevolkingsgroep. De kijker wordt meegenomen in het extravagante en decadente leven van een Russische multimiljonair, die de presentatrice trakteert op een lapdance in een dure stripclub. De aflevering van 31 augustus 2008 toonde dan weer een tegenovergesteld beeld, namelijk een romantische toekenning van hoge cultuur; in Sint-Petersburg wil namelijk “elk meisje ballerina worden”.

In de IKON-reeks *Paul Rosenmöller en...* werden in de uitzending van 7 juni 2009 Bulgarije en Roemenië in de periferie van Europa geplaatst en als arm en corrupt voorgesteld. Op het Bulgaarse platteland “lijkt Brussel heel ver weg”, beide landen misbruiken EU-subsidies en hebben problemen met persvrijheid. In de twee landen respecteert de bevolking uitingen van absolute macht en heeft de overheid dictatoriale neigingen.¹⁰ Rosenmöller laat uitsluitend getuigen aan het woord die beweren dat de EU-toetreding van Bulgarije en Roemenië te snel heeft plaatsgevonden. In de tv-serie *Nachtegaal en Zonen* (KRO) komt in de aflevering van 1 juni 2009 een beeld van een domme Midden- en Oost-Europeaan naar voren. In de serie baat de familie Nachtegaal een bouwbedrijf uit en heeft men problemen met Oost-Europese bouwvakkers. “Die gasten zijn niet te verstaan”, zegt de bedrijfsleider in gesprek met een kelner die een onwetende Oost-Europeaan tracht te imiteren: “Wat? Sorry? Ikke niet begrijpen”.

⁹ Tijdens het communistische regime onder dictator Enver Hoxha werden in Albanië meer dan 700.000 bunkers gebouwd, wat overeenkomt met één bunker per vier inwoners. Deze bunkers vormen nog steeds een alomtegenwoordig zicht in Albanië waar per vierkante kilometer gemiddeld 24 bunkers zijn.

¹⁰ Over de tirannie en absolute macht wordt in 4.2.3 uitgebreid teruggekomen.

5.3. Conflict en wreedheid

Volgens Todorova (1997: 3, 11) wordt de Balkan voorgesteld als een regio met primitiviteit, barbaarsheid en conflict. Nederlandse tv-programma's hanteren deze stereotypen in hun beschrijving van verschillende Midden- en Oost-Europese landen. De reportage *Bergen van geweld* (8 maart 2009) uit de reeks *Van Moskou tot Magadan* gaat over Ingoesjetië, de kleinste autonome republiek in de Russische Federatie. Er wordt gesteld dat de dertig volkeren op de Kaukasus gekenmerkt zijn door eeuwenlange onderlinge oorlogen en conflicten met de Russen. Brandt Corstius is ervan overtuigd dat de etnische gemeenschappen (bv. Georgiërs en Ossetiërs) voortdurend in onderlinge spanning leven, wat in interviews met plaatselijke bewoners echter wordt ontkracht. Tijdens zijn zoektocht naar de identiteit van de Kaukasus veronderstelt hij dat bruidroven traditioneel zijn. Zo is er een interview met een koppel waarvan de man 28 jaar geleden de vrouw ontvoerde ("zelfs de harten veroveren ze met geweld"), maar komt een paar, dat zonder een bruidroof tot stand is gekomen, niet aan bod. De reportage toont een beeld van een chaotische en corrupte Kaukasus en laat uitsluitend personen aan het woord die tijdens de Sovjetperiode op financieel vlak een beter leven hadden. De aflevering eindigt met de gijzelingsactie in 2004 in Beslan, "waar het nooit mee goed komt", en vormt voor de kijker het laatste en meest bijblijvende beeld.¹¹

Geert Maks *In Europa* is eveneens een documentairereeks dat het beeld van geweld ophangt. In de uitzending van 14 december 2008 ("1945 – Joegoslavië") stelt Marko Lesar, een Kroatische deelnemer aan een herdenkingsplechtigheid van het *Bloedbad van Bleiburg* in mei 1945¹², dat "iedereen iedereen vermoordde in Joegoslavië. Het heeft te maken met die oude haat tussen Serviërs en Kroaten". Enige nuancering door de programmamakers blijft uit en synchroon met ruwe beelden van de oorlog in Ex-Joegoslavië in de

¹¹ Tijdens de gijzeling in Beslan (1 tot 3 september 2004) werden in een school in de Noord-Ossetische stad Beslan meer dan 1100 schoolkinderen en volwassenen gegijzeld door een groep gewapende terroristen. Op 3 september ontstond er een schietpartij tussen de gijzelnemers en de Russische veiligheidsdienst. Bij de gijzeling kwamen 334 mensen om het leven, onder wie 186 kinderen, en vielen er honderden gewonden. De verantwoordelijkheid voor de terroristische daad werd op 17 september 2004 opgeëist door de Tsjetsjeense verzetsstrijder Sjamil Basajev.

¹² Midden mei 1945 werd een nog steeds door onderzoekers betwist aantal vluchtende militairen en burgers vlakbij de Oostenrijkse stad Bleiburg gedood door Joegoslavische Partizanen. De slachtoffers waren voornamelijk Kroaten (bv. leden van de fascistische Ustašabeweging), maar ook Slovenen en Bosniërs die met de Duitsers hadden gecollaboreerd en leden van de Servische nationalistische guerrillaorganisatie (Četniks). Schattingen van het aantal doden variëren van 12.000 tot 100.000. De Britse historicus en Balkan-deskundige Misha Glenny schat het aantal slachtoffers op 50.000 militairen en 30.000 vluchtelingen (Glenny 1999: 530).

jaren 1990, stelt Mak dat “die oorlog over niets anders ging: Serviërs tegenover Kroaten, dezelfde haat, dezelfde voor ons onbegrijpelijke bloeddorst”. De oorlogen tijdens de jaren 1990 worden gerelateerd aan de Tweede Wereldoorlog: “De moordpartijen van die laatste oorlog waren een spiegel van de moordpartijen uit 1941. (...) Toen de laatste oorlog in 1991 uitbrak, bleek de pijn wederom een voedingsbodem te zijn voor weer nieuwe gruweldaden”. Niet alleen worden de oorlogen in de jaren 1990 gesimplificeerd en bevat “1945 – Joegoslavië” historische onjuistheden¹³, maar wordt de Balkan ook als wreed en gewelddadig gepresenteerd. Het ontbreekt volgens de programmamakers de inwoners van Ex-Joegoslavië aan vergevingsgezindheid, waardoor iedereen in onderling wantrouwen of zelfs haat naast elkaar leeft. Positieve, vruchtbare menselijke relaties tussen Serviërs, Kroaten, Bosniërs, Slovenen, Kosovaren, Montenegrijnen of Macedoniërs zijn als het ware onbestaande. De aflevering bevat een (on)bewuste waarschuwing of klacht tegen enige vorm van nationalisme en ethnocentrisme.

In de *Weg met BNN*-reportage van 20 juli 2008 over Bosnië en Herzegovina staan geweld en oorlog centraal. Dennis Storm vergezelt Bosnische hooligans naar een voetbalwedstrijd, terwijl Nicolette Kluijver landmijnen ruimt op het platteland en meeloopt met graffitispuiters die protesteren tegen de overheids corruptie. Wreedheid gericht op dieren is een thema in de aflevering van 10 augustus 2008 over Georgië. Om te oefenen op gevechten met wolven, laten Georgische schapenherders hun herdershonden met elkaar “om de eer” vechten en terwijl er een bloederig gevecht plaatsvindt, wordt de presentator boos op de herders. Het beeld van Rusland is eveneens gekenmerkt door geweld en wildheid. In de aflevering van 31 augustus 2008 over Sint-Petersburg komt “een oude Russische traditie” aan bod, namelijk het boksen met blote handen. De geïnterviewde bokkers beweren dat deze sport goed voor de ziel is en als doel heeft henzelf en hun vrouw te beschermen.

In de beschrijving op de website van *Tegenlicht* over de reportage over Poolse voetbalsupporters (7 mei 2012), naar aanleiding van het Europees Kampioenschap Voetbal 2012 in Polen en Oekraïne, staat dat Poolse hooligans “zich openlijk verzetten tegen de sociale en politieke orde”. De organiserende landen worden op een eurocentrische wijze beschreven als “twee landen aan de rand van een Europese gemeenschap”. Uitsluitend voetbalhooligans en geen gewone Poolse voetbalsupporters komen aan bod in de reportage van de Poolse regisseur Mariusz Pilis, die *Brief uit Polen* (2010) maakte over het Poolse

¹³ Zo beweert Mak bijvoorbeeld dat er na de dood van de toenmalige Joegoslavische leider Josip Broz Tito in 1980 “ineens oorlog uitbrak”. Wel werd Joegoslavië na 1980 getroffen door groeiende etnische spanningen, o.a. in Kosovo tussen Albanezen en Serviërs, maar zou een gewapend conflict niet plaatsvinden voor 1990.

wantrouwen tegenover Rusland na de vliegramp in Smolensk.¹⁴ Supportersgeweld, intolerantie en racisme in de voetbalwereld in West-Europese landen zoals het Verenigd Koninkrijk, Italië of Nederland worden niet vermeld. Het beeld van de intolerante Poolse voetbalfans contrasteert met het beeld van West-Europese voetbalsupporters die als normaal worden beschouwd.

5.4. Victimisering en problematische geschiedenis

De aflevering “Soldatenoffer” (4 april 2010) in de reeks *Van Moskou tot Moermansk* portretteert de Russische bevolking als slachtoffer via drie onderwerpen: de nabestaanden van de overledenen na de ramp met de kernonderzeeër Koersk¹⁵, slachtoffers en hun familieleden van ontgroeningen in het leger, en door de overheid in de steek gelaten oorlogsveteranen. De reportage toont ruwe beelden van gewelddadige ontgroeningpraktijken en de persoonlijke betrokkenheid van de Nederlandse kijker wordt verhoogd, door het verhaal van de Oekraïense geluidsman die tijdens zijn dienstplicht zelf het slachtoffer was van ontgroeningpraktijken. Er wordt ook door de programmamakers gespeculeerd; onbekenden, “waarschijnlijk de geheime dienst FSB”, hadden ingebroken in de hotelkamer van de cameraploeg en hun opgenomen beeldmateriaal beschadigd. Victimisering vindt ten tweede plaats bij Poolse arbeidsmigranten. *Daar komen de Polen* vermeldt de droom van een Nederlandse werkgever om een aparte en cultureel homogene Poolse gemeenschap op te bouwen. Het slachtofferbeeld, dat tot uiting komt door het gebruik van FNV Bondgenoten van negatief geladen termen zoals “repressie”, “slavernij” en “vernedering” in de beschrijving van de arbeidsomstandigheden

¹⁴ Deze documentaire legt een verband tussen de Poolse delingen in de 18de eeuw, de Duitse inval in 1939 en de hedendaagse geopolitieke positie van Polen. Er wordt beweerd dat de crash van het Poolse regeringsvliegtuig een onderdeel is van een Pools-Russisch overheidscomplot om de greep van de voormalige KGB op Europa te verstevigen (“A paranoid letter from Poland” 2011). De standpunten van de maker liggen in lijn met het discours van de partij Recht en Rechtvaardigheid. In de documentaire wordt er gewezen op de ondemocratische aard van de Russische staat en zijn historische imperialisme dat getracht heeft Polen te onderwerpen (Berezhnaya en Schmitt 2013: 218, 223).

¹⁵ Op 12 augustus 2000 zonk de Russische kernonderzeeër, de Koersk, in de Barentszee na een ongeluk en kwamen 118 bemanningsleden om het leven. Vanwege de gebrekkige aanpak van de ramp en zijn nasleep, kreeg de toenmalige Russische president Poetin veel binnenlandse en buitenlandse kritiek. Voor de berging van het wrak zorgden overigens twee Nederlandse bedrijven, m.n. Mammoet en Smit Internationale.

voor de migranten, is ook van toepassing op de autochtone Nederlander van wie het werk wordt “afgepakt”.¹⁶

De *In Europa*-aflevering “1944: Warschau en Praag” (30 november 2008) toont Polen als slachtoffer van het politieke spel van het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, die het Europese continent tijdens de Tweede Wereldoorlog verdeelden. De geïnterviewde gedelegeerd bestuurder van Philips Poland beweert dat “Polen het gewoon zijn om in de steek gelaten te worden”. Hoewel de Britse historicus en specialist in Poolse geschiedenis Norman Davies aan het woord komt, citeert Mak eveneens “een Poolse kennis”, die beweerde dat “Churchill de Polen niet kon helpen, Roosevelt niet wilde helpen en Stalin weigerde te helpen. Dat was de politieke en militaire realiteit”. Zoals reeds werd gesteld door Melching (2007), brengt Mak hier een simplistische kijk op complexe historische gebeurtenissen.

Het belang van mythes in de nationale geschiedenis van Midden- en Oost-Europese landen werd aangetoond door Hudabiunnigg (2004). In de *In Europa*-aflevering van 23 december 2007 (“1917: Rusland”) vraagt Mak zich verbaasd af: “Als je naar Lenin vraagt, kijken mensen me bevreemd aan. Hoezo, Lenin? Wat wil je daar nou mee? (...) . Zelfs in de beste boekenwinkels is er bijna geen letter mee over te vinden. Hoe kan dat in godsnaam?” De reportage laat hedendaagse Leninaanhangers aan het woord, die stellen dat het huidige onderwijssysteem Lenin ten onrechte negeert, maar onderbelicht de dodelijke slachtoffers onder het Lenins bewind. De aanwezigheid van oude conflicten staat centraal in de aflevering “1948: Tsjechië” (28 december 2008), waarin de oudere generatie als onderling verdeeld en conflictueus wordt voorstelt, vanwege de discussie over de teruggave van privébezit na de Fluwelen Revolutie in 1989. Ook “1956: Hongarije” (11 januari 2009) over de Hongaarse Opstand toont een samenleving die nog beklemd wordt door het recente verleden. De aflevering benadrukt de vermeende massale opvang van vluchtende Hongaren in Nederland, waaraan het gezin Mak actief aan deelnam.¹⁷

¹⁶ Ook in de geschreven pers staat het slachtofferbeeld van zowel Poolse arbeidsmigranten als Nederlandse werknemers die verdrongen worden.

¹⁷ Op 4 november 1956 maakten Sovjettanks een bloedig einde aan de Hongaarse opstand waardoor tienduizenden Hongaren naar het buitenland vluchtten. De reactie van de Nederlandse bevolking op de Sovjetinvasie in Hongarije was geschokt, verontwaardigd en vooral woedend. Ook de regering en de pers veroordeelden het geweld zeer scherp. De verontwaardiging en woede vermengden zich met het Nederlandse oorlogstrauma. Overal in het land ontstonden protestbijeenkomsten waarbij oproepen werd om de voor hun vrijheid vechtende Hongaren te steunen. Er ontstonden bovendien anticommunistische rellen, die zich o.a. richtten op de Communistische Partij Nederland (CPN). De opvang van de vluchtelingen in Nederland was erg goed geregeld dankzij katholieke en protestante zuilen en mensen uit het voormalige Nederlandse verzet. Op 5 november beloofde minister-president Willem Drees duizend Hongaarse vluchtelingen permanent op te nemen. Dit

Bosnië, Oekraïne, Bulgarije en Roemenië worden in de Europese periferie geplaatst in de reportage *De Balkan – Nooit meer oorlog?* van 25 juli 2009 waarin Sarajevo wordt voorgesteld als een stad waar de oorlog “nog steeds op elke hoek zichtbaar is”. Behalve de werkloosheid noemt de uitzending geen enkele ander aspect van het hedendaagse Sarajevo. In de Sloveense hoofdstad Ljubljana komen uitsluitend niet-specialisten (een ondernemer en een theaterdirectrice) aan het woord over de voor- en nadelen van de toetreding tot de EU en de eurozone. Kosovo wordt voorgesteld als een aparte samenleving waar Albanese Kosovaren en Serviërs volkomen naast elkaar wonen. Rosenmöller verliest zijn neutraliteit wanneer hij beweert dat Bulgarije en Roemenië in 2007 “niet klaar” waren voor de EU-toetreding en “dat moet op de Balkan anders”.

5.5. Extremisme en conservatisme

Politiek extremisme en ideologisch conservatisme zijn kenmerken toegekend aan Midden- en Oost-Europa. In het eerder genoemde “Kalmukkië, het land der blinden” wordt gezegd dat als gevolg van werkloosheid en slechte economische vooruitzichten, 80% van de Kalmukse jongeren naar Moskou emigreert, “waar het gevaarlijk is voor mensen die er niet Russisch uitzien”. De uitzending van 21 maart 2010 (“Het beeld van Lenin”) toont tijdens de onafhankelijkheidsviering op 12 juni en de herdenking van de Russische Revolutie op 7 november uitsluitend marginale politieke bewegingen, uit extreemlinkse (de Nationaal-Bolsjewistische Partij) en extreemrechtse hoek (de nationaalsocialistische Slavische Unie). Het ideologische of politieke middenveld komt helemaal niet aan bod en lijkt dus onbestaande.

Sputen en Slikken op reis: Polen (31 juli 2011), een BNN-reportage over de illegaliteit van abortus in Polen, stelt het land voor als per definitie rooms-katholiek en conservatief. In vergelijking met Nederland is in Polen de seksuele voorlichting op school naar verluidt achterhaald en van slechte kwaliteit. De geschokte reporter verwacht kritische jongeren en is teleurgesteld over hun gebrek aan liberalisme en rebellie. Voorstanders van abortus zijn in de reportage ondervertegenwoordigd. Het segment over een koppel dat een abortus laat uitvoeren in Duitsland, is vergezeld van treurige muziek ter versterking van het dramatische aspect. Ook het reisprogramma *Weg met BNN* (27 juli 2008) over Roemenië toont een beeld van onverdraagzaamheid. De Roemenen vinden zigeuners onbetrouwbaar, lui en vies en beschouwen holebi's minderwaardig ten opzichte van hetero's (“homohaar is in Roemenië eerder regel dan uitzondering”). Naast een slachtoffer van antihomogeweld, die

stond in schril contrast met de daaropvolgende pogingen van de regering om het aantal vluchtelingen tot een minimum te beperken (Bos 2006).

verstoten werd door zijn familie wegens zijn seksuele geaardheid, wordt een haatdragende antihomoactivist geïnterviewd. De geschokte reporter “verwachtte dit niet in Europa anno 2008”.

De NOVA-reportage (19 mei 2007) over de Gay Pride Parade in Warschau wordt als volgt ingeleid: “Polen is een conservatief-katholiek land. Homoseksuelen hebben het niet gemakkelijk en van homodemonstraties moeten ze er helemaal niets hebben. (...) . Heel progressief Europa is naar Warschau afgereisd om de Gay Pride te steunen”. Slechts twee standpunten over de manifestatie krijgen aandacht. Ten eerste: een Nederlandse deelnemster (een EU-parlementslid voor GroenLinks) die beweert dat “er op straat nog veel geweld is tegen homoseksuelen. Er wordt gewoon veel gediscrimineerd, ook op scholen. De meeste homoseksuele koppels durven niet uit te komen voor hun geaardheid”. Ten tweede: de voorzitter van de Al-Poolse Jeugd, een extreemrechtse, radicaal katholiek-nationalistische organisatie die nauwelijks 3.000 leden telt en door o.a. de Verenigde Naties en Human Rights Watch voor homofobie is veroordeeld. De stellingnamen van het politieke en ideologische middenveld worden niet vermeld en de kijker ontvangt een beeld van de onverdraagzame en homofobe Pool.

De documentaire *Islam in Europa. Polen* (16 februari 2008) van de NPS¹⁸ toont het tegenbeeld, m.n. het beeld van een tolerant Polen tegenover andere culturen en religies. Zo getuigt de moslima Halina Szahidewicz, die de Tataarse tradities in haar gemeenschap tracht in stand te houden, over de vruchtbare samenwerking met de rooms-katholieke kerk, het vreedzame lokale multiculturalisme en de steun van het stadsbestuur van Bialystok, de hoofdstad van de Noordoostelijke provincie Podlachië. De Tsjetsjeense asielzoeker Mayrbek Umalutow benadrukt de vreedzame en gezonde betrekkingen tussen katholieken en moslims in Warschau, waar hij zich als moslim gelukkig en thuis voelt.

5.6. Genotzucht

In eerder onderzoek heb ik het stereotype van de genotzuchtige, alcohol drinkende Poolse arbeidsmigrant in de Nederlandse nieuwsmedia aangetoond (Sterckx 2012: 5). Dit stereotype lijkt van onbeduidende, zelfs komische aard, ware het niet dat dit beeld achtergesteldheid suggereert. Het is bovendien alomtegenwoordig in de *Van Moskou tot*-reeksen; zelfs in de begintitels ziet

¹⁸ De Nederlandse Programma Stichting (NPS) was een Nederlandse publieke omroep die in september 2010 fuseerde met Teleac en RVU tot de NTR. De NPS ontstond op 1 januari 1995, toen deze de taak van de NOS overnam om culturele, informatieve, minderheden- en jeugdprogramma's uit te zenden.

de kijker klinkende en drinkende Russen op de tonen van telegraaf- en treingeluiden.

Reeds in de tweede minuut van “Bergen van geweld” (8 maart 2009) drinkt Brandt Corstius wodka met Noord-Ossetische arbeiders. In “Sporen van de Ziel” (4 april 2009), tijdens een treinreis van Vladikavkaz naar Moskou, drinkt en bespreekt hij met zijn medereizigers hun problematische privéleven. De trein weerspiegelt volgens Brandt Corstius “de Russische ziel”, i.e. een voor Russische slavofielen selffulfilling prophecy, en voor Europeanen vanaf het einde van de 19de eeuw niet alleen een romantiserend beeld, maar ook een ondoorgrondelijke mythe (Gerrits 2001: 46).¹⁹ De gewone Rus heeft volgens de correspondent een zwaar leven, met verdriet, financiële problemen, werkloosheid en humor als wapen. Ondanks zijn voornemen om stereotypen te ontcrachten beweert hij “dat er één cliché is dat waar is: dat er ontzettend veel gezopen wordt in Rusland en als je niet meedoet met dat gedrink (sic) wordt je als man niet voor vol aangezien”. De kijker krijgt een romantiserend, verondersteld authentiek beeld voorgeschoteld van de melancholische, ongedisciplineerde Rus, drinkend in een waas van gezelligheid en aftandse treincoupés. Alcohol drinken wordt gezien als de *conditio sine qua non* voor sociaal contact in Rusland. De spontane en openhartige Russen plukken de dag, hebben geen last van (jeugd)trauma's en maken geen plannen op lange termijn. Negatieve stereotypen zoals genotzucht en onvoorspelbaarheid staan tegenover positieve zoals humor, gastvrijheid, levenslust en vindingrijkheid. “Abchazië, de lange arm van Rusland” toont oude, dansende mannen die volksliedjes zingen en de journalist drinkt zelfgestookte druivenwodka met plaatselijke bewoners in een houten schuur.

De openingszin van “De geest uit de fles” (28 maart 2010) – “Dat Russen van een borrel houden is bekend” – bevestigt het beeld van de drinkende Rus. Op een bevroren vijver drinkt de correspondent, die van Rusland houdt wegens “de onvoorspelbaarheid”, wodka met enkele vissers. In de derde minuut zien we een dronken wankelende man en zonder bronvermelding wordt meegedeeld dat een Rus gemiddeld één fles wodka per week drinkt: “Als je in een of ander godvergeten oord zit, zonder werk, zonder vooruitzichten, is een fles wodka de makkelijkste oplossing voor je

¹⁹ Volgens het stereotype van de Russische ziel zijn Russen warmhartig, emotioneel, irrationeel, collectivistisch, fatalistisch, spiritueel, lui, gevoelig, passief, open, etc. Dit stereotype werd gecreëerd en verspreid door schrijvers, dichters en filosofen zoals Alexander Pushkin, Nikolai Gogol, Fyodor Dostoevsky en vele anderen. De Russische ziel wordt voortdurend gereproduceerd onder de historische omstandigheden en sociale condities, gestimuleerd van bovenaf in de vorm van een nationale ideologie, en van onderaan als een product van de zelfperceptie van de Russen. Ook op internationaal vlak is het populair cliché in het alledaagse discours over het Russische volk (Apresjan 2009: 93-94).

problemen”. Dramatisering vindt plaats door een interview met een ex-alcoholica, voorzien van confronterend beeldmateriaal (de vrouw ziet zichzelf in dronken toestand terug). In totaal wordt vier procent (2 minuten) van de reportage besteed aan een geheelonthouder. Tijdens de laatste aflevering, “Afscheid van Rusland” (11 april 2010), wordt er gedronken “op het absurdisme, de meest toepasselijke toast in Rusland”.

In de *Weg met BNN*-reportage over Kroatië (13 juli 2008) wordt beweerd dat alcoholgebruik de hele dag plaatsvindt: “Zelfgemaakte wijn drink je in Kroatië de godganse dag door”. Volgens de reporters zit het in de Kroatische cultuur om al “s morgens voor het werk alcohol te drinken. Toch is het beeld in de rest van de reportage bijzonder positief; zo wordt het land aangeprezen als “een paradijs voor de natuurliefhebbers”. In de reportage van 20 juli 2008 over Bosnië en Herzegovina wordt zwaar alcoholgebruik aan de Bosniërs toegeschreven aangezien “zelf drank maken hier de normaalste zaak van de wereld is”. In de aflevering van 10 augustus 2008 wordt gesteld dat een Georgiër veel wijn drinkt en tijdens de reportage over Roemenië (27 juli 2008) gaat presentatrice Nicolette Kluijver drinken met Roemeense jongeren “die zes keer zo hard zuipen dan wij”. *Grenzeloos Verlangen* (EO, 26 juli 2007) vertelt verhalen over koppels die buitenlandse kinderen willen adopteren. De reportage volgt een echtpaar dat op het punt staat de adoptieouders te worden van twee Poolse jongens met alcoholistische ouders. Hierop commentariërend is “alcoholisme een veel voorkomend probleem in Polen dat van generatie op generatie wordt doorgegeven”.

5.7. Exotische vrouwen

Volgens Glajar en Radulescu (2004: 2, 6-7) zijn Oost-Europese vrouwen geschikt voor de opeenhoping van stereotypische beelden, die het westerse verlangen naar het exotische en de angst voor het barbaarse voeden. Er zijn meer negatieve dan positieve aspecten aan de westerse representatie van Oost-Europese vrouwen. In de 19de en 20ste eeuw werden deze vrouwen in de westerse cultuur voorgesteld als stakkers, mannelijk of Amazone-achtig, naïef en onschuldig, bekoorlijk en oosters, of als exotische verleidsters met een vleugje uitbuiting (“vampirisme”). Een meer recente representatie van Oost-Europese vrouwen focust bijna exclusief op de victimisering van Balkanvrouwen. Westerse beelden van deze vrouwen – slachtoffer, natuurlijk, exotisch en mannelijk/vampierachtig – weerspiegelt een ambigue houding van angst en fascinatie, afkeer en aantrekking tegenover deze semibekende “andere”.

Hoewel de vrouw in de afgelopen 30-40 jaar in westerse films een steeds centralere rol in het verhaal heeft gekregen en vrouwelijke personages

krachtige protagonisten zijn geworden, is de portrettering van Oost-Europese vrouwen in westerse films na 1989 gekenmerkt door rigide stereotypen. Hun representatie heeft weinig variatie, vooral in vergelijking met niet-blanke vrouwen die ondanks hun lagere kwantiteit toch kunnen rekenen op gevarieerde karakterisering. In westerse films bestaat er een driedelige representatie: de slet, de uitbuitster en het slachtoffer. De drie beelden bevatten negatieve connotaties die samen het idee van "otherness" als ontkenning versterken: de ontkenning van een stem, de ontkenning van ruimte en de ontkenning van ervaring. Een andere portrettering van Oost-Europese vrouwen, behalve als "de beledigde en gekwetste", ontbreekt volledig. Het probleem ligt in het feit dat westerse films, die gaan over gebeurtenissen in Midden- en Oost-Europa, uitsluitend focussen op de vrouw als slachtoffer en outsider (Deltcheva 2004: 163, 181-182).

Martina Vitackova (2011: 61) stelde dat in Europees-Amerikaanse cinema Oost-Europese vrouwen worden geërotiseerd, en baseert haar conclusie op haar analyse van de films *American Pie* (1999) en *Birthday Girl* (2001). Door het kijken naar de Oost-Europese vrouwelijke "andere" kunnen zowel mannelijke als vrouwelijke kijkers hun identiteit als cultureel superieur bevestigen. Stereotypische representaties van Oost-Europese vrouwelijke personages kunnen nuttig zijn voor alle kijkers, die culturele dominantie en morele superioriteit voelen. Hun aanwezigheid en representatie verzekert aan de westerse kijker zijn of haar normaliteit. De betreffende personages worden aan het einde van de 20ste eeuw afgebeeld als erotische objecten, excentriek, met onophoudelijke seksuele lusten, arm en moreel bedorven.

"Moeder Rusland" (*Van Moskou tot Moermansk*, 7 maart 2010) behandelt een kraamkliniek in Volgograd waar de vaders afwezig zijn ("een gekke traditie"). Russische vrouwen worden voorgesteld als prachtig, elegant, aangenaam ouderwets, zorgzaam en romantisch. Dit beeld van de Russische vrouw is volledig het tegenovergestelde van de man, gekarakteriseerd als een gierige, gewelddadige en onbetrouwbare dronkenlap: "Het is als vrouw al heel wat als je een man aan de haak hebt geslagen die niet te veel drinkt en die je niet te hard slaat. In de provincie is het bijna onmogelijk om een betrouwbare man te vinden die niet drinkt". In Rusland is er volgens het programma geen sprake van vrouwenemancipatie. Beslissingen worden genomen op een irrationele manier, gericht op korte termijn en onontbeerlijk in Russische liefdesrelaties zijn passie en geweld. Van alle nachtclubs in Volgograd kiezen de programmamakers een stripclub om een Russische vrouw te interviewen over haar negatieve beeld van de Russische man. Gedurende drie seconden wordt er vervolgens een naakte borst getoond; Russische vrouwen worden ook (on)bewust als lustobjecten voorgesteld.

In het reisprogramma *Weg met BNN: Polen* (6 juli 2008) maken twee jonge reporters een citytrip naar Krakau waarbij de zoektocht naar het

verleden centraal staat. Ze situeren Polen letterlijk in Oost-Europa, spreken Poolse uitdrukkingen lachend foutief uit en ondernemen een dagtocht naar de arbeidersbuurt Nowa Huta. Hun bezoek aan een oude arbeidersflat (“ziet er okay uit”), waar de vrouwelijke reporter getraakteerd wordt op wodka en augurken, een lunch in een melkbar (“een übergezellig ex-communistisch restaurantje”), een “bevredigend” verblijf in een hostel in Sovjetstijl en een ritje in een Trabant wijzen op nostalgie. In het gezelschap van jonge Polen in een limousine, die naar eigen zeggen veertig dagen gevestigd hebben, bezoekt de mannelijke reporter een nachtclub (“met goedkope drank”) en vraagt aan de eigenaar “hoe je Poolse vrouwen kan krijgen”. In het eerstvolgende fragment zien we hem tongzoenen met een jongedame waardoor er een beeld van de bereidwillige, promiscue Oost-Europese vrouw ontstaat. Volgens het programma zijn Poolse tradities de toekomstvoorspelling, waarbij vrouwen met behulp van een kaars, water en een sleutelring de toekomstige echtgenoot kunnen zien (Andrzejki), en de het natgooien van vrouwen op straat op paasmaandag (“lany poniedziałek” of “Śmigus-Dyngus”).

Ook in andere *Weg met BNN*-afleveringen worden vrouwen geërotiseerd. In de reportage over Estland en Letland (17 augustus 2008) worden in de inleiding en in het segment over het nachtleven in Riga verschillende achterwerken van vrouwen getoond. De reporter heeft naar eigen zeggen gehoord dat Letse vrouwen de mooiste en meest gewillige in Europa zijn, wat door een geëmigreerde Engelsman wordt ontkend. Tijdens zijn bezoek aan een nachtclub bevestigt de reporter het stereotype van mooie vrouwen echter opnieuw. De aflevering over Moskou (24 augustus 2008) tracht het beeld van de makkelijke Russische vrouw die een West-Europese man zoekt te ontcrachten (“die tijden zijn voorbij”). Toch neemt de presentatrice de kijker mee naar een peperdure stripclub voor miljonairs en probeert de presentator versiertrucsjes uit op het Rode Plein.

5.8. Authenticiteit, eenzijdigheid en veralgemening

De zoektocht naar authenticiteit is aanwezig in de reeksen *Van Moskou tot Magadan/Moermansk*. In “Afscheid van Rusland” (11 april 2010) wordt de Moskovische metro, egalitairistisch gebruikt door rijken en armen, als uiterst positief beschouwd en het irrationele bijgeloof van de Russen benadrukt. Het slotfragment toont in een Moskou metrostation een bronzen drakenkop, die voorbijgangers met het oog op goed geluk aanraken. Russen hebben bovendien een authentiek geloof; de correspondent is jaloers op het onvoorwaardelijke geloof van zijn voormalige hospita in God en in het leven na de dood. “Kalmukkië, het land der blinden” (15 februari 2009) toont de eindeloze, dunbevolkte steppes van Kalmukkië, de enige boeddhistische staat in geografisch Europa gelegen ten

Noordwesten van de Kaspische Zee. Het contrast met de verstedelijkte Randstad kan niet groter zijn. De aflevering toont een beeld van de gastvrije Rus op het platteland, die met hart en ziel sterkedrank stookt, en die het tegengestelde is van de onechte, passieloze wodkafabriek voor de massaconsumptie. Tijdens een bezoek aan een zelfstoker/jager, die vermeende Russische tradities hanteert (bv. schoenen uitdoen, geen handdruk geven in de deuropening wegens ongeluk), ontstaat het beeld van een Russisch leven dicht bij de natuur. Ook in "Bergen van geweld" uit de *Van Moskou tot Madagan*-reeks (29 mei 2010) komt een beeld van gastvrijheid voor: de dertig volkeren van de Kaukasus, waarop de journalist "verliefd" is, worden gekenmerkt door "gemeenschappelijke oeroude tradities", zoals verregaande gastvrijheid. Volgens de *Weg met BNN*-reportage van 10 augustus 2008 over Georgië "staan de mensen er bekend om hun gastvrijheid". Zo brengt presentatrice Kluijver een hele avond door met een Georgische familie.

Aanpakken en wegwezen was een reportagereeks over mensen die huis en haard opgaven om ergens in de wereld een bijdrage te leveren aan een beter leven voor anderen (bv. projecten in Brazilië, Egypte, India, Peru en Rwanda). De reportage van 28 februari 2012 volgt de Nederlandse Carolien Hak, die in het dorp Przewodzieza in het noordwesten van Polen, "haar Poolse droom" wil verwezenlijkt zien, door de bouw van een boomhuttendorp voor straatkinderen, zodat "ze even weg van de dagelijkse ellende zijn en zich opnieuw kind voelen". Aan het project helpen Nederlandse schoolkinderen en ouders als vrijwilliger mee. Het beeld van Polen wordt gevormd door enerzijds positieve tekeningen zoals gastvrijheid en hulpvaardigheid, maar anderzijds door desorganisatie en bureaucratie.

Verschillende programma's geven een eenzijdig beeld van Midden- en Oost-Europese landen, aangezien bepaalde aspecten van de aangesneden onderwerpen niet vermeld worden. In "Abchazië, de lange arm van Rusland" (8 februari 2009) komen alleen pro-Russische Abchaziërs met kritiek op het Westen aan het woord. "Moeder Rusland" (7 maart 2010) toont ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog; hoewel de Slag om Stalingrad (van augustus 1942 tot februari 1943) een keerpunt betekende in het voordeel van de Sovjet-Unie, wordt ongenueanceerd beweerd dat "zonder de overwinning van de Russen in Stalingrad, wij nu Duits hadden gesproken". "Crisis aan de Wolga" (21 februari 2010), over de sociaaleconomische problemen in Nizjni Novgorod, negeert de negen hoger onderwijsinstellingen, de culturele sector en religieuze leven, toeristische bezienswaardigheden, economische succesverhalen (bv. IT-centra), regionale geschiedenis en internationale betrekkingen. De aflevering behandelt de kloof tussen Westersgezinde, relatief goedverdienende jongeren, opgegroeid in een kapitalistisch land, en ouderen die zich moeilijk aan de nieuwe realiteit kunnen aanpassen. Dertien procent (6 minuten) wordt echter besteed aan de jongeren en de focus ligt op de "verloren generatie", die wordt voorgesteld als het slachtoffer van de

politieke en economische veranderingen. De programmamakers bezoeken de GAZ-autofabriek, waar de afgelopen twee decennia massale ontslagen vielen, en de plaatselijke afdeling van de Communistische Partij van de Russische Federatie en een van haar kleinschalige betogingen.

De aflevering “1989: Roemenië” (14 maart 2009) uit de *In Europa*-reeks toont armoede, werkloosheid en de heimwee van sommige Roemenen naar de dictatuur onder Nicolae Ceaușescu. De kijker krijgt de reeds bekende beelden van het schijnproces tegen de voormalige dictator te zien. Er worden geen vragen gesteld over de krachten achter de opstand, de nomenklatoera of voormalige regimemedestanders. De politieke, economische en financiële successen die sinds de jaren 1990 behaald werden worden helemaal niet vermeld. Integendeel, het slotstuk van de reportage bekritiseert het kapitalisme en de consumptiemaatschappij en benadrukt de armoede en financiële ongelijkheid. Kortom, zonder enige toegevoegde waarde of een diepere analyse herhaalt en versterkt *In Europa* stereotypen over Roemenië: onderontwikkeld en wild. Ironisch genoeg luidde de toenmalige reclameslogan van de VPRO als volgt: “Sommige mensen zien graag wat ze al kennen, horen graag wat ze al weten, en bevestigen graag wat ze al vinden, sommige mensen niet. Wordt lid van VPRO”.

Homogenisering, i.e. een deel staat gelijk aan het geheel, is zichtbaar in “1986: Tsjernobyl” (1 maart 2009), waarin de kernramp symbool staat voor het hedendaagse Oekraïne. Ter voortdurende herinnering klinkt doorheen de aflevering een geigerteller, zelfs wanneer de beelden betrekking hebben op een ander onderwerp. In “1991: Sovjet-Unie” (15 maart 2009) wordt de disintegratie van de Sovjet-Unie enkel en alleen vastgelegd op het Akkoord van Minsk, dat op 8 december 1991 werd ondertekend door Rusland, Oekraïne en Wit-Rusland en officieel het begin van het Gemenebest van Onafhankelijke Staten betekende. Mak praat dramatiserend over de “ineenstorting” van de Sovjet-Unie, “verpauperde derdewereldlanden” van het GOS en “onverschrokken” nachtclubs vol dissidente rockers in de jaren 1980. Er “moeten” tijdens het interview met de voormalige Wit-Russische president Sjoesjkevitsj minstens drie soorten wodka uitgeteerd worden, en hoewel de geïnterviewde volhoudt dat de besprekingen van het bovengenoemde akkoord nuchter verliepen, blijft Mak dit in twijfel trekken. Het nieuwe systeem krijgt strenge kritiek: “Niemand die zich in de nieuwe vrijmarkteconomie bekommerde om de verzorging van zieken en ouderen. De door Westerse economen aanbevolen economische schoktherapie liep uit op een catastrofe”. Volgens het programma wordt de vrijmarkteconomie niet voor de zwakkeren (“het zijn de regels van het Westen: wat telt is succes, geld en roem”) en zijn Westerse leiders medeverantwoordelijk voor de economische malaise tijdens de jaren 1990. *In Europa* negeert de economische vooruitgang en verbetering van de levensstandaard vanaf het

einde van de jaren 1990, en de dieperliggende oorzaken van het einde van de Sovjet-Unie. Rusland wordt voorgesteld als corrupt en statisch en Mak insinueert dat Russen angstig en vatbaar voor dictaturen zijn: “De angst voor chaos is zo diep dat Russen ontvankelijk blijven voor ogenschijnlijk sterke leiders, inclusief Stalin zelf”.

De reportage over de Bosnische Oorlog (1992-95) van 22 maart 2009, waarin de Bosnisch-Servische journalist Goran Trkulja gevolgd wordt, stelt dat “het icoon van die oorlog de val van Srebrenica was”.²⁰ De verantwoordelijkheid voor en aanleiding van de oorlog wordt uitsluitend gelegd bij het door Servische politici en nieuwsmedia verspreide nationalisme. Er wordt geen aandacht gegeven aan de andere strijdende partijen, m.n. de Bosnische Kroaten en Bosniakken, de rol van de internationale gemeenschap en geopolitieke belangen en de rol van het Nederlandse NV-infanteriebataljon Dutchbat in de val van Srebrenica. De aflevering “1992: Bosnië, Europa en De Waarheid” (22 maart 2009) is in feite een gemiste kans om de complexe, multilaterale aard van het conflict twintig jaar post factum, dus met relatief voldoende afstand, uiteen te zetten. In “1943: Stalingrad” (2 maart 2008) worden Stalinaanbidders uit het verleden via een parallelmontage impliciet vergeleken met jonge vrijwilligers die in een trainingskamp in Volgograd worden voorbereid op hun militaire dienst. De identiteitsbeleving van andere, militair niet-actieve jongeren komt niet ter sprake. Mak stelt dat patriottisme, eer, moed en opoffering “vreemd genoeg” nog steeds aanwezig in de Russische psyche en vraagt suggestief aan de kampverantwoordelijke “waarom ze deze vreselijke dingen moeten leren”.

Polen: In gebed verenigd uit de reeks *De Val van de Muur* (3 november 2009) beweert simplificerend dat de Val van de Berlijnse Muur in november 1989 het IJzeren Gordijn opende, en negeert voorafgaande gebeurtenissen in voormalige Oostbloklanden. Rosenmöller, die alle Poolse namen foutief uitsprekt, definieert de oppositiebeweging Solidariteit incorrect als de havenarbeiders uit Gdańsk, gesteund door de Kerk en geïnspireerd door Paus Johannes Paulus II. Hij besteedt geen aandacht aan de ideologische heterogeniteit in en sleutelfiguren van Solidariteit naast Lech Wałęsa, die als verpersoonlijking van de beweging wordt opgevoerd. Ook het katholieke stereotype wordt geaffirméerd door de veralgemenende uitdrukkingen “het katholieke Polen” en “dit gelovige land”. Gebeurtenissen op politiek en sociaaleconomisch vlak na 1989

²⁰ De val van Srebrenica op 11 juli 1995 was de inname van de Bosnische stad Srebrenica door Bosnisch-Servische troepen en de deportatie en genocide op naar schatting tussen de 7.000 en 8.000 moslimjongens en -mannen, die formeel onder bescherming stonden van een VN-bataljon bestaande uit Nederlandse militairen, Dutchbat. De val wordt beschouwd als de ergste genocide in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog en is opgenomen in de Canon van Nederland.

in Polen worden niet belicht en het programma suggereert dat de arbeiders anno 2009 de dupe zijn geworden van de vrije markt.

Rosenmöller poneert geen tegenargumenten tijdens een interview met een voormalig parlementslid voor de PZPR, die zoals Jaruzelski ter verdediging van de Staat van Beleg gebruik maakt van het argument van een mogelijke Sovjetinval, wat door onderzoek en dankzij de openbaarmaking van Sovjetarchieven reeds werd weerlegd. Lech Wałęsa krijgt daarentegen doorgedreven vragen over de huidige problemen in de Poolse industrie. Bovendien gebruikt Rosenmöller dramatisch woordgebruik: zo “stortte” Polen zich in 1989 in een “kapitalistisch avontuur”. De toenmalige dissidenten worden voorgesteld als werkloos en teleurgesteld slachtoffer van het kapitalisme. Positieve gevolgen van de democratisering en de vrije markteconomie, zoals de groeiende economie, de verbetering van de openbare infrastructuur, de stijging van de lonen en levensstandaard en de verwerving van persoonlijke vrijheden schijnen niet te bestaan. In *De Baltische staten: de nagalm van de zingende revolutie* (10 november 2009) wordt er gefocust op de teleurstelling bij de Russische minderheid in Letland, de stijgende werkloosheid en het consumentisme. Rosenmöller concludeert dat na de democratisering en liberalisering de interpersoonlijke solidariteit verdween; ook in deze aflevering blijven positieve gevolgen van de democratisering onderbelicht.

De evenwichtige reportage over Sarajevo in de aflevering van *Drie op reis* (BNN, 28 november 2010) kent nuances, besteedt aandacht voor het oorlogsverleden van de stad en economische vooruitgang. Roemenië wordt in dezelfde reportage echter voorgesteld als een land van harde tegenstellingen dat “begint” te ontwikkelen. De reportage van 24 oktober 2010 beschrijft Wit-Rusland als exotisch en de laatste dictatuur van Europa. Minsk oogt ordentelijk en schoon, de mensen zijn “opvallend” timide en bedeesd, maar het verband met de dictatoriale aard van Wit-Rusland wordt niet gemaakt. De Roemeense samenleving is tweedelig: de dynamische staan tegenover het statische platteland “waar eeuwenoude tradities in ere worden gehouden”.

Hoofdstuk VI

Het beeld van Midden- en Oost-Europa in reisgidsen en handboeken

6.1. Culturele beeldvorming in reisgidsen

Stereotypen kunnen deel uitmaken van de beschrijving van de aantrekkingskracht van een reisbestemming. Volgens Echtner en Pasad (2003) gebruiken westerse reisorganisaties, in hun representatie van de ontwikkelingslanden, de binaire patronen van koloniale discoursen en oriëntalistische mythevorming. Cartier (2005) stelde dat oriëntalisme voor marketeers in toerisme tactisch bruikbaar is, dankzij de constructie van reducerende categorieën, zodat complexe, fijne cultuurfenomenen kunnen genegeerd worden. Tchoukarine (2005: 240-243), in een onderzoek naar het beeld van Joegoslavië in Franse reisgidsen, toonde aan dat “de wilde, intacte en unieke kant van de Joegoslavische natuur een blijvend argument vormde in het discours van de reisgidsen”. Het zowel aantrekkelijke als weerzinwekkende Joegoslavië vormt een brug tussen het Westen en Oosten. De aantrekkingskracht wordt gevormd door de oosterse sfeer, het exotische en gewelddadige. In een onderzoek naar het beeld van Turkije en Egypte in Britse reisbrochures concludeert Bryce (2007: 177, 180-183, 186), dat oriëntalistische stijlfiguren deel uitmaken van de representatie. Het beeld van Egypte wordt uitsluitend gevormd door enerzijds de Oudheid (de farao's), voorgesteld als een tijd van oosterse mysterie en betovering, en anderzijds de consumptie van zon, zand en zee.¹ De toerist wordt uitgenodigd om te interveniëren in de Oudheid en het bloot te leggen en opnieuw aan rationeel begrip en geschiedenis te koppelen, wat past in de westerse toe-eigening van

¹ Een analogie kan gemaakt worden in de promotie van Italië als reisbestemming, waarbij uitsluitend op het klassieke erfgoed van Rome gefocust zou worden en de daaropvolgende christelijke, renaissance- en barokinvloeden zouden weggelaten zijn. Bijgevolg zou in een reisbrochure wel het Colosseum maar niet het Vaticaan of de Trevifontein vermeld zijn (Bryce 2007: 187).

Egypte en zijn klassieke beschaving. Turkije fungeert ten eerste als een merkloze mediterrane bestemming, ten tweede als een kruispunt tussen West en Oost, vooral in de beschrijvingen van Istanboel, die opnieuw arbitrair zijn en geen rekening houden met de geschiedenis en ten derde als een locatie die het Westen gebruikt om zich te onderscheiden van het Oosten.

Dit hoofdstuk behandelt stereotypen in van oorsprong Nederlandstalige reisgidsen over een Midden- of Oost-Europese reisbestemming, en op Nederlandse websites die praktische reisadviezen aanbieden. De reisgidsen die aan bod komen zijn o.a. de *Dominicus*-reeksen, de *ANWB Goud*-reeksen, *Varen in Oost-Duitsland en Polen* (1993), *Fietsen in Oost-Europa* (1991). *Op bezoek in ... Europa* is een informatieve kinderboekenreeks van KIT Publishers (sinds 2013 onderdeel van Stichting LM Publishers) over verschillende Europese landen en maakt deel uit van een Wereldreeks voor kinderen van 9 tot 15 jaar. In 2004 werden er tien nieuwe titels uitgegeven over de landen die op 1 mei 2004 en op 1 januari 2007 toetraden tot de EU. De reeks maakte samen met een website (<http://sites.rnw.nl/europe4kids/>) en een televisieserie ("Ik kom uit...", tien afleveringen van telkens vijftien minuten) deel uit van het schoolproject *Europe for Kids!* van KIT Publishers, de Wereldomroep en het Europees Platform (Persinformatie, 2004). De in 2004 toegetroten landen kregen een positief imago, terwijl het beeld van Bulgarije en Roemenië beduidend negatiever is.

De analyse van cultuurverschillen door intercultureel management concretiseert vaak etniciteit in karakteriële termen. Verschillen in gedrag en sociale waarden worden beschouwd als een zaak van overgeërfd temperament en psychologische aanleg, niet als gebruikelijke sociale conventies. Deze visie houdt het risico in dat bekende, misleidende etnische clichés worden gerecycleerd (Leerssen en Beller 2007: 347-348). Dat schoolboeken gekenmerkt kunnen zijn door eurocentrisme en racisme werd aangetoond door Ineke Mok (1999), in haar studie van Nederlandse aardrijkskundeboeken waarin motieven uit een raciaal en imperialistisch betoog werden overgenomen. Reisverhalen over Afrika uit de periode 1900-40 hebben een invloed gehad op in principe rationele, neutrale handboeken voor geografie. In handboeken gepubliceerd voor de Tweede Wereldoorlog zijn de noties "zwart" en "Afrika" stelselmatig inferieur aan blank waarbij "zwart" naar de ondoordringbaarheid van het continent verwijst. In de beschrijving van joden staan bovendien twee representaties centraal: de jood als vreemdeling en als economisch belangrijke persoon (Mok 1999: 18-19, 230).

In dit hoofdstuk zijn twee interculturele handboeken opgenomen. Kris Van Heuckelom (2009: 688) omschreef Pierre Sarabers *Daar zijn de Polen! Op zoek naar een betere toekomst* (2009) als "een halfslachtig en onvoldragen werkstuk" en bekritiseerde de taalfouten, de verwisseling van hoofd- en bijzaken,

de tegenstrijdigheden en de historische onjuistheden. De deskundigheid van de auteur over de Poolse arbeidsmigratie en cultuur is louter gebaseerd op vage reisen en werkervaringen. De titel suggereert al dat de professionele en private vooruitzichten van niet-migrerende per definitie niet rooskleurig zijn. De doelstelling van het boek, nl. bijdragen aan een beter begrip van de Polen, staat haaks op het neergeschreven resultaat.² Een doeltreffende omgang met Oost-Europeanen om optimale zakelijke resultaten te behalen vormt de doelstelling van *Werken met Oost-Europa* (2006) van Jacob Vossestein.³ Ook dit handboek bevestigt negatieve stereotypen over Midden- en Oost-Europa. In het algemeen komt “Oostelijk Europa” naar voren als “ouderwetser” en “ruiger”, zijn de lokale inwoners “minder beschaafd” en hebben ze een “rauw en onvoorspelbaar” leven, lijkend op het leven in Nederland voor de jaren 1950. De lokale culturen zijn authentiek en niet-geglobaliseerd maar kennen nauwelijks enig kosmopolitisme. De stijlvolle en hoffelijke Midden-Europese landen, die meer overeenkomsten vertonen met het “relatiegerichte” Vlaanderen, staan in contrast met het zakelijke en afstandelijke Nederland. Door de bevolking loopt een diepe generatiekloof: kosmopolitische, ondernemende, hoogopgeleide en urbane jongeren zij het omgekeerde van de passieve plattelandsbevolking, gekarakteriseerd door een gebrek aan assertiviteit en wantrouwen jegens het onbekende en de overheid (Vossestein 2006: 7, 13-17; 23, 25).

BusinessCompleet (BC) is een gratis MKB-platform (Midden- en Kleinbedrijf) voor ondernemers en het grootste ondernemersportaal van Nederland, met ruim 1,3 miljoen unieke bezoekers per jaar. In *Gastvrijheid in Poolse zakencultuur* (2010) zijn een aantal reeds hierboven beschreven stereotypen aanwezig zoals genotzucht, emotionaliteit en absolute macht. Polen zijn leergierig en hartelijk, houden van cadeautjes maar leven ongezond. In de Poolse zakencultuur zijn persoonlijke contacten essentieel, maar zijn de omgangsvormen formeler dan in Nederland en spelen hiërarchische verhoudingen een grotere rol. Daarnaast hechten de Polen veel belang aan een net uiterlijk en zal de Nederlandse directheid en neiging tot onmiddellijke oplossing van problemen niet gewaardeerd worden (Vos 2010).

² In 2011 werd *De sarcofaag van de Sovjet-Unie* van Saraber uitgebracht. Deze verzameling reisverhalen die zich afspelen in Oekraïne is eveneens van bedenkelijk niveau inzake inhoudelijke correctheid en schrijfstijl en daarom zal ik er geen aandacht aan besteden. De stereotypen over Oost-Europa zijn grotendeels hetzelfde als in *Daar zijn de Polen*. Kortom: de aanwezige beelden variëren van absurditeiten, paradoxen, chaos en onderontwikkeling. Daarnaast geeft het boek een romantische kijk op Oekraïense vrouwen die vaak het slachtoffer zijn van malafide datingwebsites en huwelijksbureaus.

³ Vossestein wordt beschreven als intercultureel trainer en schreef o.a. *Dealing with the Dutch* (1997) en *Vreemd volk - over gedrag in andere culturen* (2003). Het betreffende handboek is gebaseerd op trainingen en reizen naar Midden- en Oost-Europa van de auteur die weinig of geen actieve kennis van enige Slavische taal heeft. Daarnaast is de inhoud grotendeels gebaseerd op Nederlandstalige en Engelstalige primaire bronnen.

6.2. Retoriek, ontkrachting van stereotypen en absolute macht

Zoals de Vlaamse nieuwsmedia en dagbladders (Van Heuckelom 2009b; Wolny 2008), geven ook reisgidsen blijk van koudeoorlogsretoriek, in die zin dat een term zoals “het Oostblok” meer dan tien jaar na het einde van de Koude Oorlog nog steeds gebruikt wordt. Zo staat er in *Polen* uit de reisgidsenserie van Dominicus, waarvan de eerste editie al in 1996 werd uitgebracht, de koudeoorlogsterm “Oostblokcriminaliteit” (Strijbos en Wijnands 2006: 8). In de reisgids van de Elmar-uitgeverij over de spoorlijn Transsiberië Express staat “Oostbloklanden” (Graaf 2002: 10). In het handboek *Daar zijn de Polen!* staan negatief geladen begrippen en oorlogsretoriek zoals “de Poolse invasie”. Poolse winkels “rukken op” in Nederland, er is “een golf” van Oost-Europese arbeiders, de Polen “overspoelen” de provincie Limburg en bungalowparken veranderen in “getto’s”. De EU-toetreding van de “grootste mogelijke nieuwkomers”, Turkije en Oekraïne, veroorzaakt “de grootste dreiging van een nieuwe immigratiegolf”. Terwijl Turkije al in 1987 officieel het EU-lidmaatschap aanvraagde, was Oekraïne in 2009, toen dit boekje werd uitgegeven, geen officiële EU-kandidaat-lidstaat, waardoor er een irreëel vijandig beeld wordt geschetst. De toekomstige EU-toetredingen van Albanië en Servië is volgens de auteur een mogelijke voorwaarde voor een criminaliteitsverhoging in Nederland (Saraber 2009: 12, 21, 31, 63, 113-118).

Polen. Reisgids voor de bewuste bezoeker verwerpt het stereotype van het onderontwikkelde Polen waarvan de verscheidenheid inzake levensbeschouwing niet bekend is in West-Europa. Bovendien is Polen “een modern land” dat ondanks de armoede op het platteland en de gebrekkige gezondheidszorg kan rekenen op een hooggeschoolde bevolking (Veldhuizen 2008: 14-15, 27).⁴ *Polen is anders* (2005) tracht via een honderdtal gevarieerde kleurenfoto’s “nieuwe perspectieven op Polen openen” en werd samengesteld door o.a. de Vlaamse auteur Johan de Boose en Małgorzata Bos-Karczewska, de hoofdredactrice van het Webportaal van de Poolse Gemeenschap in Nederland (Polonia). De foto’s tonen de natuurlijke en sociale heterogeniteit van Polen met aandacht voor tradities, tegencultuur, leeftijd- en inkomensverschillen en urbane en rurale cultuur

⁴ Piet van Veldhuizen promoveerde in 2004 aan de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht en heeft gewerkt als theologisch medewerker in de Evangelisch-Gereformeerde Kerk in Polen en als predikant te Warschau tussen 1987-89 en was van 1983 tot 2006 lid van de landelijke interkerkelijke werkgroep voor Pools-Nederlandse gemeentecontacten. Van 1989 tot 1991 was hij lid van het Werkcomité van de *Nederlandse Stichting Hulp Polen* voor de toekenning van gelden uit de landelijke inzamelingsactie “Help Polen de winter door”. Van 1989 tot 2006 had hij de inhoudelijke leiding van een jaarlijks terugkerende theologische studieweek voor Poolse gereformeerde en lutherse theologiestudenten en predikanten te Zychlin in Polen (Veldhuizen 2011).

(Geelen 2005: 5). Opvallend is dat Slovenië in de Dominicus-reeks als een modelsamenleving en ideale bestemming wordt voorgesteld zonder negatief stereotype. Het land wordt in deze publicatie dus niet als “de andere” voorgesteld (Derksen 2008b). Bepaalde reisgidsen trachten negatieve stereotypen te ontcrachten zoals de *ANWB Goud Reisgids* over Hongarije (Hoogendoorn 2006: 9-11, 45-46) en Onwijn (2008: 9) over Rusland.

Absolute macht en ongelijkheid worden toegekend aan verschillende MOE-landen. Volgens *Rusland* uit de Dominicusserie kent het land een machtige klasse van rijke, kapitalistische ondernemers, gelieerd aan het Kremlin, met “overdadige luxe” als gevolg. Een neiging tot tirannie wordt ook aan het land toegekend (Woldring 2010: 9, 28-29; Onwijn 2008: 27-28, 34). *Hongarije* (uit de *ANWB Goud*-reeks⁵) toont een beeld van financieel rijke, “niet altijd even gewetensvolle zakenmensen”, waardoor de financiële ongelijkheid erg groot is (Hoogendoorn 2006: 47). In vergelijking met de toegankelijke en diplomatische Nederlandse politie, is de Poolse politie zichtbaarder op straat en een politiebevel moet zonder discussie worden opgevolgd. Terwijl erkend wordt dat het Westerse beeld van het criminele Polen niet accuraat is, wordt er aangeraden om bewaakte parkings te gebruiken (Hamel 2006: 48-56). *Wereldwijzer Bosnië Herzegovina* plaatst corruptie en misdaad op grote schaal in de politiek en het bedrijfsleven (Weijs 2008: 56). Patriotisme wordt toegekend aan Rusland (Onwijn 2008: 33), Kroatië (de Waard 2003: 15) en de Baltische staten die tijdens de afscheiding van de Sovjet-Unie naar onafhankelijkheid streefden (Willigen 2007: 13). Er komen geen negatieve aspecten van Kroatië aan bod en de wilde natuur- en kunstpracht van het land wordt benadrukt, zoals ook in Franse reiswijzers gebeurt (Tchoukarine 2005: 240-243). In *Istrië en Kvarner* (uit de *Dominicus*-reeks) wordt de oorzaak van de disintegratie van Joegoslavië vereenvoudigend uitsluitend bij de voormalige Servische president Slobodan Milošević gelegd (Derksen 2008a: 34, 37).

6.3. Onderontwikkeling

Het voor het begin van de Staat van Beleg uitgebrachte *Polen* van de ANWB benadrukt de psychologische afstand tussen Nederland en Polen. De Poolse cultuur kent een vertrouwd, Europees aspect en een vreemd aspect veroorzaakt door het communisme. Polen biedt zuivere natuur geschikt voor ontspanning

⁵ De Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB is een Nederlandse organisatie voor mobiliteit. De ANWB werd in 1883 en twee jaar later werd de naam veranderd in *Algemene Nederlandsche Wielrijders-Bond*, waar de afkorting ANWB vandaan komt. Naast zijn activiteiten als o.a. wegenwacht, alarmcentrale en rijopleidingen, brengt de ANWB ook reisgidsen en wegenkaarten uit.

en sport en een brede verscheidenheid in cultuur en tradities. De toerist moet rekening houden met desorganisatie, oplichterij (bv. vals geld) en armoede (bv. vuile toiletten), maar hoeft zich niet blind te staren op regeltjes zodat hij het echte en informele Polen kan leren kennen (ANWB 1981: 7-9, 302, 306). De in 1991 verschenen ANWB-gids legt de nadruk op het snel veranderende karakter van de Poolse samenleving, maar verschilt in inhoudelijk opzicht weinig van de voorganger uit 1981. In beide gidsen ligt de nadruk op de culturele en natuurlijke pracht en zijn er relatief weinig stereotypen te vinden. De toerist zich verwachten aan gastvrijheid en uitstekende culinaire tradities “die een spiegel zijn van de Poolse samenleving”. Voor de gastheer en -vrouw dienen bloemen of alcohol meegenomen te worden (Hus 1991: 7, 327).

Varen in Oost-Duitsland en Polen (1993) kent geen enkele vermelding van de Poolse geschiedenis, samenleving of economie en toont een onderontwikkeld, irrationeel en exotisch Polen. De douaneformaliteiten zijn “operetteachtig” en er is voortdurende “verwarring” tijdens het contact met de plaatselijke bevolking, waarmee de auteur in het Kroatisch communiceert, wat volgens een kromme redenering immers geen verrassing is omdat “men veelal als enige vreemde taal Russisch heeft geleerd”. Tijdens het bezoek aan een toeristisch informatiebureau kan een van de Poolse medewerkers zich oefenen in “westers, zakelijk denken”. De noodwestelijke havenstad Szczecin is een trieste, grauwe stad vol bedelaars en straathandelaars: “Iedereen is bezig en krioelt door elkaar, de mensen zijn klein en onopgesmukt, de taal is onverststaanbaar. We voelen ons alsof we in China zijn beland”. De gidsen rijden met een gammele, onbetrouwbare tram naar de haven die vol dronken mensen is en “triest en deprimerend” overkomt. Ze varen langs “troosteloze” industriegebieden en rivierdorpjes waar de armoede “te schrijnend is om het aan te durven de boot hier alleen achter te laten”. De standaarden inzake overnachtingplaatsen, faciliteiten en sanitair liggen lager dan in Nederland; zo bezoeken ze een plaatselijk hotel, “voor wie dat wil erkennen als zodanig”. Toch is er ook een romantisch beeld. Zo krijgen de reizigers een “ontroerend” ouderwetse landkaart, prijzen ze de authentieke dorpjes en “de schoonheid van de ongerepte natuur” (De Ley-Stehouwer 1993: 67-77).

Volgens *Fietsen in Oost-Europa* (1991), dat een beeld van onderontwikkeling ophangt, moet de oorzaak van de grens tussen west en oost gezocht worden in “de volkomen mislukte” planeconomie, die echter ook succesverhalen kende zoals “de duizenden rechthoekige woonruimtes voor de werkende mens rond de steden”. Als ecologisch verantwoorde fietser benadrukt de auteur zijn afkeer van zware industrie (“triest, vies en ongezond”). In het noorden van Polen vind je ongerepte fauna en flora en in het zuiden en rond de grote agglomeraties “troosteloze” en “smerige” industrie waarvoor een bezoek “veel moed” nodig is. Er is een zekere vorm van wetteloosheid doordat de politie zelden of nooit verkeer overtredende fietsers tegenhoudt en de vaak

voorkomende openbare dronkenschap. Ondanks de horrorverhalen beweert de auteur dat het met de hygiëne goed meevalt, alhoewel hij er nooit tapbier drinkt en er op veel campings en in hotels “menigeen zal griezelen”. Oost-Europa heeft armoedige restaurantjes en benzinestations en ontoereikende sanitaire voorzieningen. Aan de douane lijkt alles informeel en chaotisch te verlopen, “zoals in Zuid-Amerika”, maar in de werkelijkheid worden de zaken vlot afgehandeld is er vriendelijkheid troef: “Heel on-Europees lopen langs de kant van de weg groepen mensen. Ze wuiven vriendelijk en je voelt je meteen op je gemak”. Tegelijkertijd is er veel armoede, te zien aan de “sjofele” kleding en op straat “niksende” mensen, maar is het overal veilig en is de bevolking vriendelijk en behulpzaam. Oude ziektes zoals bureaucratie, lange wachtrijen en onverschilligheid zijn nog niet verdwenen (Aardema 1991: 7-8, 10-15, 54-63).

Polen wordt gekenmerkt door financiële ongelijkheid onder de bevolking. Er heerst “postcommunistische armoede” en de toerist wordt soms geconfronteerd met “een chagrijnig ogende Oost-Europese Ma Flodder”. Door de verwijzing naar de fictieve familie Flodder uit de gelijknamige films en tv-reeksen over een asociale Nederlandse familie, ontstaat er een beeld van primitiviteit (Strijbos en Wijnands 2006: 8-9). Positief is de sterk ontwikkelde handelsgeest van de Polen die al tijdens de communistische periode ondernemend waren “hoe moeilijk de regelgeving het hun ook maakte”. Deze deugdelijke eigenschappen liggen perfect in lijn met het Nederlandse zelfbeeld, hoewel men in Polen moet oppassen voor bedrog en onbetrouwbaarheid. Het “beruchte” voormalige voetbalstadion *Dziesięciolecia* in Warschau is “een plek waar ook heling en wapenhandel aan de orde van de dag zijn en waar je in je argeloosheid zomaar in conflict zou kunnen komen met criminele gedragscodes” (Veldhuizen 2008: 12). Daarnaast staat de ouderwetse, apathische mentaliteit in sterk contrast met de ambitie en werklust onder jongeren (Strijbos en Wijnands 2006: 8-9). De website van de Rijksoverheid raadt reizigers aan op te letten voor Polen die spontaan een taxirit aanbieden (Reisadvies 2013).

Het negatieve aspect van het beeld van de Poolse arbeidsmigrant in *Daar zijn de Polen!* (2009: 124) wordt gevormd door maatschappelijke overlast zoals lawaai, dronkenschap, geweld en oneerbare bedoelingen jegens Nederlandse vrouwen: “Want je zult er maar naast wonen, zo’n woning met alleen maar jonge Poolse mannen. Doordeweeks wordt je (sic) om vijf uur wakker van de startende auto’s; in het weekend kan je niet slapen van de keiharde muziek. En als je vraagt of het wat zachter kan lachen ze je uit!” Dagelijkse alcoholconsumptie is voor een Pool doodgewoon en het softdruggebruik onder jonge Polen in Nederland schijnt toe te nemen, “hoewel cijfers om deze bewering te onderbouwen nog ontbreken”. De Noord-Brabantse gemeente Zundert heeft zelfs de “twijfelachtige reputatie” het hoogste aantal Poolse inwoners te hebben. De Poolse keuken is exotisch maar

archaisch en in Poolse winkels, die volgens de auteur gelukkig geen sterkedrank mogen verkopen, vind je ook “gewone” Westerse merkartikelen, naast vleesproducten die de Nederlanders al decennia niet meer consumeren. Polen zijn gek op barbecueën (“een vrolijke boel met wodka”) en “lijken” betrokken te zijn bij criminele activiteiten (er “schijnt” een “Polensleutel” voor autodiefstal te bestaan).⁶ Toch is het beeld van de arbeidsmigrant gekenmerkt door positieve waarden zoals ambitie, ondernemerschap en moed. Werkgevers prijzen de positieve arbeidsethos en de bereidheid om betrekkingen aan de “onderkant van de arbeidsmarkt” uit te voeren (Saraber 2009: 35-40, 66-67, 73, 79-80, 91, 96-98, 103).

Genotzucht, meer bepaald de neiging tot zwaar alcoholgebruik, wordt toegekend aan verschillende Midden- en Oost-Europese landen zoals Tsjechië (Stoks 2006: 36). In Polen is de eeuwenoude nationale keuken is “een spiegel van de samenleving” door een menging van de Duitse en Russische tradities, maar ligt het verbruik van sterkedrank hoog met een groot aantal alcoholisten tot gevolg (Hus 2005: 9, 42-43, 373-375). De keuken van Estland, Letland en Litouwen is gekenmerkt door eenvoud, grote porties en een aantrekkelijk uitzicht waarbij aardappels, brood en alcohol een centrale rol innemen (Willigen 2007: 53-55). Aangezien de Russen geen grenzen kennen inzake eten, drinken en feesten, is alcoholisme het belangrijkste probleem van de volksgezondheid. Russen zijn ten slotte gekenmerkt door ondoorgrondelijkheid, irrationaliteit, collectivisme en fatalisme (Onwijn 2008: 32-33, 36, 40).

6.4. Romantische kijk

Midden- en Oost-Europa wordt ten eerste geromantiseerd door het vrouwenbeeld. De Poolse vrouw staat al sinds het communisme bekend vanwege haar elegante kleding “met een vleugje pikanterie”. Poolse mannen complimenteren vrouwen over hun uiterlijk in het openbaar: “Poolse vrouwen voelen zich geveid als mannen in hun richting pikante opmerkingen maken” (Veldhuizen 2008: 13-14). In de reisgids *Polen* wordt de Matka Polka beschouwd als de persoon die verantwoordelijk is voor het voortbestaan van

⁶ Het Nederlandse zelfbeeld ten slotte kent een ontevreden aspect. Refererend naar huisjesmelkerij waarvan arbeidsmigranten het slachtoffer zijn beweert de auteur dat in Nederland te vaak misstanden en illegale zaken worden “gedoogd”. Bovendien zouden de nieuwsmedia eens moeten berichten over “dronken ambtenaren”, een bevolkingsgroep waarvan de reputatie bij ondernemers en centrumrechtse partijen niet positief is (Saraber 2009: 99-102).

het gezin en de Poolse natie.⁷ Vandaag de dag leeft dit idee in mindere mate aangezien Poolse vrouwen economisch onafhankelijker. Dat ze geëmancipeerd zijn wordt eveneens duidelijk door hun ontvankelijkheid voor de natuurlijke hoffelijkheid van Poolse mannen, die “van jongs af aan bijgebracht worden vrouwen met respect te behandelen”. Tegelijkertijd worden Nederlandse reizigers geadviseerd om mannelijke courtoisie niet te misvatten en ervan te genieten (Kramer en Tycner 2008: 18-19, 112). Over Poolse vrouwen bestaan ook stereotypen inzake hun uiterlijk; zo zijn Poolse arbeidersvrouwen in Nederland volgens Saraber (2009: 9) “meestal slank en blond”.

Ook vrouwen uit andere Midden- en Oost-Europese landen worden geromantiseerd. Het slaan van vrouwen door mannen op paasmaandag met een zweepje van gevlochten wilgentakjes, wordt in *Tsjechië en Slowakije* (ANWB Goud Reisgids) als “vreemd” en “springlevend” bestempeld (Meijer 2008: 65). Rusland kent “traditionele” verhoudingen tussen man en vrouw (bv. in het huishouden), maar ook galanterie zoals het openhouden van deuren en het betalen van de rekening (Onwijn 2008: 34). Naast een romantische kijk is er een erotisering van vrouwen. In Tsjechië is er volgens de reisgids *Tsjechië* uit de Dominicusreeks vooroorlogse vriendelijkheid en beleefdheid, maar is ook de seksindustrie belangrijk voor de toeristische sector vanwege “de erg liberale houding ten aanzien van seks en erotiek onder de bevolking”. Het Tsjechische vrouwelijke schoonheidsideaal is “blond, mager, hooggehakt en met benen tot onder de oksels” (Stoks 2006: 9, 22, 33). In *Estland, Letland en Litouwen* uit de Dominicusreeks staat dat in de Litouwse hoofdstad Vilnius “striptease vrij normaal is” (Willigen 2007: 301). In het *Reishandboek Hongarije* wordt ten slotte vermeld dat, hoewel een Nederlandse vrouw zonder problemen op straat kan lopen in Boedapest, de Nederlandse man het risico loopt door mooie meisjes meegelokt te worden naar horecagelegenheden en daarna opgelicht te worden (Kingma 2004: 12, 149-150).

Gastvrijheid is een kenmerk toegeschreven aan Midden-en Oost-Europa en dat het Westen ooit bezat, maar verleerd heeft en dus iets authentieks vormt. Polen wordt op de Rijksoverheid- en andere websites geportretteerd als gastvrij voor Westerse toeristen (Reisadvies 2013; Ontdek Polen 2013). In reisgidsen worden Polen als hulpvaardig maar ook nors geportretteerd (Strijbos en Wijnands 2006: 8-9). De ANWB-gids over kasteelhotels kent deze eigenschap toe aan Polen, Hongarije, Tsjechië en Slowakije (Schipper 2005: 5). Het is ook typisch voor Rusland (Woldring

⁷ In het naoorlogse Polen was de katholieke kerk hoogstwaarschijnlijk de belangrijkste bewaker van de moederidentiteit van de Poolse vrouw en verdedigde de katholieke Kerk het oude ideaal van Poolse vrouwelijkheid dat voortkwam uit de Poolse Delingen (1795 tot 1918). De zogenaamde *Matka Polka* (de Poolse Moeder en Patriot) was verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen in een vaderlandslievende en katholieke zin (Fidelis 2010: 24-25).

2010: 3; Onwijn 2008: 33), Armenië en Georgië (Onwijn 2010: 8), Hongarije (Kingma 2004: 12), Tsjechië (Stoks 2006: 9) en Kroatië (Waard 2003: 15). Op de website van Columbusmagazine wordt Wit-Rusland als gastvrij voorgesteld (Wit-Rusland reisinfo 2013).

Eveneens aanwezig is het tegenovergestelde van gastvrijheid. Het beeld van Tsjechië bevat xenofobie aangezien het land “niet echt openstaat voor buitenlanders uit exotischer contreien dan hun buurlanden” (Stoks 2006: 22). De inwoners van de Baltische staten wantrouwen exotische culinaire producten (Willigen 2007: 53-55), de Hongaren hebben een vijandige houding tegenover de Roma (Hoogendoorn 2006: 51) en Rusland heeft “toenemende xenofobie” en “racistisch geweld”, waarbij niet-blanke burgers potentiële doelwitten vormen (Onwijn 2008: 30). De webpagina’s *Reisadvies* van de Rijksoverheid raden holebireizigers aan terughoudend gedrag aan te nemen in Slowakije, Kroatië, Servië, Bosnië en Herzegovina en Rusland, waar homoseksualiteit niet algemeen aanvaard is en antihomogeweld en beledigingen voorkomen (Reisadvies 2013). *Werken met Oost-Europa* contrasteert Midden- en Oost-Europa met Nederland; in tegenstelling tot de egalitaire werkcultuur kent de regio een strakke verticale hiërarchie. Anders dan Midden- en Oost-Europeanen hebben Nederlanders volgens het handboek geen nationale trots of sterk taalbewustzijn, maar hebben ze wel een bepaalde “gevoeligheid” over de Duitse taal gemeen met Midden- en Oost-Europeanen, die via het onderwijs een nationalistisch gedachtegoed opgedrongen krijgen (Vossestein 2006: 46-47, 49, 55, 65-68).

6.5. Katholicisme en paradoxen

Polen wordt in de *ANWB Goud*-gids geportretteerd als een land met uitsluitend christelijke tradities (Hus 2005: 9, 42-43, 373-375) of per definitie katholiek en niet-geseculariseerd. De als onberekenbare en temperamentvolle voorgestelde Lech Wałęsa geldt als de verpersoonlijking van de Pool (katholiek, nationalistisch en irrationeel) (Strijbos en Wijnands 2006: 8-9). *Wereldwijzer Polen* (2006) stelt dat het land geen secularisatie kent en dat “door de sterke invloed van het christendom op de Poolse samenleving jongeren gewoonlijk bij hun ouders wonen totdat zij trouwen; samenwonen is controversieel” (Hamel 2006: 36). Van Veldhuizen (2008) vermeldt de sterke aanwezigheid van de rooms-katholieke kerk in het onderwijs, de politiek en media. Volgens de katholieke gemeenschap is een echte Pool katholiek; daarom lijkt Polen “van de ene (de communistische, n.v.d.a.) in de andere totalitaire situatie beland”. Uitzonderlijk is de aandacht van de auteur voor de verdeeldheid in de rooms-katholieke kerk; de opvattingen van de gematigde Poolse bisschoppen en de grootstedelijke intellectuele elite staan haaks op

het conservatisme en nationalisme van de armere en laagopgeleide plattelandsbevolking (Veldhuizen 2008: 33-34).

Op bezoek in ... Polen toont een buitengewoon positief beeld van een trotse, natie met een moeilijke en grillige geschiedenis en een bevolking die streeft naar onafhankelijkheid en vrijheid. Polen is cultureel homogeen, met een hoogopgeleide, gastvrije bevolking, goede volksgezondheid maar ook een hoge werkloosheidsgraad. De rooms-katholieke achtergrond staat centraal in het geestelijke leven en de nationale identiteit. Daarnaast is het milieubewustzijn toegenomen en de milieuverontreiniging veroorzaakt door de industrie afgenomen. Als belangrijkste personen vermeldt het boek Lech Wałęsa en Paus Johannes Paulus II (Kądziołka en Wojciechowska 2004: 4-7, 22-24, 32, 41-43, 47).

Paradoxaal, i.e. schijnbaar tegenstrijdig, is eveneens een kenmerk toegekend aan Polen. *Poolse paradoxen, een gids voor reizigers* (1989) bevat bijdragen van o.a. de historici André Gerrits en Martin van den Heuvel en werd uitgebracht door de onafhankelijke *Werkgroep Oost-Europa Projecten* die als doel had objectieve informatie over Oost-Europa en de Sovjet-Unie te verspreiden in Nederland. Het boek pretendeert “geen reisgids in de traditionele zin van het woord te zijn”, maar geeft informatie over de Poolse samenleving die gekenmerkt wordt door relatieve persoonlijke vrijheid, burgerlijke weerspanning en creatieve overlevingskunst. Ruime aandacht wordt er besteed aan sociale problemen zoals huisvesting en kinderopvang. Ook de schijnbaar tegenstrijdige en voor de Nederlandse lezer soms moeilijk te vatten aspecten van de Poolse cultuur komen aan bod. Voorbeelden zijn het nationale identiteitsgevoel en de geschiedenis, de overlevingskunst van de burgers, de ideologische heterogeniteit van Solidariteit, de dubbele moraal van het geloof en de controversiële verhouding tussen Polen en Joden (Gerrits en Ramkema 1989: 7). Polen komt in een andere reisgids naar voren als een divers, onvoorspelbaar land vol paradoxen, als een verrassing voor de toerist die er opnieuw een echte reiziger wordt (Strijbos en Wijnands 2006: 8-9).

6.6. Centrum versus periferie

Een van de theorieën in het imagologisch onderzoek is het centrum-periferiemodel. Dit model kent verschillende kenmerken toe aan natiestaten en regio's, afhankelijk van hun beschouwing als centraal of periferisch. Het centrum en de periferie kunnen hier toegeschreven worden zowel in de letterlijke of geografische als in de metaforische betekenis. Terwijl het centrum beschouwd wordt als dynamisch, progressief en modern, wordt de periferie gezien als statisch, conservatief en ouderwets. Beide termen kunnen toegeschreven worden op nationaal en globaal niveau; zo kan een hoofdstad

gezien worden als het dynamische machtscentrum van statische provincies en kunnen hele continenten zoals Noord-Amerika en Europe het geografisch verspreide en progressieve centrum vormen van een achtergestelde globale periferie (Chew III 2006: 184-185).

Het centrum-periferiemodel is zowel op nationaal als internationaal niveau aanwezig in verschillende reisgidsen en handboeken. *Moskou en Sint-Petersburg* uit de Dominicuserie stelt dat er in het snel veranderende Rusland een grote ongelijkheid bestaat, tussen de financieel armen en rijken, en tussen de urbane (het centrum) en rurale gebieden (de periferie). Zo worden Sint-Petersburg als modern en fris en Moskou als dynamisch voorgesteld (Woldring 2010: 9, 28-29). In *Tsjechië* (uit dezelfde reeks) is er dan weer een generatiekloof: uitsluitend de jongeren hebben zich kunnen aanpassen aan de nieuwe realiteiten zoals de vrije meningsuiting en de vrijemarkteconomie na de politieke omwenteling in 1989 (Stoks 2006: 22). Polen is een land van grote contrasten tussen hippe stedelingen (het centrum) tegenover paarden met karren op het platteland (de periferie), beschreven als “een andere planeet” (Polen reisinfo 2013).

Het model is ook aanwezig in het beeld van de Baltische staten, waarbij Estland het centrum vormt en Letland en Litouwen samen de periferie. Esten zijn kalm, zakelijk, nuchter, bescheiden en traag zoals de Finnen, terwijl Letten en vooral Litouwers temperamentvol en meer Slavisch zijn. In het westen van Letland zijn de inwoners meer gesloten en Letse en Litouwse meisjes zijn erg verzorgd zoals de Italiaanse. De “Balten”, dus de Letten en Litouwers, zijn emotioneel en extravert, en de Esten introvert (Willigen 2007: 19-20). Op de reiswebsite www.columbusmagazine.nl wordt Kroatië beschreven als “soort Italië, maar dan net iets kleiner” en zo in het centrum van Midden- en Oost-Europa geplaatst. Het beeld van Oost-Duitsland, in *Duitsland oost* uit de *ANWB Goud*-reeks, is positiever dan dat van andere landen ten oosten van het voormalige IJzeren Gordijn.⁸ Zo zijn er geen toekenningen van negatieve kenmerken, maar wordt de nadruk gelegd op dynamische en welvarende karakter van Oost-Duitsland (Graaf 2012: 9). Het beeld van Berlijn is zelfs uitermate positief: “de uitwisseling met Oost-Europa vormt een verrijking voor het culturele leven”. De Duitse hoofdstad behoort volgens de gids zowel tot West- als Oost-Europa en de verschillen tussen voormalig West- en Oost-Berlijn zijn verdwenen (Berger 2012: 12-13).

De beelden van de centra Slowakije en Estland zijn in het algemeen positief en niet gekenmerkt door negatieve stereotypen (Kollár 2004; Hiisjärvi en Hiiepuu 2004). Ook Slovenië komt bijzonder positief naar voren als

⁸ Met Oost-Duitsland wordt bedoeld de Duitse deelstaten (*Neue Bundesländer*) die voor 22 juli 1990 behoorden tot de Duitse Democratische Republiek (DDR): Brandenburg, Mecklenburg-Voor-Pommeren, Saksen, Saksen-Anhalt, Thüringen.

“een vreedzaam land dat openstaat voor mensen uit de hele wereld en vernieuwingen” (Večerić 2004: 38-39). Hongarije wordt voorgesteld als authentiek en passioneel (“Bruiloften hebben er nog steeds een folkloristisch tintje”) en de nationale dans, de csárdás, “wordt traditioneel heel vurig gedanst”. Hongaren zijn op culinair vlak Bourgondisch en vinden eten veel belangrijker dan de Nederlanders. *Op bezoek in... Hongarije* kent een eurocentrische inslag: zo wordt er vermeld dat “vooral Boedapest een aantal restaurants van Europees niveau heeft”. Daarnaast wordt economische liberalisering en verwestering als iets destructiefs beschouwd door het verdwijnen van de zogenaamde authentieke cultuur: “De drang van de Hongaren om bij het westen te horen zorgt – helaas – voor een wildgroei in de eetcultuur, zoals blijkt uit de talrijke McDonalds, fastfoodgelegenheden, en hotdogkarren” (Lang 2004: 27, 33, 36).

Bulgarije en Roemenië worden in de Europese periferie geplaatst. Bulgarije is gekenmerkt door corrupte politici en ambtenaren, een lage levensstandaard en een grote financiële ongelijkheid door zakenlui die zich “schaamteloos” verrijken. De relatie tussen de Bulgaren en het Balkangebergte dat “verheerlijkt wordt in gedichten, verhalen en liederen” wordt geromantiseerd. De nadruk wordt gelegd op de “gevaarlijke” wegen waar wilde dieren rondlopen en bestuurders zonder licht rijden in “krakkemikkige” auto’s. Het Bulgaarse volk en de nieuwsmedia discrimineren minderheden zoals de Roma en vreemdelingen en zijn racistisch en intolerant. Irrationeel gedrag is eveneens een kenmerk door de renaissance van religie en de interesse in bijgeloof en zwarte magie (Prazdny 2008: 12, 16, 22, 25-26, 28, 30). Roemenië kent onethische financiële ongelijkheid tussen “sommige handige zakenlieden die stinkend rijk werden”, en arme bejaarden, werklozen en gehandicapten. Het openbaar vervoer en verkeer is onderontwikkeld, omdat “Roemeense automobilisten notoire waaghalzen zijn en door hun roekeloze rijgedrag veel ongelukken veroorzaken”. De nog alom tegenwoordige paardenkarren zijn daarentegen “milieuvriendelijk en zonder kilometerheffing”. Hoewel het gezinsleven een belangrijke rol speelt, zijn de kinderopvang en het onderwijs onderontwikkeld (Bos 2004: 12, 22-23, 28-35).

Niet alleen in reisgidsen, maar ook in handboeken is het centrum-periferiemodel aanwezig. Polen wordt in de periferie van Europa geplaatst in *Daar zijn de Polen!* doordat “er uit de hoofdstad Warschau nauwelijks Polen naar de Europese Unie emigreren”. De auteur plaatste met andere woorden in 2009 het land buiten de EU. Niet-migrerende Polen zijn gekenmerkt door onderontwikkeling: “de ouderen, de alcoholisten, de gehandicapten en degenen die niet meer geloven in een beter leven”. De overjarige infrastructuur en openbaar vervoer, in combinatie met “berucht roekeloos rijgedrag”, stelt het Poolse verkeer als het Wilde Oosten voor. In de Poolse

landbouw “lopen de meeste dieren gewoon buiten” en de terugkeer van in het “liberale en tolerante” Groot-Brittannië wonende migranten naar Polen zal problematisch zijn. Polen wordt dus voorgesteld als conservatief en onverdraagzaam (Saraber 2009: 23, 27, 76-77, 80, 89, 129).

Het handboek *Werken met Oost-Europa* maakt een onderscheid tussen drie regio's, die de periferie van het West-Europese centrum vormen: het “hoffelijke” Centraal-Europa, het “echte” en “harde” Oost-Europa en het “emotionele en conflictueuze” Zuidoost-Europa.⁹ De twee laatstgenoemde regio's lijken op politiek, sociaaleconomisch en cultureel vlak het minst op Nederland. Centraal-Europa is Bourgondisch, gemoedelijk, hiërarchisch, traditiegetrouw, gericht op hoge cultuur, gevoelig voor statussymbolen, ondernemend, ambitieus, elegant en hoffelijk in de intermenselijke omgang en levensstijl, wat “in Nederland al veertig jaar nauwelijks meer bestaat”. Negatieve aspecten zijn de bekrompenheid, het conservatisme, nationalisme en racisme; zo komt de beroemde Poolse vaderlandsliefde arrogant over. Als gevolg van buitenlandse overheersingen lijden de inwoners aan identiteitonzekerheid en een gebrek aan assertiviteit en doortastendheid. De rommelige urbane gebieden zijn het omgekeerde van de rurale en proletarische gebieden die “een jaren vijftig-indruk nalaten”. Stereotypen zijn o.a. de Litouwse levenslust, Estse zwijzaamheid, Poolse koppigheid en opstandigheid, Tsjechische en Slowaakse bedeesdheid, Hongaarse en Sloveense melancholie en pessimisme en Kroatische, “Balkanachtige” agressie (Vossestein 2006: 17-22, 83-108).

De “echte” Oost-Europeanen in de periferie zijn melancholisch en somber maar ook gastvrij, hulpvaardig, warmhartig, trots en op een “boerse” wijze vrolijk. Deze zelfrelativerende en –spottende levensgenieters houden van chaotische gezelligheid, pathos en drama maar zijn fatalistisch, nonchalant en apathisch. Onoverzichtelijke, monotone metropolen staan tegenover primitieve rurale gebieden waar ontbering, verveling en alcoholisme toeslaan. Door de criminaliteit zijn er opvallende veiligheidsmaatregelen nodig en terwijl er voor absolute macht veel ontzag bestaat, hebben de Oost-Europeanen burgerzin en vertrouwen in de overheid afwezig. De abstracte, onhandige “Russische” talen kennen geen “heldere formuleringen” en de zakencultuur is ondoorzichtig, geïmproviseerd en inefficiënt. Er heerst geen scheidingslijn tussen professionele en persoonlijke relaties, vriendjespolitiek en corruptie zijn schering en inslag en werknemers vertonen een kuddegeest. Door seksistisch gedrag hebben vrouwen een

⁹ Centraal-Europa bestaat volgens de auteur uit Beieren, Estland, Hongarije, Kroatië, Letland, Litouwen, Oostenrijk, Polen, Slovenië, Slowakije en Tsjechië; Belarus, Oekraïne en Rusland vormen Oost-Europa; Zuidoost-Europa wordt gevormd door Albanië, Armenië, Azerbeidzjan, Bosnië-Herzegovina, Bulgarije, Cyprus, Georgië, Griekenland, Macedonië, Moldavië, Montenegro, Roemenië, Servië en Turkije (Vossestein 2006: 19)

zwakke positie op de werkvloer. Milieubewustzijn en dierenrechtenactivisme bestaan vrijwel niet en de romantische vaderlandsliefde neigt naar racisme en aanvaardt geen buitenlandse kritiek. Zuidoost-Europa wordt eveneens in de periferie geplaatst (“Is dit nog wel Europa?”) en voorgesteld als instabiel, onderontwikkeld, onbetrouwbaar en corrupt. Kenmerkend zijn de arrogante en gewelddadige machtsvertoning, de irrationele loyaliteit en eergevoel en het gebrek aan burgerinitiatief. De alomtegenwoordige nationale geschiedenis gaat gepaard met emotioneel nationalisme en wantrouwen jegens andere volkeren en culturen; zo is een van de nietszeggende opmerkingen dat “het opvallend is hoe weinig buitenlandse muziek je in deze landen hoort”. Positieve aspecten in het beeld zijn gastvrijheid, hulpvaardigheid, hechte familiebanden en de lichte invloed van de islam: “De moskeeën worden naar mijn mening slecht bezocht en in het straatbeeld is vaak minder te merken van islamitische invloeden dan in Nederland”. Volgens de auteur heeft de islam dus een aanzienlijke invloed in Nederland (Vossestein 2006: 112-119, 121-126, 131-147, 151-159, 164-176).

Hoofdstuk VII

Het beeld van Midden- en Oost-Europa in literaire non-fictie

7.1. Literaire non-fictie in de Nederlandse literatuur

De verdeling van de kenmerken fictieel en non-fictieel in afzonderlijke genres is niet zozeer een theoretisch probleem maar een vraag van sociale praktijk. Non-fictieboeken zoals (auto)biografieën gelden als de vertelling van de werkelijkheid en de auteurs zijn onderhevig aan een feitelijkheids criterium wegens een verplichting tot waarheid. Daartegenover zijn romans gekenmerkt door een niet-identiteit van de auteur en de verteller. Als er in non-fictie een (para)tekstueel fictiesignaal optreedt, kunnen deze teksten ook als fictionele proza gelezen worden (Zymner 2010: 29-30). In zijn essay *L'effet de réel* (1968) stelde Roland Barthes dat dankzij “werkelijkheidseffecten”, i.e. kleine op het eerste zicht onbelangrijke details die de lezer niet opmerkt, de realiteit kan binnendringen in een tekst en zo de status van werkelijkheid of natuurlijkheid kan versterken. Barthes beschouwde dit openbreken voor de werkelijkheid als een historische nieuwigheid dat o.a. in het negentiende-eeuwse Franse realisme en het ontstaan van de fotografie en de reportage tot ontwikkeling kwam. Het verlangen naar natuurlijkheid is het resultaat van een langdurig secularisatieproces waarbij de mens centraal komt te staan (Pint 2005: 32-33).

De oorsprong van literaire non-fictie wordt in de regel geplaatst aan het begin van de jaren 1970, bij de verschijning van Tom Wolfes *The New Journalism* (1973), een manifest voor een nieuwe journalistiek met literaire kenmerken. In de Nederlandse literaire geschiedenis zijn echter oudere sporen van literaire non-fictie terug te vinden. In 1899 beschreef *De Telegraaf*-journalist Bernard Canter, onder invloed van realisme en naturalisme, zijn ervaringen als bedelaar in *Twee weken bedelaar*. Zo ontstond een moderne stijl die technieken ontleende aan het naturalisme. Frans Netscher, die met de Franse naturalist Émile Zola correspondeerde, was als schrijver en journalist actief, wat te zien was in de verhalenbundel

Studies naar het naaktmodel (1886). De zogenaamde “nieuwe journalistiek” stamt uit de jaren 1890, toen de werkelijkheid vrij van ideologie moest weergegeven worden en de aandacht voor de onderkant van de samenleving toenam. Verder verschenen er nieuwe vormen zoals getuigeninterviews, onderzoeksgegevens en koppen in de inleidingen (Mourits 2008: 14-16).

Ook uit de twintigste eeuw, voor de grote doorbraak in de jaren 1990, zijn verschillende voorbeelden van literaire non-fictie te vinden. De sterke persoonlijke aanwezigheid van de journalist is te zien in het opinieweekblad de *Haagse Post* (dat tot 1990 bestond), waarin feiten boven de opinie stonden, maar de stijl benadrukt werd. Een ander voorbeeld vormt het modetijdschrift *Avenue* dat in 1965 werd opgericht naar het voorbeeld van het Franse modeblad *Vogue* en tot 1981 voornamelijk reisreportages bracht. *De zaak 40/61* (1961) en *Bericht aan de rattenkoning* (1966) van Harry Mulisch zijn eveneens voorbeelden van literaire non-fictie.¹ Mulisch hanteerde een langzame vorm van verslaggeving met persoonlijke argumenten en morele vragen. Voor *Het Parool* schreef Simon Carmiggelt van 1943 tot 1983, onder het pseudoniem “Kronkel”, cursiefjes, i.e. schetsen van het dagelijkse leven met een grote herkenbaarheid. In de journalistiek kwam vanaf de jaren 1970 de verslaggever op de voorgrond en kregen de reportages, waarvoor meer researchtijd werd uitgetrokken, literaire kenmerken zoals scènes en dialogen. Ook de journalist Henk Hofland, in columns over New York en reisverslagen uit het toenmalige Oostblok, en Hugo Brandt Corstius, als columnist voor de *Volkscrant* en *Vrij Nederland*, schreven teksten die als literaire non-fictie kunnen bestempeld worden (Koning 2006; Ceelen en Bergeijk 2007: 17-18; Mourits 2008: 14-17).

In de jaren 1980 en 1990 werden van Lieve Joris, Cees Noteboom en Adriaan van Dis populaire reisverhalen gepubliceerd. In 1991 richtten Geert Mak, Hans Maarten van den Brink en Emile Fallaux het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten op, om journalisten financieel te steunen tijdens het tijdrovende schrijfproces. Matthijs van Nieuwkerk, sinds 2005 presentator van het VARA-praatprogramma *De Wereld draait door*, gaf als hoofdredacteur van *Het Parool* een column aan de schrijver en dichter Martin Bril en richtte in 1994 het voetbaltijdschrift *Hard Gras* op. Geert Maks *Hoe God verdween uit Jorwerd* (1996) wordt beschouwd als het begin van de bloeiperiode van Nederlandse literaire non-fictie, dat gekenmerkt wordt door

¹ De zaak 40/61 was een reportage voor Elseviers Weekblad. 40/61 was het nummer van de zaak tegen Adolf Eichmann op de rol van de rechtbank in Jeruzalem. De 14 hoofdstukken lopen chronologisch van 26 maart 1961 tot 30 september 1961. Naast het bijwonen van het proces en het reizen in Israël en naar Warschau, gaat de auteur naar het kantoor van Eichmann in Berlijn. *Bericht aan de rattenkoning* (1966) beschrijft de rellen van Provo in Amsterdam in 1965-66 en wordt door Mulisch beschouwd als een bijdrage aan “de culturele revolutie” tegen “het paternalisme” van “de regenten” (Heumakers 2011).

een combinatie van literaire technieken (personages, scènes) en journalistieke feitelijkheid. Het succes van literaire non-fictie bij het Nederlandse lezerspubliek is grotendeels te verklaren door een verlangen naar herkenning en canonisatie van het eigen, persoonlijke verleden, veroorzaakt door de heimwee naar verloren culturele nestwarmte. De maatschappelijke ontzuiling heeft immers onzekerheid, individualisering en internationalisering veroorzaakt. Daarnaast speelt de celebritycultuur rond schrijvers en journalisten een rol en moet de gewenste authentieke en oprechte auteur waargebeurde verhalen vertellen. In het tweede decennium van de 21ste eeuw is de publicatie van verzamelde columns of reisreportages als literair product geen uitzondering, noch voor correspondenten, noch voor politici (Ceelen en Bergeijk 2007: 8-10, 18-19).

De vraag luidt hoe literaire non-fictie (*narrative non fiction*) moet gedefinieerd worden. Fortuin (2008: 59-60) stelt dat schrijvers van dit genre, meestal journalisten van huis uit, zich specifiek willen onderscheiden van “gewone” non-fictie die in principe steunt op de overdracht van kennis, de kwaliteit van het onderzoek en de kracht van de analyse. Bij literaire non-fictie treedt de auteur als meeslepende verteller echter op de voorgrond. Voor Lievers (2008: 102) zijn de reisverhalen van Cees Nooteboom het model voor literaire non-fictie: enerzijds moeten de neergeschreven feiten correct zijn, anderzijds moeten de feiten zo worden weergegeven dat de stem van de auteur continu aanwezig is en als het ware iets extra’s vormt bij het feitenmateriaal. Mourits (2012: 28) stelt dat de term “literatuur” niet gehanteerd wordt om een indicatie te geven van de kwaliteit van een tekst, maar gebruikt wordt voor marketingdoeleinden. De in dit hoofdstuk onderzochte boeken kunnen gedefinieerd worden als reisliteratuur. Een gepaste definitie van reisliteratuur wordt gegeven door David Chirico (2008: 38-39) die stelt dat een reisverhaal (*travel narrative*) een zogenaamd echt en autobiografisch verslag is, en een plaats voorstelt die voor de beoogde lezer en auteur vreemd of buitenlands is. Het genre kan ook omschreven worden als een niet-fictioneel verhaal in de eerste persoon, dat een beschrijving geeft van een reis naar of verblijf op een plaats, en expliciet of impliciet een vergelijking maakt met de vertrekplaats. Beide definities benadrukken echter een semiotische zelf/ander-tegenstelling waarbij de notie “verschil” centraal staat. Het reisverhaal beschrijft reizen en bezochte of doorkruiste plaatsen waarbij de structuur in overeenstemming is de volgorde van de reishandelingen die eveneens het plot bepalen.

Een deel van de hier geanalyseerde literaire non-fictie, m.n. de reisliteratuur, kan ondergebracht worden bij autobiografische teksten, maar behoren niet tot autofictie. In 2013 verscheen *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Hierin omschrijft letterkundige Lut Missinne autofictie als “een tekst waarin

de identiteit van auteur en personage voor de lezer duidelijk is, maar waarbij de auteur bewust contradictoir werkende fictionaliseringstechnieken gebruikt". Het boek behandelt de vormen van autobiografische schrijven die in het grensgebied van fictie en feit liggen en deze hybride eigenschap benadrukken, waardoor de lezer niet weet of de boeken als autobiografie of als fictie moeten gelezen worden. Missinne tracht de eigenschappen te achterhalen van een roman die de lezer geneigd is autobiografisch te lezen. Een autobiografische tekst is een vorm van performatief taalgebruik ("ik spreek, dus ik ben") omdat in de uiting zelf, datgene wordt voltrokken wat hij benoemt. Daarnaast gelooft de lezer dat het vertelde heeft plaatsgevonden, niet vanwege een mogelijke verificatie, maar wegens het gebruik van echtheidssignalen zoals bestaande namen en data, realia, feiten, overtuigende beschrijvingen, enz. Er zijn ook fictionaliteitssignalen die duidelijk maken dat het om tekstconstructies gaat: duidelijke vervormingen, manipulaties, structureringen van het vertelde, beeldspraak, ironie, enz. Zo wordt de lezer "van een fictionaliserende naar een authenticerende lectuur gestuurd" en beschouwt hij in een pendelbeweging het ene als echt en het andere als verzonnen (Missinne 2013: 9-11, 55, 231-233).

Dat literaire non-fictie zichzelf sterk gepositioneerd heeft in de Nederlandstalige literatuur is een vaststaand feit. Niet alleen blijkt deze onmiskenbare institutionalisering uit hoge verkoopcijfers van auteurs zoals Geert Mak, Frank Westerman, Judith Koelemeijer, Joris Luyendijk en David Van Reybrouck, maar ook uit het stijgende aantal vertalingen van Nederlandstalige non-fictieauteurs.² In 2010 werd in het beleid van het Nederlands Letterenfonds, dat bijdraagt aan de verspreiding en promotie van Nederlandstalige literatuur in het buitenland, geformuleerd dat literaire non-fictie een belangrijk onderdeel van de promotie van de Nederlandstalige literatuur naar het buitenland vormt (Valken 2012). Samen met Nederland zal Vlaanderen in 2016 het gastland zijn tijdens de Boekenbeurs van Frankfurt en zal "het groot potentieel aan Vlaamse literaire non-fictie ruim aan bod komen" (Schauvliege 2014). Sinds 1998 organiseert het Nederlands Letterenfonds een tweejaarlijkse conferentie voor schrijvers, vertalers en uitgevers van non-fictie waarop de ontwikkelingen in het genre worden besproken.

² Hier volgt een kleine, willekeurige greep uit de lange lijst. Geert Maks *Hoe God verdween uit Jorwerd* (1996) in het Duits, Frans en Engels en *In Europa* (1999) o.a. in het Engels, Hongaars, Spaans, Pools, Chinees, Noors en Turks; Frank Westermans *Ararat* (2007) in veertien talen waaronder in het Deens, Italiaans, Armeens en Kroatisch; Joris Luyendijks *Het zijn net mensen* (2006) in het Deens, Duits, Hongaars, Italiaans, Frans en Engels; Van Reybroucks *Congo. Een geschiedenis* (2010) o.a. in het Duits, Frans, Zweeds en Noors.

Daarnaast kan literaire non-fictie rekenen op een groot aantal nominaties voor Nederlandse, Vlaamse en internationale literaire prijzen.³ Zo ontving Mak onder andere voor *Hoe God verdween uit Jorwerd* de Roland Holst-prijs (1999) en voor *In Europa* (1999) de NS Publieksprijs voor het Nederlandse Boek (2004) en de Leipziger Buchpreis zur Europäischer Verständigung (2008). Luyendijk won met *Het zijn net mensen* (2006) de Dick Scherpenzeelprijs in hetzelfde jaar en de 2007 won hij de NS Publieksprijs (2007) en als allereerste niet-Fransman de Prix des Assises du journalisme (2010). Voor *El Negro en ik* (2004) ontving Frank Westerman in 2005 de Gouden Uil Literatuurprijs en in 2002 won Judith Koelemeijer de Publieksprijs voor het Nederlandse boek voor *Het Zwijgen van Maria Zachea* (2001). De Vlaamse Lieve Joris werd bekroond met verschillende onderscheidingen, onder andere de Cultuurprijs van de Vlaamse Gemeenschap in 1999 voor *Mali Blues* (1996). Nadat de categorie non-fictie in de *Gouden Uil Literatuurprijs* na 1999 was vervangen door de Prijs van de Lezer, werd literaire non-fictie ondergebracht bij de Literatuurprijs, wat een indicatie was voor het steeds dichter naar elkaar toegroeien van literaire fictie en non-fictie. De toekenning in 2010 van de Libris Literatuurprijs, de AKO Literatuurprijs en de Jan Greshoffprijs aan *Congo: Een Geschiedenis* van de Vlaming David Van Reybrouck, betekende een hoogtepunt voor literaire non-fictie in het canon van de Nederlandstalige literatuur.⁴ Rekening houdend met de stijgende verkoopcijfers, literaire prijzen en de buitenlandse promotie, is de studie van het beeld van Midden- en Oost-Europa in Nederlandse literaire non-fictie relevant.

In dit hoofdstuk komt het werk van Nederlandse en één Vlaamse non-fictieauteur aan bod: Geert Mak, Frank Westerman, Jelle Brandt Corstius, Olaf Koens, Renée Postma, Dolf de Vries, Joop Verstraten, Hans Boland, Jan

³ De onderstaande opsomming geeft geen volledig overzicht van alle prijzen die Nederlandse auteurs voor non-fictieboeken hebben ontvangen. De lijst bevat uitsluitend enkele bekende voorbeelden.

⁴ *Congo. Een geschiedenis* werd daarentegen ook bekritiseerd vanwege de grote berusting op gesprekken met Congolese informanten waardoor de Congolese geschiedenis via herinneringen en anekdotes werd gereconstrueerd. Het vertellen van al dan niet waargebeurde verhalen is een klassiek gegeven in de Congolese cultuur waarmee Van Reybrouck geen rekening hield. Ten tweede schrijft de auteur ongenueanceerd over fundamentele aspecten van de Congolese geschiedenis, zoals de Franse rol tijdens de Rwandese genocide in 1994. Daarnaast werden Westerse, vooral Belgische bemoeienissen weggemasseerd. Van Reybroucks visie op Congo is vergelijkbaar met de aanpak van sommige Belgische ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie die de onkritische fluwelen handschoenen hanteren om een belangrijke rol te kunnen blijven spelen (Draulans 2010).

Brokken en Johan de Boose.⁵ De analyse wordt bewust beperkt tot literaire non-fictie omdat de toevoeging van literaire fictie te veel plaats zou innemen. Toch zou toekomstig onderzoek zich kunnen richten op boeken zoals *De Verbouwing* (2009) van Saskia Noort, een populaire thriller waarin een Poolse bouwbedrijf een bijrol speelt en waarvan de arbeiders betrokken zijn bij een moord. Andere voorbeelden zijn *Vinexvrouwen* (2010) van Naima El-Bezaz, een autobiografische roman waarin een Nederlands-Marokkaanse familie naast een Poolse familie leeft, en *Het Schnitzelparadijs* (2005) van Khalid Boudou, een komisch verhaal over misverstanden in een multiculturele omgeving.

7.2. Geert Mak

Geert Mak representeert voor het lezerspubliek de verhoopde geschiedenisleraar van wie de boeken een houvast bieden in een snel veranderende en identiteitszoekende samenleving. Zijn werk wordt niet alleen als literaire non-fictie, maar ook als het kleine geschiedverhaal beschouwd dat past in de microgeschiedenis, i.e. onderzoek op kleine schaal zonder verband met grote politieke en sociaaleconomische theorieën. Mak verbindt persoonlijke verhalen met algemene geschiedenis, maar wordt bekritiseerd vanwege feitelijke onvolledigheden, verouderde veronderstellingen, een belerende toon en een neiging tot nostalgie. Daardoor ontstaat er een zoektocht naar een verloren, harmonieuze en gelijkmoedige gemeenschap, maar deze gesuggereerde stabiliteit uit het verleden bestond in werkelijkheid in veel mindere mate (Broer 2004; Ceelen en Bergeijk 2007: 105-108). Van het populaire en alom bekende *In Europa* verschenen vijftien drukken, veertien vertalingen, een verkochte oplage van ongeveer 450.000 exemplaren en een 35-delige verfilming (VPRO, 2007). In deze winnaar van de Publieksprijs voor het Nederlandse Boek (2004) beschrijft Mak zijn reizen naar relevante locaties in de Europese 20ste eeuwse geschiedenis en wisselen verleden en heden elkaar af.

Volgens Thompson (2005) worden de niet-Germaanse Midden-Europese landen weggelaten of ondervertegenwoordigd in westerse geschiedenisboeken. In *In Europa* komt de geschiedenis van West-Europa vaker aan bod dan de geschiedenis van Midden- en Oost-Europa. Mak bezoekt

⁵ Het meest recente boek dat in dit hoofdstuk werd geanalyseerd is Koens' *Koorddans in de Kaukasus* (2012), maar ook meer recentelijk werden er op de Nederlandse markt non-fictieboeken met een Midden- of Oost-Europees element uitgebracht. Zo verscheen in 2013 *Te gast in Rusland en Oekraïne*, een verhalenbundel met reisadvies van schrijvers en journalisten die ter plaatse gewoond hebben, o.a. Brandt Corstius en Koens. In 2014 verscheen van de bovengenoemde Brandt Corstius *Van Bakoe tot Batoemi*, een verzameling reisverhalen over de Kaukasus.

56 steden, waarvan enkele verschillende keren (bv. zes keer Berlijn) en waarvan achttien ten oosten van het voormalige IJzeren Gordijn liggen (Berlijn niet meegerekend). In totaal ligt dus 32% van de bezochte locaties in Midden- of Oost-Europa. Wat de Eerste Wereldoorlog betreft, worden de gruwelijkheden uitsluitend aan het westfront beschreven, in het West-Vlaamse Ieper en de Noord-Franse steden Cassel en Verdun (Mak 2004: 87-147), zonder enige vermelding van het oostfront, i.e. de oorlogshandelingen tussen de Centrale mogendheden en Rusland.⁶ In zijn passages over de Tweede Wereldoorlog behandelt Mak wel het oostfront (2004: 347-516). In de hoofdstukken over de periode 1944-80 komen elf West-Europese steden en drie steden in het toenmalige Oostblok aan bod. De periodes 1980-89 en 1989-99 zijn gekenmerkt door een volledige focus op Midden- en Oost-Europese steden waaronder Gdansk, Moskou, Tsjernobyl, Boekarest, Novi Sad en Sarajevo (2004: 683-731, 737-778). In het algemeen is de verhouding inzake aandacht tussen West- en Oost-Europese steden onevenwichtig, met een overwicht voor het Westen, en is Midden- en Oost-Europa sterk vertegenwoordigd in de periodes 1980-90 en 1989-99, die focussen op de disintegratie van de communistische regimes en de oorlogen in Ex-Joegoslavië.

In het algemeen beschouwt Mak Midden- en Oost-Europa als achtergesteld. Hij homogeniseert de regio en bewondert de taaiheid der dingen “die je overal in Oost-Europa vindt” en stelt dat “die oude DDR een museum blijft”. Van vrijwel elk land beschrijft hij de aftandse transportmiddelen en zijn alcohol drinkende en arme medereizigers, maar tijdens zijn omzwervingen in West- Europa komen deze onderwerpen nauwelijks aan bod (Mak 2004: 650, 652, 749). Tijdens zijn treinreis van Berlijn naar Wenen via Praag beschrijft hij gedetailleerd de duistere Tsjechische omgeving, de ouderwetse restauratiewagen, het zwaarmoedige personeel en sneeuwachtige landschap vol roestige industriële overblijfselen. Van Finland naar Sint-Petersburg neemt de leegheid en doodsheid van de ontmenselijkte omgeving toe, naarmate de Fins-Russische grens dichterbij komt. Eenmaal de grens overgestoken passeert hij een “grijze” stad en hij ziet vissers op een bevroren rivier en oude vrouwen die augurken en wodka verkopen. De grens is nu “echt” overgestoken. Het hotel in Sint-Petersburg is in slechte staat en niet klantvriendelijk, hoewel je volgens de auteur niet anders kan dan ervan te houden. Zijn benadrukking van de gebrekkige openbare infrastructuur en milieuverontreiniging zorgen voor een beeld van achtergesteldheid (Mak 2004: 150, 201, 208-210).

⁶ De Centrale mogendheden is de benaming voor de Midden- en Zuid-Europese landen die in de Eerste Wereldoorlog streden tegen de overwegend West-Europese, Russische en Amerikaanse Entente. Het Duitse Rijk, Oostenrijk-Hongarije, het Ottomaanse Rijk en Bulgarije behoorden tot de Centrale mogendheden.

Tijdens een treinreis naar Litouwen “in de eindeloze sneeuw” drinkt Mak wodka met zijn medepassagier die uitvoerig praat over “Litouwse treinhoeren”. In Vilnius, waar “de Westerse truttigheid met volle kracht heeft toegeslagen”, toont de auteur afkeer van het Westen, alsof de vermeende authentieke Litouwse cultuur wordt beschadigd door westerse invloeden. Het democratische en kapitalistische Litouwen staat haaks op Maks vooropgezet idee van een ouderwets land. Zijn schets van armoedige woningen, sombere overheidsgebouwen, alomtegenwoordige kraaien en het hoge nationale zelfmoordpercentage leidt tot een beeld van obscuriteit. De Baltische staten kennen moeizame onderlinge verhoudingen en problematische betrekkingen met de plaatselijke Russische gemeenschappen. Mak toont twee positieve beelden van de Baltische staten; Estland heeft een bijzonder goede reputatie opgebouwd en de aangename Letse hoofdstad Riga heeft “iets intiems, Deens en sfeervols, met een schijn van Deventer”. Litouwen wordt in de periferie, en Estland en Letland worden in het centrum geplaatst (Mak 2004: 236, 242-243).

De beschrijving van de hedendaagse gesteldheid van Russische en Oekraïense steden bevat stereotypische beelden van primitiviteit. Het gewelddadige Moskou wordt door de wurgende onderwereld geterroriseerd en als gevolg van prijsstijgingen is de koopkracht gedaald, de financiële ongelijkheid vergroot en een nieuwe nomenklatoera ontstaan. Gewone mensen zijn het eeuwige slachtoffer van vroeger het communisme en vandaag het kapitalisme. In Volgograd, “waar ze van gsm nog nooit gehoord hebben”, beschrijft Mak de zwarte handel, de grimmigheid en loomheid, reizend langs de “eindeloze” Wolga en velden en “eenzame” telefoonpalen. Maks beschrijving van de honderden kraaien creëert een beeld van levenloosheid. Hij klaagt over de vermeende decadentie en vluchtige “Las Vegas-mentaliteit” en zijn beeld van Oost-Europese vrouwen botst met de “verrassende” elegantie en gewaagde kledij (“korttrokkig”, “wijde open blouse”). Bovendien suggereert Mak dat zijn opdienster in een nachtclub een prostitué is vanwege haar kleding en erotiseert dusdoende de Russische vrouw. Positieve toekenningen zijn de professionele ambitie, het innovatievermogen en authentieke oosters-orthodoxe geloof (Mak 2004: 579-580, 590-591, 627-628, 632).

Oekraïne wordt voorgesteld als corrupt en extreem verdeeld tussen enerzijds de rijken en Westerse toeristen en anderzijds de arme zwoegers. Mak neemt een standpunt in tegen culturele globalisering en westerse invloed. In de havenstad Odessa aan de Zwarte Zee is het authentieke geluid van de zee vervangen door terrasjes die geteisterd worden door frisdrankreclames en oorverdovende muziek. Hij is ook teleurgesteld vanwege de veranderingen die hebben plaatsgevonden in Rome waar hij aan het begin van de jaren 1980 verbleef. Zo zijn veel kruidenierszaken, het drogende wasgoed in de smalle straatjes en de rode pannendaken verdwenen. Vermeende authentieke en volkse

fenomenen hebben plaatsgemaakt voor onechte en kosmopolitische kenmerken (Mak 2004: 643-644, 650, 654-656, 667, 688).

Het imagologisch centrum-periferiemodel is eveneens aanwezig. In Dresden, bewondert Mak de prachtige architectuur en aan de rivier de Elbe, in de richting van de Tsjechische grens, prijst hij de natuurlijke en menselijke tafereelen. Eenmaal in Tsjechië (de periferie) wordt het beeld plotseling gedomineerd door straathandel, industriële monumenten, milieuvervuiling, prostitutie, ouderwetsheid en het doodgereden wild op straat. Positief aan Praag is evenwel de voortdurende economische groei. Aan de Tsjechisch-Slowaakse grens schetst Mak uitvoerig het uiterlijk van de plattelandsbevolking. Ten zuiden van de “wilde” Hongaarse hoofdstad Boedapest, reizend langs een “eindeloze” vlakte, straatprostituees en paardenkarren, registreert Mak de melancholische getuigenissen over het harde leven onder het kapitalisme (Mak 2004: 764-765, 788-789, 824).

Zelfs tijdens zijn reizen door West-Europa stereotypeert Mak Midden- en Oost-Europa. In het “lelijke” Dublin verbaast Mak zich over de armoede aangezien “zelfs in Tsjechië de wegen en de huizen er stukken beter uitzien dan hier”. Het Baskenland is een liberale en vrije droomwereld die “in zichzelf geklonken is als een Oost-Europees bergdorp” en Lissabon heeft “een vervallen schoonheid zoals in sommige Oost-Europese hoofdsteden”. Het geboortehuis van de voormalige Portugese minister-president António de Oliveira Salazar is “een Draculakasteel”. Opvallend is dan weer het positieve beeld van voormalig Oost-Berlijn en de benadrukking van het vrolijke, kleurrijke en opgeknapte karakter van de gemeente Niesky in het zuidoosten van de voormalige DDR. Van het oosten van Duitsland is er dus geen beeld van achtergesteldheid (Mak 2004: 552, 915-916, 920, 931, 972).

Zijn beschrijving van Zuidoost-Europa bevat nostalgie en kenmerken van een balkanistisch discours. Op weg naar Boekarest reist hij langs dorpen die “nauwelijks veranderd zijn sinds 1880”, en beleeft hij een strenge douanecontrole, waar de absolute staatsmacht tot uiting komt. In Roemenië leven religie en kapitalisme in een vreemde symbiose en de twee miljoen inwoners van de hoofdstad leven tussen 200.000 straathonden. Mak portretteert de Roemenen als unaniem nostalgisch naar de communistische tijd. Positieve gevolgen van de democratisering benoemt hij niet en hij benadrukt de Westerse medeverantwoordelijkheid voor armoede in Roemenië. In Servië staat de enige positieve eigenschap, gastvrijheid, tegenover armoede, geweld en misdaad. Hij contrasteert de intermenselijke vredelievendheid tijdens het socialisme met nationalistische vernietigingskracht. De beschrijving van Bosnië en Herzegovina is eveneens stereotypisch; in Sarajevo beschrijft hij een “pittoresk” oud vrouwtje, nationalistische vetes, armoede en doodse

stilheid; in Srebrenica interviewt hij alleen plaatselijke dronkaards (Mak 2004: 1031, 1033, 1038-1041, 1081, 1084).⁷

In het beeld van Polen staan primitiviteit, katholicisme en tegenstrijdigheden centraal. Mak bezoekt het voormalige Joodse getto van Warschau⁸ en beschrijft een binnenplaats als “stinkend, aan een straatje waar ongeregelde mannen met zachte afpersing het parkeerbeleid hebben overgenomen”. Zijn romantische opmerking dat “boven de spelende kinderen de populierbladeren bewegen, als dansende vlekjes in het licht van de zon” en twee lokale bewoners “lijken te zweven van plezier”, staat tegenover zijn nuchtere opmerking “hier eens het Joodse getto lag”. Aan de gettopoort “waar eens joden naakt moesten dansen” bevindt zich vandaag een restaurant van Pizzahut. Zo wordt de paradoxale relatie van de huidige Poolse samenleving met het Holocaustverleden benadrukt. Aan het begin van de 21ste eeuw is Warschau kunstmatig, maar bloeit de op toeristen gerichte folklore in het oude centrum: “Het is een stand vol gedenkplaten, wellicht ook omdat er niets anders meer is”. Warschau wordt paternalistisch voorgesteld als een ultrakapitalistische hoofdstad, die op onbeschaamde wijze uitsluitend gericht is op consumptie, en waar de inspanningen ter nagedachtenis aan de Joodse slachtoffers te gering zijn. In zijn beschrijving van de havenstad Gdańsk (“een woud van kerken en kranen”) wordt ook genotzucht aan Polen toegekend. Tijdens een avondmis aanschouwt Mak met verbazing “jongens met opgeschoren koppen die de kalk van het plafond bidden, dames in bontjassen, mannen in gewatteerde jacks en huismoeders met bolle alpinomutsen”. In Maks romantisch of oriëntalistisch denkbeeld is de Pool ofwel een verliefde of depressieve dichter, ofwel een nationalistische hooligan. Tijdens een ontmoeting met een historicus benadrukt hij de hoge alcoholconsumptie van zijn gesprekspartner en diens vriendin met wie hij “in een aangename somberheid” vervalt. In de Warschau-Moskou-expres wordt “vastberaden” gedronken en van alle treinreizigers vermeldt hij uitsluitend een halfnaakte

⁷ Over de Nederlandse rol in de genocide in Srebrenica (door Mak als “affaire” beschreven) verwijst hij naar de “volstreckte wereldvreemdheid” bij de politici (Mak 2004: 1084).

⁸ In dit getto vond van 19 april tot 8 mei 1943 de Opstand tegen de Duitse bezetters plaats, met de volledige vernietiging van het getto en 13.000 dodelijke slachtoffers en 56.000 gedeporteerde Joden als gevolg. De Joodse Opstand in het getto van Warschau in 1943 mag niet verward worden met de Opstand van Warschau (Powstanie Warszawskie) van 1 augustus tot 2 oktober 1944, waarbij het Poolse verzetsleger (Armia Krajowa) tegen de nazibezetter streed ter bevrijding van Warschau. Door massa-executies werden ongeveer 200.000 burgers gedood, 700.000 overlevenden werden gedeporteerd naar o.a. het concentratiekamp Pruszków en Duitsland en ongeveer 85% van de stad werd verwoest. De Opstand van Warschau heeft de westwaartse opmars van de Russen met een half jaar vertraagd. Bovendien bleken de Polen niet zo makkelijk te verslaan als oorspronkelijk door nazi-Duitsland werd aangenomen (Vos en Goddeeris 2005: 269, 273-274).

man en een halfnaakte vrouw in een roze beha. Aan de Pools-Wit-Russische grens verkopen vrouwen “zichzelf” en in de restauratiewagon zit een flirterige vrouw “met vette haarlierten”, een dansende en wodka drinkende vrouw en een mondharmonicaspeler. De Pool wordt verder als passief geportretteerd aangezien “werken nog altijd een vervelende, noodzakelijke activiteit is die je zoveel mogelijk ontloopt en waaruit je alles probeert te halen voor je privébestaan”. Een typisch gehucht bestaat uit “kippen, ganzen, een kettinghond, drie oude vrouwen en een boer op een kar” (Mak 2004: 535, 558-563, 878, 991-1004).

In de epiloog bepleit Mak de Europese culturele en politieke integratie en waarschuwt hij paternalistisch tegen opkomend nationalisme in Oost-Europa. Nationalisme en intolerantie in West-Europa laat hij echter buiten beschouwing. Hij beschouwt uitsluitend Scandinavië, Nederland, België, Frankrijk en Engeland als democratisch en plaatst de tweedeling democratie versus tirannie. Verder verdeelt hij Europa in vier culturele zones: noordelijk-protestants, Latijns-katholiek, Grieks-orthodox en moslim-Ottomaans, zonder rekening te houden met economische, sociale en culturele globaliseringprocessen. Om de toenadering tussen de EU-burgers en de culturele integratie te vergroten, moeten volgens de auteur stereotypen worden blootgelegd en ontkracht. Desondanks bevestigt en versterkt hij in *In Europa* stereotypen over Midden- en Oost-Europa (Mak 2004: 1089, 1104, 1107, 1116).

7.3. Frank Westerman

Frank Westerman werkte als *Volkskrant*-correspondent in Belgrado van 1992 tot 1996 en als *NRC Handelsblad*-correspondent in Rusland van 1997 tot 2002. Westerman werd door Paweł Zajas bekritiseerd vanwege “het verbreken van het pact met zijn lezers”, omdat hij zijn fictionele ambities niet opgeeft. Zoals Ryszard Kapuściński lijdt Westerman aan *schizophrenia literaris*. Kapuściński’s boeken werden gelezen vanwege de authentieke belevingen, het verkregen inzicht in het leven van de “andere” of het grondige onderzoek van een deel van de werkelijkheid. Hij benadrukte echter voortdurend dat hij als volwaardig schrijver en niet louter als schrijver van non-fictie beschouwd wilde worden. Auteurs als Cees Nooteboom, Tommy Wieringa, en Lieve Joris werden naar eigen zeggen door Kapuściński beïnvloed. Westerman is volgens Zajas de Nederlandse non-fictieschrijver die de genre grens tussen fictie en non-fictie het meest wilt gelijkmaken; hij wilt als non-fictieschrijver en romanschrijver beschouwd worden. Toen Westerman voor *El Negro en ik* (2004) in 2005 de Gouden Uil ontving, stelde hij voor om termen als fictie en non-fictie achterwege te laten, en te

vervangen door “frictie en non-frictie: tussen teksten die ons verrassen, onthutsen en ontroeren, en teksten die beschrijven wat we al wisten, aanvoelden en konden vermoeden”. De doelstelling van de lezer is volgens Westerman “een poging om het leven en het verleden te begrijpen die op zich geen impliciete zin hebben en waaraan betekenis eerst, op narratieve wijze, moet worden toegekend”. Een realistische roman blijft echter verschillend van een geschiedkundig werk door de immanente overeenkomst tussen schrijver en lezer; deze afspraak impliceert dat fictie en non-fictie “verschillende verwachtingen bij de lezer creëren en verschillende beloftes door de schrijver worden gedaan”. Fictielezers weten dat ze een irreële wereld binnenstappen en lezen het verhaal alsof het vertelde echt gebeurd is. Non-fictielezers veronderstellen dat ze deelnemen aan iets dat echt gebeurd is en verwachten een eerlijk en betrouwbaar rapport (Ceelen en Van Bergeijk 2007: 25; Zajas 2013: 117-118, 123-124, 130).

Ararat (2007) is het relaas van de zoektocht naar zowel de berg waar Noach strandde als wetenschap en geloof uit de kindertijd van de auteur die heen en weer springt van Nederland naar Turkije en Armenië en van heden naar verleden (Steinz 2007). Het boek wordt als non-fictie verkocht en ontvangt non-fictieprijsen, maar is qua vorm en opzet wel romanesk. De roman gaat niet alleen over Westermans jeugd, maar vormt ook een metaverhaal over de kern van alle narratieve teksten en de onzin van genre-indelingen, die de reden verbergen waarom mensen verhalen lezen. In *Ararat* zijn een klein aantal stereotypische toekenningen passend in een oriëntalistisch discours terug te vinden. De Armeniërs worden voorgesteld als gelovig en trots en Armenië op een romantische manier als “de verzinnebeelding van het beloofde land”. De nieuwe rijken beschouwt hij als onecht en vulgair (ze rijden in “gangstervoertuigen”) waarmee zijn vooropgezet idee van echte en arme Armeniërs naar voren komt. Daarnaast benadrukt hij de Turkse gastvrijheid en de “mores” van Rusland, m.n. het idee dat iemand met een fles alcoholische drank wetten en regels naar zijn hand kan zetten. Westerman zoekt in feite een antwoord op persoonlijke levensvragen in Armenië, dat volgens hem een authentiek religieus symbool heeft, m.n. de Araratberg (Ceelen en Van Bergeijk 2007: 25; Westerman 2007a: 26, 111, 126-127, 224, 237-238).

De Brug over de Tara gaat over zijn verblijf in Ex-Joegoslavië en werd in 2007 in een derde druk uitgegeven. Westerman verklaart “geen nuances” te willen maken omdat dit zou leiden tot partijdigheid en wilt enkel “registreren wat hij ziet of hoort of meemaakt”. Het boek is dan ook geen feitelijke uiteenzetting van het verloop van de verschillende conflicten in Ex-Joegoslavië of van de politieke, economische, sociale en religieuze achtergronden ervan, zoals in het oeuvre van de Britse journalist Misha

Glenny.⁹ Er zijn verschillende stereotypische toekenningen aanwezig die passen in een balkanistisch discours. Aan de Balkan worden gastvrijheid, taaiheid, irrationaliteit, emotionaliteit, geweld en de overheersing van de geschiedenis toegekend. In een gesprek met de voormalige Bosnisch-Servische burgemeester van Banja Luka, Predrag Radić, ontstaat het beeld van de Serviër geobsedeerd door natiestaat en geschiedenis. Westerman stelt de moslim uit Bosnië en Herzegovina voor als de onderdrukte en de Serviër als de onderdrukker.¹⁰ Servië wordt voorgesteld als een nationalistisch, onverdraagzaam land met een zelfbeeld gefocust op eeuwig slachtofferschap en Slobodan Milošević geldt als de verpersoonlijking van de Serviër: onberekenbaar en gesloten. De Serviërs zijn tragisch en bang voor vreemde overheersing en hechten belang aan eer en wantrouwen de islam. Albanië is een land van eer en bloedwraak en met hechte, traditionele gemeenschappen. In navolging van A. den Doollaard gaat Westerman op zoek naar “de Balkanmens” die zou bestaan in het hoofd van de inwoners van de Balkan. De Balkanmens wordt gekenmerkt door zijn onverschilligheid voor de dood, strijd om het historische gelijk, betrokkenheid bij etnische vetes, collectivisme, onverschrokkenheid, en politieke invulling van religie. De Montenegrijn lijkt er het meeste op: een fysiek sterke, achterdochtige en trotse krijger met een onoverwinnelijkheidscomplex. Zijn nationale en culturele geschiedenis staat centraal in zijn leven (Westerman 2007b: 13, 21-34, 42-48, 56, 60-74, 81-84, 123-127, 131-141, 151-153, 183-184, 177-178, 191-193, 196, 202-206).

7.4. Correspondenten

Van 1994 tot 2003 was Renée Postma correspondentie in Midden-Europa voor *NRC Handelsblad*, *Radio 1* en *Radio Nederland Wereldomroep*. *Midden-Europa achter de schermen* (2004: 7-8) is een boek over “de gewone mensen in het gebied tussen de orde van het Westen en de chaos van het Oosten”, waardoor de regio zoals de Balkan als een overgangsgebied of kruispunt tussen het westen en oosten wordt beschouwd. De dertien hoofdstukken focussen op de hedendaagse binnenlandse politiek en Midden-Europese

⁹ The Rebirth Of History: Eastern Europe in the Age of Democracy (1990), The Fall of Yugoslavia (1992) en The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804-1999 (1999).

¹⁰ Een internationaal symbool van de aanwezigheid van de Islam in Bosnië en Herzegovina is de Oude Brug (Stari Most) in de stad Mostar over de rivier de Neretva die de verbinding vormde tussen de Kroatische kant en moslimkant. De bewuste vernietiging van de brug op 9 november 1993 door Kroatische troepen geldt als een poging tot vernieling van Mostars culturele geschiedenis en van de communicatie tussen beide bevolkingsgroepen (Jezernik, 2004, p. 205).

geschiedenis, maar onderlinge nationale verschillen en bepaalde landen blijven onderbelicht zoals Slovenië en de Baltische staten. Hoewel de auteur zich van termen zoals “het Oostblok” distantieert, zijn er toch een aantal stereotypische toekenningen zoals authenticiteit, onderontwikkeling, conflict en extremisme.

In een baanrestaurant in het Hongaarse Kecskemét ontmoet Postma plaatselijke prostituees, Servische bouwvakkers, Roemeense zigeuners en drie in trainingspakken geklede Moldaviërs die hun glazen wodka “in Russisch tempo achterover slaan”. De in Duitsland werkende Moldaviërs beschrijven West-Europeanen als “ijskoud” en nodigen de auteur uit. Midden-Europa kent volgens Postma een moeilijk verleden met voortdurende verschuivende landsgrenzen, waardoor sociale, nationale en etnische tegenstellingen steeds terugkeren en “geweld altijd op de loer ligt”. Als gevolg van de overdrijving van nationale verschillen na veertig jaar communisme, is nationalisme in verschillende gradaties aanwezig. Terwijl Polen en Tsjechen elkaar patriottisch uitlachen over hun taalgebruik, heerst in het zuiden van de regio “bijtend nationalisme”. De Poolse nationale identiteit wordt vereenzelvigd met de rooms-katholieke kerk en van 1990 tot 2002 werden Slowakije en Hongarije op politiek vlak gedomineerd door populisme en nationalisme.¹¹ Zigeuners in Slowakije “leven aan de rand van de samenleving”; hun leefsituatie wordt beschreven als een soort apartheid (“Het voelt als Afrika maar het is Europa”), waardoor er een periferie tussen de Slowaken en de zigeunergemeenschappen ontstaat. Postma beschrijft verder de gevoelige haat-liefdeverhouding met de Duitsers en het lang genegeerde antisemitisme. Een romantisch beeld van authenticiteit is sporadisch aanwezig (“groente en fruit smaken nog ouderwets lekker”). Polen wordt als onderontwikkeld voorgesteld aangezien “het doet denken aan het Frankrijk van de jaren vijftig en zestig” (Postma 2004: 13-16, 28-36, 55-56, 146-148, 164, 168, 191-194).

Negatieve aspecten zijn de alomtegenwoordige corruptie, het ontbreken van burgerzin, de sterke verticale hiërarchie en het gebrek aan een vlot functionerende burgermaatschappij. Postma weerlegt het West-Europese stereotype van de “handige jongens”, die de West-Europese arbeidsmarkt zullen betreden en ontregelen door illegale activiteiten. Arbeidsmigranten

¹¹ Van 1994 tot 1998 leidde Vladimír Mečiar (Beweging voor een Democratisch Slowakije) als minister-president Slowakije met een autocratische regeerstijl. De EU bekritiseerde tijdens zijn regeerperiode de beperking van de persvrijheid, het gebruik van staatsmedia voor partijpropaganda, de corruptie bij de privatisering van voormalige staatsbedrijven en de slechte behandeling van de Hongaarse minderheid in Slowakije. In Hongarije regeerde Viktor Orbán (Fidesz – Hongaarse Burgerunie) van 1998 tot 2002 op autoritaire wijze en werd geplaagd door overheidsschandalen. Mikpunt van kritiek was onder andere de statuswet die de circa drie miljoen etnische Hongaren in de buurlanden toegang gaf tot het onderwijs, de gezondheidszorg en de arbeidsmarkt in Hongarije.

zijn in de eerste plaats wanhopige (groot)ouders, die het zichzelf moeilijk maken door met onaantrekkelijke baantjes bij te verdienen. Ondernemingszin is een van de weinige positieve toegekende eigenschappen. Aan het einde van het boek laat de auteur haar standpunten vaker merken. Zo beschouwt ze “de gewone mensen de verliezers van de overgang naar een vrijemarkteconomie” en stelt dat de binnenlandse politieke spanningen over de EU-toetreding onbekend en onderbelicht zijn gebleven in de West-Europese media en politiek. Ze twijfelt eraan of de burgers in de regio de EU begrijpen, vooral op het platteland en in de kleine provinciesteden en op lagere bestuursniveaus. Er ontstaat zo een grens: het kosmopolitische, grootstedelijke en hoogopgeleide centrum versus de provinciale, rurale en laagopgeleide periferie. Daarnaast zit “Midden-Europa vol met spoken die je als westerling niet zomaar kunt zien” en is de kloof tussen West- en Oost-Europa in het afgelopen decennium groter geworden. Terwijl Nederland economische groei in de jaren 1990 kende, maakte Midden-Europa politieke en economische crisissen door (Postma 2004: 75-77, 92, 105, 117, 121, 171, 237).

Gebaseerd op persoonlijke ervaringen schreef voormalig Moskou-correspondent Jelle Brandt Corstius *Rusland voor gevorderden. Berichten van een overlever* (2008)¹² en *Kleine eilandjes. Berichten uit de Kaukasus* (2009). Zijn oeuvre maakt geenszins toeristische reclame voor Rusland, tenzij de lezer-reiziger houdt van alcoholisme, irrationaliteit, corruptie en desorganisatie.¹³ Het eerste boek is een bundeling van *Trouw*-artikels van april 2005 tot mei 2007. Dat de auteur Rusland “overleefd” heeft en personen met een voorliefde voor Rusland “een steekje los hebben”, duidt op zijn problematisering. Op de achterflap wordt achterhaalde koudeoorlogsretoriek gebruikt (de “sovjetflat” van de auteur en “het Oostblok”). In de negen hoofdstukken, over reizen naar Altaj, Kazachstan, Moskou, de Nenetsen, Armenië, Moermansk en de Kaukasus, worden mysterie, achtergesteldheid, absurditeit en genotzucht toegekend. Brandt Corstius’ bezoek aan de Russische deelrepubliek Altaj staat in het teken van het onverklaarbare, waarbij hij op zoek gaat naar een “mysterieuze” godsdienst (het Boerchanisme), passerend langs “mysterieuze” bergdorpen. Ongezond voedsel, zwaar alcoholgebruik en absurde taferelen tijdens douanecontroles vormen de kernonderwerpen. Zijn medereizigers verkiezen hompen en blikken “goor” vlees boven zijn gezonde pasta en tonijn en hun overmatige

¹² Dit boek is een bundeling van *Trouw*-artikels gepubliceerd tussen april 2005 en mei 2007.

¹³ In *Kleine eilandjes. Berichten uit de Kaukasus* stelt hij onomwonden genoten te hebben van een tijdje buiten Rusland te zijn waardoor hij indruk wekt dat hij niet bijzonder veel affectie voor het onderwerp heeft (Brandt Corstius 2009: 135). Ten slotte beschrijft Brandt Corstius uitsluitend op de laatste bladzijden, naar aanleiding van een bezoek aan een datsja, over de redenen van zijn liefde voor Rusland.

alcohol- en voedselconsumptie staat in contrast met zijn matiging. De voortdurende beschrijving van het uiterlijk van de bevolking en de doorreisplekken zorgt voor een beeld van achtergesteldheid. Zo ontmoet hij “een man met drie tanden”, “een jongen op blote voeten”, “een zuster met een paar tanden” en “een lokale maffioso met een dikke pens.” Onderweg bezoekt hij “een primitief hotel”, “een onguere stad”, “een buitenaards dorp” en “een shitdorp” (Brandt Corstius 2008: 10, 11, 16, 20, 22, 24, 122-123).

In plaats van een hedendaags Kazachs restaurant te tonen, neemt Brandt Corstius de lezer mee naar een “rare” stolovaja, een soort bedrijfskantine die stamt uit de Sovjetperiode. In Kazachstan trotseert hij “treurnis en kou”, “obscure” en “smoezelige” mannen en “marteldouches” in de hotelkamers, maar vermeldt hij geen positieve aspecten van de economische vooruitgang in de hoofdstad Astana. Integendeel, de stad wordt beschreven als een desolate en bombastische stad waarvan de Kazachse hoofdarchitect “een soort Kazachse Albert Speer” is, met bijzonder duistere associaties tot gevolg.¹⁴ Toch zijn de Kazachen “best oké” en word je niet, zoals in Rusland, als gek verklaard indien je op straat lacht en mensen aankijkt, waardoor gesuggereerd wordt dat Russen neerslachtig en asociaal zijn. In het negatieve beeld van Moskou ligt de nadruk op vreemde absurditeiten, “mysterieuze” beroepen zoals de “roltrapdienstster” in de “stinkende” metro vol gewiekste handelaars en waar luidsprekers de reizigers “bombarderen” met westers geïnspireerde reclame. Hij vermeldt uitsluitend tegenstanders van de Moskouse Gay Pride Parade en verbaast zich over “parkeerautomatmannen” en werknemers in een supermarkt met als enige taak het wegen van groenten. In een conversatie met zijn huisbaas, waaruit moet blijken dat een huurder geen rechten heeft, wordt het beeld van onbetrouwbaarheid gevormd. Aandacht voor dierenwelzijn zit in zijn verhaal over de plaatsing van zijn kat in een kattenhotel waarin een dronken dierenarts, desorganisatie en omkoperij voorkomen. In Rusland is de relatiehiërarchie van belang en is te laat komen voor een afspraak de gewoonte (Brandt Corstius 2008: 29, 33, 35, 43, 46-74, 113-127).

Het hoofdstuk over een zware reis van Narjan-Mar in Nenetsië naar het uiterste noordwesten van Rusland, onthult het gebrek aan survivalskennis van de zelfverklaarde “natuur- en kampeeridiot”. Nadat hij wederom het stereotypische thema van alcoholgebruik aankaart, creëert de auteur een beeld van een wreed Rusland in zijn beschrijving van bebloede rendierkoppen “die rechtstreeks uit American Psycho lijken te komen”. Westerse werklust is voor Nenetsen enkel een vervelende onderbreking tussen drinkgelagen. In de

¹⁴ Dat verschillende nieuwe gebouwen in Astana ontworpen zijn door internationaal gereputeerde architecten zoals Norman Foster, Kisho Kurokawa en Manfredi Nicoletti vermeldt hij gewoonweg niet.

reportage over Armenië, die eerder over historische en politieke onderwerpen gaat, komt het beeld van organisatorische chaos en luiheid naar voren. Hoewel hij een Russischsprekende onderzoeksjournalist is, verbaast hij zich regelmatig over de bureaucratie, de pogingen tot uithuwelijking met lokale meisjes en eigennamen zoals Zvartnots International Airport wat “klinkt als brenger van onheil of iets dergelijks”. De Russische vrouw wordt veralgemenend als zwak voorgesteld (“het is een compliment als je haar een “weak lady” noemt”), en een typische Kaukasische vrouw heeft zwart haar en een snor. De auteur stelt niet alleen de achtergesteldheid, maar ook hedendaagse vernieuwingsprojecten negatief voor (een nieuw radiostation vlakbij Moermansk is “een EU-subsidievehikel”). “Extreme” gastvrijheid wordt toegekend aan de Kaukasus. Het laatste hoofdstuk is volledig gewijd aan drankuitspattingen en bezoeken aan datsja’s. De auteur stelt onomwonden dat het stereotype van de dronken Rus op waarheid berust en weigert bijna nooit een aangeboden glas wodka of bier; een weigering zou door de inheemse bevolking als een belediging worden ervaren. In de als onbeschaafd voorgestelde havenstad Kem koopt hij een kaartje “voor de eerste trein naar de beschaving” richting Finland (Brandt Corstius 2008: 75-97, 98-112, 133, 143, 149-150, 152, 163, 174, 176-179).

Kleine landjes. Berichten uit de Kaukasus (2009) is gebaseerd op *Trouw*-artikels van april tot oktober 2008 en toont in het algemeen een beeld van onderontwikkeling, tirannie gastvrijheid en authenticiteit. Het boek behandelt Tsjetsjenië, Abchazië, Kalmukkië, Karatsjaj-Tsjerkessië en Ossetië en is gekenmerkt door dramatiserend (soms ridiculiserend) taalgebruik. De omslag toont een replica van een UFO in het Kaukasusgebergte en beklemtoont het bizarre en vreemde karakter van de regio. Brandt Corstius zoekt het obscure en vreemde dat hij meent te vinden in “het rariteitenkabinet” van de Kaukasus “waar de tijd ergens in de Middeleeuwen stil is blijven staan”. In Tsjetsjenië focust hij op armoede, geweld en het gebrek aan democratie en persvrijheid¹⁵, zonder de hedendaagse gevolgen van de Tsjetsjeense Oorlogen (1994-96, 1999-2010) te analyseren. Zijn egalitaire denkwijze is zichtbaar wanneer hij een luxueus restaurant als “afschuwelijk elitair” bestempelt. Ook vrouwenroven komen aan bod: “Misschien lag er een noodzakelijk verband tussen het drinken van rauwe knoflook en het stelen van vrouwen”, is één van zijn dooddoeners. Het relaas is gekenmerkt door persoonlijke overpeinzingen: in Kalmukkië maakt hij een flashback naar een reis naar Bangkok, bij de ontmoeting met een

¹⁵ De persverantwoordelijke van het eerste internationale filmfestival van Grozny in Tsjetsjenië noemt hij steevast “John Cleese” vanwege uiterlijke overeenkomsten. Zijn assistenten en chauffeurs krijgen de koosnaam “bloedhonden”. Zijn reportage over het Tsjetsjeense filmfestival focust niet op de films maar op het randgebeuren zoals feestjes en recepties (Brandt Corstius 2009: 40).

Duitsspreekende Abchaziër denkt hij terug aan zijn leraar Duits en klagend over de Georgische bureaucratie vermeldt hij de inefficiëntie van *Artsen zonder Grenzen* in Parijs (Brandt Corstius 2009: 9-10, 14, 17-20, 24, 38, 54, 61, 92, 98, 115).

Typisch voor Rusland is volgens de auteur het authentieke en irrationele geloof, defaitisme, gebrek aan democratie en belang van de geschiedenis. De Russische smaak is ouderwets en van lage kwaliteit vanwege de populariteit van “oude en slechte muziek”. Het als chaotisch voorgestelde Abchazië wordt identiek bevonden aan “het lelijke roversnest” Kosovo, aan de hand van de aanwezige VN-macht, de drang naar onafhankelijkheid en “shady” figuren. De lokale journalist Zjenja wordt omschreven als een elegante, Engelsprekende fixer die echter ook fysiek en taalkundig op Borat lijkt.¹⁶ Brandt Corstius bespot de prostitutie in de Russische badplaats Sotsji: “Ik was al bang om de garderobekast te openen, omdat er wel eens een meisje uit zou kunnen donderen.” Vragen over de oorzaken van en maatregelen tegen de prostitutie in Sotsji worden echter niet gesteld. Het beeld van Ossetië is gekenmerkt door gastvrijheid en hij focust op de persoonlijke verhalen tijdens het gewapende conflict tussen Georgische en Russische troepen dat officieel duurde van 7 tot 16 augustus 2008. Toch geeft hij ook kritiek op het vervormde westerse mediabeeld over het conflict (Brandt Corstius 2009: 55-65, 75, 80-82, 98-99, 102-103, 109, 114, 116, 139-140).

Universele Reisgids voor Moeilijke Landen (2012) is een “vermakelijke” verzameling tips inzake transport, voedsel en gezondheid voor reizigers geïnteresseerd in niet-conventionele bestemmingen. Het boekje is gebaseerd op Brandt Corstius’ eigen reiservaringen, maar is geen klassieke reisgids vanwege de praktische onbruikbaarheid en het hoge amusementsgehalte. Het boekje werd bekritiseerd voor de stereotyperingen, minachtende en schertsende beschrijvingen en het gebrek aan aandacht voor de reisredenen of de invloed van het toerisme op de landen in kwestie (Bonneure 2012). Niet gering is het aantal veralgemeningen en dooddoeners: de raad over meeneemlijsten, verzekeringen en talenkennis zijn voor ervaren en verre reizigers ongetwijfeld welbekend. De zogenaamde moeilijke landen

¹⁶ Een fikser (fixer) is een lokale contactpersoon die een buitenlandse verslaggever of correspondent helpt bij het journalistieke werk zoals tolk- en vertaaldiensten, gidswerk, bemiddeling of assistentie bij het verkrijgen van documenten, accommodatie, transport en communicatiefaciliteiten. Het gaat ook om het gebruiken van informatiebronnen die anders door taal- en cultuurverschillen of wegens veiligheidsproblemen ontoegankelijk zouden zijn. Borat Sagdiyev is een fictieve Kazachse journalist, die wordt gespeeld door de Britse komiek Sacha Baron Cohen. De polygame en antisemitische Borat heeft een slechte relatie met zijn moeder, seksuele betrekkingen met zijn zussen, een grote bewondering voor dictators zoals Stalin. Het personage speelde de hoofdrol in *Borat: Cultural Learnings of America for Make Benefit Glorious Nation of Kazakhstan* (2006).

worden gedefinieerd als “de hele wereld behalve West-Europa, de VS en Australië”, die zo in het beschavingscentrum komen. De auteur richt zich op “Oost-Europa en Azië”, die samen met Zuid-Amerika en Afrika geproblematiseerd en duidelijk in de periferie gezet worden. Brandt Corstius gebruikt zelfs de achterhaalde term “Oostblok”. Zich baserend op zijn verblijf en reizen door Rusland en Midden- en Oost-Europa (o.a. Hongarije, Oekraïne en Litouwen), behandelt hij verschillende stereotypische onderwerpen: kou, lange wachtrijen, gevaarlijk auto- en luchtverkeer, bizarre eetgewoontes, alcoholmisbruik, gebrekkige sanitaire hygiëne en “schijthuizen”, corruptie en prostitutie (de prostituees worden minachtend gecategoriseerd in “kamerhoeren” en “struikhoeren”) (Brandt Corstius 2012: 38-40, 60, 96-97, 112, 119, 128-129, 134, 167-168, 180-182).

In tegenstelling tot Brandt Corstius voorziet de sinds 2008 in Moskou wonende correspondent Olaf Koens een bibliografie en registerlijst in *Koorddansers in de Kaukasus* (2012), een bundel reportages uit o.a. Georgië, Armenië, Azerbeidzjan, Dagestan, Ingoesjetië en Tsjerkessië. De vergelijking tussen het werk van beide correspondenten kan gemaakt worden, omdat ze grotendeels dezelfde plaatsen bezocht hebben en schrijven over dezelfde onderwerpen.¹⁷ De foto op de omslag van Jonas Bendiksen toont badende mensen in een meer waarin een scheepswrak ligt. Koens alinea's zijn beduidend langer, de interviews zijn volledig uitgeschreven, waardoor de registratie van de gebeurtenissen zuiverder is, en het boek bevat meer politieke en economische achtergrondinformatie. In het algemeen toont Koens een positiever en evenwichtiger beeld dan Brandt Corstius, maar vormt hij ook grenzen door de plaatsing van de Kaukasus in de periferie (“Ruslands onbeheersbare achtertuin”) van het centrale Moskou. Daarnaast klaagt Koens minder over de culinaire gewoontes, weigert hij meestal aangeboden alcoholische drankjes en zijn zijsprongen naar zijn persoonlijke leven nauwelijks aanwezig, waardoor zijn tekst zakelijker is (Koens 2012: 38, 41).

Toch staan er ook in het boek van Koens stereotypen. De correspondent beklemtoont regelmatig de sensualiteit van zijn vrouwelijke medereizigers, waardoor er een exotisch en oriëntalistisch vrouwenbeeld ontstaat: “een blonde vrouw op hoge hakken”, “een hoogblonde assistente”, “serveersters die wulps om de mannen heen draaien”, “speelse ogen” en “Armeense vrouwen die iets bijzonders hebben”. Ook achtergesteldheid en onbetrouwbaarheid zijn toegekende eigenschappen. In het Abchazische dorp Adzjoebzja “lijkt het alsof de tijd wel vijftig jaar heeft stilgestaan”. In de “cynische en megalomane” Tsjetsjeense hoofdstad Grozny is corruptie

¹⁷ Zo behandelen beide auteurs de Moskouse datsja van voormalig Sovjetdictator Stalin, de oorlog in Zuid-Ossetië in 2008, het voormalige apenkweekstation in het Abchazische Soechoemi en de Olympische Winterspelen in het Russische Sotsji in februari 2014.

normaal en vormen interpersoonlijke relaties het uitgangspunt voor zaken. Het boek bevat ook een reportage over het trainerschap in de eerste helft van 2011 aan de voetbalploeg Terek Grozny van de Nederlander Ruud Gullit, die geleidelijk aan aanpassingsmoeilijkheden krijgt. In dit deel wordt Tsjetsjenië, gekenmerkt door verticale hiërarchie en corruptie, als abnormaal voorgesteld. Koens probeert echter ook de normaliteit te tonen door de vermelding van de toekomstverwachtingen van enkele plaatselijke jongeren. Een ander normaliserend thema is populaire cultuur; zo interviewt hij de leden van de rockband G-Town (Koens 2012: 28, 31-32, 36-38, 46, 49, 53-55, 70, 124, 194).

Toegekende eigenschappen aan Azerbeidzjan zijn onbekendheid, dictatoriale en nationalistische neigingen en homofobie. Dagestan, een autonome republiek van de Russische Federatie, wordt als wild voorgesteld in de passage over een taxichauffeur die met een kapmes naar omstanders zwaait. Het beeld van Ingoesjetië en Tsjerkessië wordt gevormd door corruptie, absolute macht, gastvrijheid, familiale eer en het etaleren van rijkdom. Georgische kenmerken zijn wildheid, chaos en patriarchale gewoontes. Het Georgische beeld bevat ook een positief element vanwege de beschrijving van een feestje dat ook in een hippe West-Europese stad had kunnen plaatsvinden. Ook hier toont Koens een evenwichtig beeld van de Kaukasus. Aan het einde komt zowel een romantisch als een wild beeld naar voren. Dankzij het rijden op “een vuurpaard met een eigen karakter” voelt hij de vrijheid van de wilde en wrede Kaukasus, waar volgens hem eerlijke en eenvoudige regels heersen en waar je weinig nodig hebt, behalve een paard en een dolk (Koens 2012: 77-78, 88, 118-121, 134, 175, 179, 189-190, 195, 205-206, 208-210, 240).

Gebaseerd op reis- en verblijfservaringen toont de karakterstudie van Hans Boland, voormalig docent Nederlands aan de Universiteit van Sint-Petersburg, een uiterst negatief beeld van Rusland en haar inwoners. De Russen die in *Mijn Russische ziel* (2005) voorkomen zijn chauvinistisch, megalomaan, onbeschoft en racistisch (Verhofstadt 2006). Boland verzet zich tegen het idee dat hij “het absoluut relativisme” noemt, aanvaardt en gebruikt culturele en nationale veralgemeningen. Hij gaat op zoek naar eigenschappen van de Russische ziel, die hij uitlegt met behulp van de prototypes van de baboesjka (machtig, kwaadaardig en xenofob) en de beer (intimiderend, onbehouden en aandoenlijk). Deze West-Europese uitvinding uit de 19de eeuw wordt gekenmerkt door een passie voor gruwel, glorie en mateloosheid, gewetenloosheid, onbegrensdeheid, gulheid en arrogantie, grootmoedigheid en wreedheid en blindheid voor het eigen zwarte verleden. Daarnaast is de Russische ziel gestoeld op weemoed, alcohol, lotsbestemming, de nobelheid van het lijden, de verwevenheid van godsdienst en militarisme, brutaliteit, minachting voor het leven en dictatuur en slavernij (Boland 2005: 198, 201-208, 210-218, 222-227, 246-248, 256-258).

Tot de weinige positieve kenmerken van de Russische samenleving (Verhofstadt 2006) behoren gastvrijheid, vrijgevigheid, een sterk overlevingsinstinct en veerkrachtige en creatieve vormen van hoge cultuur. Het zijn echter de negatieve eigenschappen die de bovenhand hebben. Boland benadrukt de “onoverbrugbare” culturele kloof tussen Nederland en “Absurdistan”, dat gekenmerkt is door de hang naar het extreme, chaos, somberheid, verticale hiërarchie een gebrek aan handelsinstinct, een patriarchale heerschappij, genotzucht, arrogantie en deemoed en opportunisten. Daarnaast is de Russische samenleving gekenmerkt door professionele inefficiëntie, een gebrek aan verantwoordelijkheidszin, corruptie en dictatoriale neigingen en zijn de Russen preuts, op misplaatste wijze trots en asociaal. Opvallend is zijn overdreven taalgebruik dat duidt op een afrekening met negatieve ervaringen. Zo is hij “geen racist maar wel vies van Russische zigeuners”, is Rusland “de beerput van de westerse cultuur” en de Russen “een rotvolk”. Een extreem standpunt is “dat ze (de NAVO, n.v.d.a.) Belgrado direct hadden mogen bombarderen toen Milosevic aan de macht kwam” en globalisering beschouwt hij als “de bron van alle economische en maatschappelijke pseudo-verbetering” (Boland 2005: 20-27, 33, 52-54, 60-68, 72, 86, 103, 106-110, 115-117, 121, 130, 134, 136, 150-151, 162, 196).

7.5. Reisverhalen

In juni 2014 waren er reeds veertien reisboeken van de Nederlandse acteur Dolf de Vries verschenen bij Uitgeverij Van Reemst. Van de reisboeken onder de titel “in een rugzak” (o.a. over China, Indonesië en India) werden al meer dan 100.000 exemplaren verkocht. Het in dagboekstijl geschreven *Oekraïne en Georgië* (2010) is de weergave van de Vries’ zoektocht naar spanning, het onbekende en authenticiteit.¹⁸ In tegenstelling tot Koens en in mindere mate Brandt Corstius geeft de auteur nauwelijks feiten over de historische, culturele, politieke of sociaaleconomische achtergrond van de bezochte

¹⁸ De dagboekstijl is ten eerste gekenmerkt door de aanwezigheid, meestal aan het begin van een alinea, van ongrammaticale zinnen in telegramstijl zoals “Het parlamentsgebouw. Vierkant, plomp”, “De volgende dag”, “Op verkenningsstocht” en “Spreekt zowaar Duits”. Ten tweede lijkt de eindversie een kopie van de eerste geschreven versie, te zien aan de korte zinnen, een overdaad aan uitroeptekens (“Want met onze eigen camper, dát in geen geval!”) en het vermelden van door de lezer reeds gekende informatie. Ten derde staat de verteller centraal en ligt de focus op zijn persoonlijke impressie van de bezochte plaatsen (bv. “Sentimentaliteit bestrijdend loop ik over de Deribasovskaja”). Daarbij verwijst de Vries geregeld naar eerder ondernomen reizen of aspecten van het kamperen zelf. Zo verklaart hij zijn liefde aan het zich wassen in de vrije natuur (Vries 2010: 46, 51, 76, 83, 136, 143, 158).

landen.¹⁹ Er is ook een paternalistische en neokoloniale houding en achterhaalde koudeoorlogsretoriek aanwezig (“Oostblokwereld”). De Vries stelt Oekraïne voor als grauw, corrupt, achtergesteld (“we zijn weer even dertig jaar terug in de tijd”) met een extreme financiële ongelijkheid. De enige positieve toekenning is authenticiteit; de auteur aanschouwt “gezellige huizen met karakter”, betreurt de opkomst van de vrije markt (“commercie neemt veel stilte en liefde weg”), en bezingt het geloof (“het vrouwtje straalt dezelfde devotie en rust uit als Maria”). Oekraïne wordt homogeniserend beschreven als “dit gelovige land”. Hoewel ongeveer 75% van de Oekraïense bevolking tot de oosters-orthodoxe kerk en circa 8% tot de rooms-katholieke kerk behoort, wordt het land foutief als een “katholiek” land bestempeld. Opvallend is het grote verschil tussen het vrouwen- en mannenbeeld. Vrouwen zijn sensueel: “opvallend mooie vrouwen”, “niet te negeren fraaie borsten” en “uitzonderlijk veel mooie meisjes”. Van exotische mannen is er geen sprake: de mannen worden pejoratief omschreven als “boerenkinkelachtig” (Vries 2010: 15, 18, 22, 27, 36, 49, 54, 68, 74, 83, 85, 129, 199).

De neokoloniale houding van de auteur is op verschillende momenten zichtbaar. Bij een bezoek aan een vipruimte tijdens een voetbalwedstrijd in Donetsk stelt hij: “de grote wereld imiteren, maar niet weten hoe je dit moet doen”. Rokende medereizigers zijn “mannen die nog nooit van een antirookcampagne hebben gehoord”. Bovendien geeft hij raad inzake de toeristische aantrekkingskracht: “Wil Oekraïne toeristen lokken, dan zal het toch de politie beter moeten betalen. Of opvoeden”.²⁰ Altijd terugkerend is zijn beoordeling van de talenkennis van de mensen die hij ontmoet.²¹ In het Georgische Ministerie van Toerisme ondervraagt hij drie jonge loketbediendes over de defensie-investeringen van de overheid en het bovengenoemde conflict met Rusland: “Denken jullie dan dat Amerika of Europa jullie te hulp zal komen als er nog eens zo een gevaarlijke situatie ontstaat?” Tijdens een gesprek met Georgische tieners verbaast hij zich over

¹⁹ De overbodige bijlage bestaat uit onvervalste reclame voor appartementen in Odessa en Georgië, een Griekse camping, een campercentrum in Amersfoort en een reisbureau in Rotterdam, naast een niet-verklaarde tabel met Nederlandse en Engelse spelling “die de lezer helpt” (Vries 2010: 301-303).

²⁰ De auteur maakt regelmatig de vergelijking met Nederland: “Het is onmogelijk geen vergelijking te maken tussen deze troep en de luxe van campings, tenten en auto’s in eigen land”, “Heel belangrijk – er zijn nog geen campings” en “Dat mag hier kennelijk, zomaar met je auto langs de grafstenen” (Vries 2010: 105, 117, 136).

²¹ Hij ontmoet mensen die “wonderbaarlijk goed”, “redelijk”, “prachtig”, “opvallend goed”, “vloeiend”, “voortreffelijk”, “beperkt” en “slechts een paar woorden” Engels spreken. Aan het einde van het boek is de auteur zich bewust van zijn voortdurende (“tot vervelens toe”) evaluatie van de talenkennis van de plaatselijke bevolking, maar heeft hij deze beoordelingen in de eindversie toch niet verwijderd (Vries 2010: 158, 181, 187, 190, 201, 215, 229, 271, 284).

hun patriottisme, liefde voor de VS en onverschilligheid ten opzichte van Europa. Zijn egalitaire denkwijze is zichtbaar in zijn vraag “waarom luxe zo overdreven luxe moet zijn” (Vries 2010: 61, 113, 118, 201, 203, 215, 240).

Verhalen van de jongste tijd. Reizen langs de rafelranden van het Sovjetblok (2008) wordt op de omslag omschreven als “een caleidoscopische tocht door een wereld in transitie”. Joop Verstraten wisselt voortdurend van heden naar verleden en baseert zich op zijn reizen in Midden- en Oost-Europa. Geschiedkundige stukken over onder andere de Tweede Wereldoorlog en de revoluties in 1989 staan naast persoonlijke indrukken van het hedendaagse Oekraïne, Polen, Kaliningrad, Roemenië en Moldavië.²² Het boek bevat geen datums, waardoor aan de hand van de context moet afgeleid worden wanneer de reisreportages zijn geschreven. Het beeld van Tsjechië wordt gevormd door onderontwikkeling: “een grauwe beklemming over sommige volwassenen”, “een scharminkelig paard”, “troosteloze flatgebouwen” en “kitscherige aankleding” in hotels. Helemaal negatief is het beeld van het duistere en onderontwikkelde Roemenië. Zo beschrijft hij een vrouw als “een grijze schim”, het land als “de Derde Wereld in het hartje van Europa”, “vale, grauwe, miserabele mensen” en “door inteelt opgekrikte dommigheid die van de gezichten afspat”. Het beeld van Boekarest wordt gevormd door “grauwe flats” en “een ritselaar en sjoemelaar” die als gids werkt. Verder maakt de auteur gewag van “typische Oostblok extraatjes zoals nachtelijke telefoontjes op je hotelkamer met aanbiedingen voor een massage of erger” en betitelt hij jonge mannen in leren jasjes gratis als “gangsters in spe” (Verstraten 2008: 17, 21, 26, 28-31, 36-37, 39-44, 59-64).

Het boek bevat een balkanistisch discours in de beschrijving van Zuidoost-Europa, dat wordt omschreven als “een etnische soep”. Het beeld van Macedonië bevat wel positieve elementen zoals gezelligheid, optimisme, ondernemerschap, een relaxte sfeer en “de plezierige zelfverzekerdheid” van vrouwen. Verstraten beklemtoont echter ook de blik naar het verleden, ziet “vale mensen in het grauwe Debar” en omschrijft de oorlogen in Ex-Joegoslavië in de jaren 1990 als “de Joegoslavische Pest”. Een plaatselijke vrouw is “zoals het hoort in het zwart gekleed”, de Balkan heeft “een gewelddadige reputatie” en “een religieuze inborst” en de inwoners “maken ruzie over alles wat met etniciteit te maken heeft”. Zijn negatieve beeld van Albanië is gekenmerkt door primitiviteit: het land is geëvolueerd van “Europees Noord-Korea” naar “Europees Somalië” (Verstraten 2008: 71-75, 79, 84-86, 92, 95).

²² Deze persoonlijke indrukken worden gekenmerkt door een aantal dooddoeners: “Reisjes naar het buitenland zijn belangrijk voor een mens. Reizen verrijkt je leven” en “Muziek is belangrijk in het Balticum” (Verstraten 2008: 67, 131).

In het als achtergesteld voorgestelde Moldavië verblijft Verstraten in een hotel “in Sovjetsnit – beton, lomp en vierkant”. Een nachtclub heeft “een onbeschrijflijke troosteloosheid: leeg, donker, verkeerde muziek en suïcidaal ogende barkeeper.” De auteur noemt het land regelrecht “een armenhuis”, “een bananenrepubliek” waar mensen “grauwe, gegroefde hoofden” hebben. In de delen over Zuidoost-Europa en de Baltische staten is de tegenstelling centrum versus periferie aanwezig. Verstraten plaatst “schobbejak” Servië in de periferie van “het volwaardige EU-lid Slovenië”. Van de Baltische staten, het centrum, is er een positief beeld. De Litouwse hoofdstad Vilnius is “mooi op een nostalgische, romantische manier” met “rustige, zelfverzekerde mensen”. In Estland krijgt hij “het gevoel dat het Scandinavië is. Esten zijn Europeanen geworden”. Paradoxaal is de omringing van mooie “typisch Midden-Europese” binnensteden “door onleefbare betonwoestijnen” uit de Sovjetperiode. In het “troosteloze” Kaliningrad, de periferie, staat het lelijke Huis der Sovjets tegenover mooie Duitse villa’s en beklemtoont hij de armoede, prostitutie en corruptie (Verstraten 2008: 26, 101-102, 108-110, 120-121, 128, 131-133, 217-218, 221, 226).

Oekraïense vrouwen worden als exotisch voorgesteld. In Jalta aanschouwt de auteur “elegante en verzorgde vrouwen” die een zelfbewuste en feestelijke indruk maken. Oekraïense mannen zijn daarentegen onelegant en hebben “foute kapsels en kledij”. Hij gebruikt koudeoorlogsretoriek (“Oostblokhôtels”) en veroordeelt de financiële ongelijkheid en het tonen van rijkdom via bv. geblindeerde auto’s met privéchauffeurs (“een exhibitionistische vulgariteit”). Het boek vertoont ook een paternalistische houding: “Lviv zou er goed aan doen een van haar voormalige joodse burgers wat meer te koesteren”. Enerzijds beschouwt Verstraten alle restanten uit de Sovjettijd als minderwaardig, anderzijds bekritiseert hij westerse invloeden zoals “wansmakelijke” Amerikaanse muziekvideoclips. De muziekzender MTV, de fastfoodketen McDonalds en de filmindustrie in Hollywood zijn “illusies” en de financiële aantrekkingskracht van westerse landen is “de voze schijn van vleespotten” (Verstraten 2008: 135, 237, 242-243, 254, 264, 268, 297-298).

7.6. Jan Brokken en Johan de Boose

In de Vlaamse pers werd *Baltische Zielen* (2010) van de voormalige *Haagse Post*- en *Trouw*-journalist en romanschrijver Jan Brokken positief beoordeeld.²³ Brokken portretteert in dit boek vijftien Baltische kunstenaars en intellectuelen die in hun succesvolle carrière de landsgrenzen konden

²³ Lovende recensies stonden o.a. in het de krant *De Standaard* (Zadelhoff 2011), het opinieblad *Knack* (Moor 2011) en *MO-Magazine* (Goris 2011).

doorbreken, zoals schilder Mark Rothko en filosofe Hannah Arendt. Hun levensverhalen worden afgewisseld met persoonlijke impressies van de auteur, die tussen 1999 en 2010 zes keer naar Estland, Letland, Litouwen en de Russische enclave Kaliningrad reisde. In de beschrijvingen van de hedendaagse staat van de bezochte Baltische dorpen en steden, waaronder de hoofdsteden Vilnius, Riga en Talinn, zijn enkele stereotypen aanwezig, die in contrast staan met de historische figuren uit de “hoge” cultuur. Brokken beschouwt de regio ten eerste als puur en authentiek. In Estland reist hij langs “uitgestrekte bossen, waar nergens dorpen of bebouwing is.” De charme van de vooroorlogse houten huizen in het Oost-Litouwse dorpje Švenčionys staat in schril contrast met de hoge flats “die de Sovjets tussen de oorspronkelijke woningen hebben neergekwakt”. Tijdens een busreis naar de Estse hoofdstad Talinn mijmert Brokken dat “sneeuw alles stil maakt. Alle passagiers zitten naar buiten te staren. Geen gepraat, geen getelefoneer; dit landschap dwingt tot mijmeren.” In de Alexander Nevksi-kathedraal in Talinn hoort hij “gezang zo zuiver en toonvast dat ik vermoed dat het uit een luidspreekker komt” (Brokken 2010: 14, 126, 309, 319, 334).

De Baltische staten worden ten tweede in de periferie (“de schimmigste hoek”) van Europa geplaatst; de bossen in Estland vormen “een schemergebied tussen Oost en West of Noord- en Midden-Europa” en in het bovengenoemde Švenčionys ben je “werkelijk in de schaduw van Rusland en in de schaduw van het communisme”. Het belang van de geschiedenis in de Baltische samenlevingen staat eveneens centraal in zijn bijwijlen nostalgische voorstelling. Het kuuroord in de Zuid-Estse kuststad Pärnu brengt hem terug “naar Duitse sferen uit het einde van de negentiende eeuw” en in de stad staan houten landhuizen “die zoveel geschiedenis verbergen achter hun luiken en plinten”. In Riga concludeert hij dat “geen drie meter sneeuw de geschiedenis kan bedekken” en in Litouwen houdt het niet op met sneeuwen, “alsof de natuur alle sporen van het verleden wil uitwissen” (Brokken 2010: 14, 18-19, 104, 126-127).

Ten vierde bevat het boek een beeld van primitiviteit. Vlak voor de aanvang van een concert van het Lets Nationaal Symfonie Orkest registreert Brokken: “Ik merk weinig van die lange, rijke voorgeschiedenis wanneer ik in de concertzaal om me heen kijk; niet alleen het interieur, ook het publiek ziet er armetierig uit. ... Ik word omringd door vroeg grijze mannen in afgedragen kostuums en kromgebogen dames in verdopte fluwelen jurken, en ik durf te wedden dat ze tijdens de eenmeiviering van 1986 of 1987 dezelfde kleren droegen”. In Litouwen rijdt hij in “een gammele bus” en het hedendaagse Vilnius is zelfs dood: “Op iedere straathoek, op ieder plein, in iedere steeg mis je iets. Het is alsof de stad niet tot leven wil komen zonder Joden. Pas als je ze voorstelt, bij duizenden, tienduizenden tegelijk, loop je weer door een stad waarvan je kan houden”. Over het Russische Kaliningrad schrijft hij: “in

weinig steden brandde de lamp van de verlichting helderder, in weinig steden doofde ze abrupter”. Hetzelfde beeld van onderontwikkeling komt terug tijdens een treinreis door Letland: “De geur van poep en urine. Acht van de tien passagiers zijn oude vrouwtjes. Als in de communistische tijd mijden ze vreemd gezelschap en gaan zo ver mogelijk van me af zitten” (Brokken 2010: 89, 125, 152, 216, 284).

Vrouwelijke medereizigers worden enerzijds als primitief voorgesteld; hij ontmoet “een norse verkoopster met slordig geblondeerd haar” en “drie potige Russinnen die “kokkie, neuken” roepen”. Anderzijds worden vrouwen als verleidelijk geportretteerd; Brokken “verbaast” zich positief over vrouwen met een wipneusje en “stelten van benen” of vrouwen die “hoog op de benen zijn”. De auteur vermeldt enkele positieve kenmerken zoals absurditeit (“Ze zijn in deze streken erg goed in absurde humor”) en emotionaliteit (“Als ze in het noordoosten van Europa eenmaal gaan praten, weten ze van geen ophouden”). Kaliningrad is een toekomstgerichte en ambitieuze stad: “Er hing iets verwachtingsvol in de lucht. Ik had de indruk dat de stad wachtte. Ongeduldig wachtte op een nieuwe bestemming, een nieuwe toekomst en een nieuwe naam”. Het Nederlandse zelfbeeld is ten slotte tweeledig. Aan de ene kant ontbreekt het Nederland aan authenticiteit; Brokken wilt tijdens zijn reis “iets terugvinden van wat ooit de kracht en de vitaliteit van ons eigen stukje Europa was geweest”. Aan de andere kant heeft het zelfbeeld positieve aspecten: “In de Baltische landen kreeg ik voor het eerst van mijn leven heimwee naar Nederlanders, naar hun openheid, hun vriendelijkheid, hun nieuwsgierigheid” (Brokken 2010: 11, 17, 19, 24, 197, 243-244).²⁴

Het werk van de Vlaamse schrijver en dichter Johan de Boose werd in dit onderzoek opgenomen wegens zijn uitgebreide kennis over Midden- en Oost-Europa als doctor in de Slavistiek en zijn groeiende bekendheid in Nederland dankzij de roman *Bloedgetuigen* (2011), over het oorlogskwaad en de idealistische keerzijde van de Tweede Wereldoorlog. De Booses reisverhalen over Polen (*Alle dromen van de wereld*, 2004) en Kroatië (*De poppenspeler en de duivelin*, 2009) werden onderzocht door De Bruyn en Vervaet (2013: 281-299), die concludeerden dat beide werken stereotypische beelden van de “andere” bevatten. In *Alle dromen van de wereld* blijft de auteur niet gespaard van eurocentrisme, wegens zijn verschillende beeldvorming ten opzichte van het westelijke grensgebied van Polen, dat hij als herkenbaar en nabij voorstelt, en het onbekende oostelijke grensgebied, dat een nieuwe periferie vormt. De Boose beschouwt de werkelijkheid vaak

²⁴ Toch bekritiseert Brokken ook de West-Europese (inclusief Nederlandse) passiviteit en gebrek aan media-aandacht bij de Litouwse onafhankelijkheid na een aanval van Russische tanks op een televisiestation in januari 1991 waarbij dertien doden vielen. Het gelijktijdig uitbreken van de Eerste Golfoorlog stuurde de aandacht van de internationale pers naar het Midden-Oosten (Brokken 2011: 166).

door een romantische bril, met een vorm van idealisering tot gevolg, en legt Polen uit met elementen uit de hoge cultuur zoals literatuur en theater. Naast zijn enigszins “koloniale” houding door zijn voorkeur voor gecultiveerde medereizigers, is het merendeel van zijn gewone Poolse medereizigers minder gecultiveerd. In beide boeken tracht de Boose elke bezochte plaats te linken aan historische gebeurtenissen waarbij bv. de oorlog tussen 1991-95 in Kroatië een centrale positie inneemt. Hij zoekt sporen van een multiculturele samenleving en hybride identiteiten en representeert “de postmoderne kosmopolitische reiziger”, die een multicultureel verleden zoekt en nationale identiteiten en harde cultuurgrenzen continu in vraag stelt. Door zijn voorkeur voor romantische metaforen en de grenzen van het reisverhaalgenre glipt er echter soms een stereotypische voorstelling van de “andere” binnen.

Aansluitend op de bovengenoemde analyse, kunnen er inderdaad enkele stereotypische beelden en een romantische benadering gevonden worden. Zo is de Boose verheugd wanneer hij in Krakau een dakloze straatmuzikant (“de koning van de goot”) na enkele jaren nog steeds op straat aantreft. Bij zijn ontmoeting met de Poolse dichteres Wisława Szymborska, winnares van de Nobelprijs voor de Literatuur in 1996, geeft hij haar “naar aloud Pools gebruik” een handkus. Polen worden geportretteerd aan de hand van tirannieke macht (“Een Pool heeft een vechtersinstinct. Hij houdt van het directe, krachtige optreden”), achterdocht en nationalisme, fatalisme en fanatisme en katholicisme. De regelmatige beschrijving van de weers-elementen verscherpt het beeld van duisternis: “ijzige wind”, “grauwe sneeuw” en “een gure zondagochtend”. Zijn oostelijke reisgebieden liggen in de periferie; in het Oekraïense Lviv komt hij letterlijk “in een andere eeuw terecht” en hij eindigt in het eenzame “Nergensland”, m.n. het oerbos van Białowieża aan de Wit-Russische grens. In het algemeen wordt Polen geportretteerd als een land waar het verleden voortdurend om de hoek schuilt; zo kan de auteur “niet ophouden met aan de oorlog te denken”. Daarnaast geeft het boek een goed gestoffeerde en toegankelijke beschrijving van de nationale geschiedenis. De positieve maatschappelijke veranderingen die het land vanaf de tweede helft van de jaren 1990 heeft doorgemaakt (economische groei, welvaartsstijging, verbetering van de publieke infrastructuur en vrijheid van meningsuiting) blijven echter onderbelicht. Enkel de hoge werkloosheid en corruptie van de “neoliberale” postcommunistische leiders komen aan bod. De staat van de postcommunistische Poolse samenleving wordt als “een paradoxaal vacuüm” beschreven, “van volgestouwde winkels en fastfoodketens”, met “miljoenen” mensen die bang zijn voor de Europese Unie. Eveneens onvermeld blijven de hedendaagse populaire cultuur en sub- en tegenculturen (Boose 2004: 32-33, 41-45, 52, 63, 84, 107, 111, 116, 137, 181, 185, 198-203).

De grensganger. Reis langs de ruïnes van het IJzeren Gordijn (2006) behandelt een reis langs het voormalige IJzeren Gordijn in Duitsland en combineert beschrijvingen van de Duitse nationale en regionale geschiedenis met getuigenissen van de lokale bevolking. Het boek behoudt dus de voormalige grens tussen West- en Oost-Europa – het IJzeren Gordijn is a.h.w. intact gebleven – en is gekenmerkt door nostalgie; zo wordt De Booses “jongensziel geroerd” door miniatuurautootjes van Wolga’s, Lada’s en Trabanten en “blijven de wachttorens hem lokken”. Verwarrend is zijn gebruik van de term “Oost-Duitsland” voor zowel de voormalige DDR als de nieuwe Duitse deelstaten, die in oktober 1990 bij de Duitse Hereniging tot de Bondsrepubliek toetraden. Op die manier wordt de DDR vereenzelvigd met de huidige oostelijke deelstaten van Duitsland. Met uitzondering van enkele plaatselijke jongeren op een geïmproviseerd feestje, komen uitsluitend oudere DDR-getuigen aan het woord die bijzonder veel alcohol consumeren. Naast een voormalige hooggeplaatste Stasi-officier, praat de Boose met een douanier, met wie hij in een kroeg eindigt in een naamloos dorp dat “Nergenshuizen” wordt gedoopt (Boose 2006: 83, 232).

De dorpjes langs de voormalige grens worden als onderontwikkeld voorgesteld. In Mödlareuth bezoekt hij een armoedig restaurant en ontmoet hij grensbewoners “met een gegroefd gezicht”. Het “vreugdeloze” Töpen is gekenmerkt door “armoede”, ruikt naar “zwerfkatten”, kent “een laveloze man in een lucht van bier en mest”. Het centrum van het “proletarische” Hirschberg, dat de Boose “aan het oosten van Polen, Oekraïne of Rusland doet denken”, heeft een “deerniswekkend plein” met “uitgeleefde huizen” en de inwoners zijn “werkloos en drankzuchtig”. Bij het betreden van een lokale kroeg “is de stroom trieste gedachten niet te stuiten”²⁵ en in een kruidenierszaak komt hij letterlijk “in een andere wereld terecht”. Andere voorbeelden zijn “troosteloze” fabrieken en dorpsnamen, het “hondsverdrietige” Meiningen, een meisje “met een gebit als een Joods kerkhof”, “een melancholiek soort leegte” in Saksen-Anhalt en “een modderpad met magere kippen”. Verder heeft de Boose het over “een rubberen bitterheid” in het gezicht van een van zijn medereizigers, “grauwe mensen en kinderen in een modderplas”, “spookachtige fabrieken” en “een groezelig café”. Extremistische politieke bewegingen en groeperingen komen aan bod zonder aandacht voor het politieke centrum. Pas aan het einde van het boek is er een positief beeld van het “rijzige” Lübeck dat altijd “een autonoom, progressief profiel gehad heeft”, waardoor het urbane gebied langs de grens in het centrum en de rurale gebieden in de periferie staan. In

²⁵ In *Alle dromen van de wereld* toonde de Boose echter een geromantiseerd en geïdealiseerd beeld wanneer hij in een plaatselijke donkere kroeg tijd doorbracht (De Bruyn en Vervaeke 2013: 292).

Helmstedt valt de auteur een herberguitbater in de rede, wanneer die op het punt staat hem iets te vragen over de tweedracht in België, waarna de auteur snel het vorige gespreksonderwerp (de DDR) opnieuw aankaart (Boose 2006: 25-26, 37-39, 44, 57, 99, 109, 116, 179, 185-186, 193, 197, 209, 215, 221).

Besluit

Dit onderzoek analyseerde het beeld van Polen en Midden- en Oost-Europa in de Nederlandse cultuur waarbij een breed scala aan primair bronmateriaal werd gebruikt. In het eerste deel werd het Polenbeeld onderzocht in opinieweekbladen (*Elsevier*, *De Groene Amsterdammer* en *Vrij Nederland*) en dagbladen (*NRC Handelsblad*, *de Volkskrant*, *Trouw*, *De Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad*). Van 1980 tot 1983 toonden de opiniebladen een stereotypisch beeld van Polen, “de andere”, waarin paradoxen, absurditeiten, extremisme, vrijheidsdrang en onderontwikkeling centraal stonden. *Elsevier* portretteerde Lech Wałęsa als de verpersoonlijking van Solidariteit, de Polen als slachtoffer van het socialisme benadrukte de sociaaleconomische problemen en ging in de aanval tegen het Poolse regime en het socialisme; het blad toonde hiermee zijn antisocialistisch standpunt en beschouwde de maatschappelijk invloed van de rooms-katholieke kerk als positief. *Vrij Nederland* besteedde aandacht aan conservatisme en (rechts)extremisme en nam zoals *De Groene Amsterdammer* een gematigd standpunt in tegenover de militaire dictatuur, en sociaaleconomische problemen. Tijdens de transitieperiode (1988-93) was het Polenbeeld gekenmerkt door een romantische invalshoek en de toekenning van absolute macht, fatalisme en een problematische geschiedenis. *Vrij Nederland* en *Elsevier* stelden het land voor als chaotisch, onbetrouwbaar en onderontwikkeld; het centrumrechtse blad hield de planeconomie verantwoordelijk voor de economische problemen en pleitte voor financiële steun aan het vermeende onprofessionele Oost-Europa. *De Groene Amsterdammer* en *Vrij Nederland* beklemtoonden de vermeende negatieve maatschappelijk invloed van de rooms-katholieke kerk en onderstreepten politiek rechtsextremisme en antisemitisme. In tegenstelling tot *Elsevier* toonde *De Groene* een positief beeld van Wojciech Jaruzelski en portretteerde het zoals *Vrij Nederland* Lech Wałęsa als autoritair en onbeschaafd. Beide links-progressieve bladen belichtten negatieve gevolgen van de invoering van de economische liberalisering. In de periode 2000-10 stelde *NRC Handelsblad* de arbeidsmigratie voor als een opportuniteit voor Nederland waarbij de arbeidsmigrant als hardwerkend en moedig werd voorgesteld. Het liberale dagblad is de enige krant die de Nederlanders niet voorstelde als slachtoffer van de arbeidsmigratie, door het banenverlies als gevolg van delocalisatie concurrentie op de arbeidsmarkt. Het Polenbeeld in het *Algemeen Dagblad* en *de Volkskrant* werd gevormd door onderontwikkeling (chaos, genotzucht, gebrek aan professionaliteit) en overlast

(lawaai, alcoholisme, gevaarlijk rijgedrag). *Trouw* portretteerde de arbeidsmigrant als slachtoffer vanwege de aandacht voor gebroken gezinnen als gevolg van migratie en voor de ongunstige woon- en werkomstandigheden. Dit beeld van de Pool als slachtoffer van het socialisme en arbeidsmigratie vertoont gelijkenissen met het beeld van de Poolse slachtoffernatie na de Duitse- en Sovjetbezettingen. Daarnaast heeft het hedendaagse beeld van overlast en onderontwikkeling raakpunten met het beeld van de Poolse elite in de 18de eeuw als onbetrouwbaar en oncontroleerbaar (Leerssen en Beller 2007: 217-218). In het Polenbeeld in de geschreven pers ontbreekt elke vorm van romantisering. Bovendien staat het slachtofferbeeld tijdens het socialisme in de jaren 1980 in schrill contrast met het beeld van de problematische, overlast veroorzakende Poolse arbeidsmigrant in de jaren 2000. Daarnaast is de berichtgeving over arbeidsmigranten gekenmerkt door homogenisering, waarbij onderlinge verschillen tussen de groepsleden onderbelicht blijven, problematisering en onderbelichting van het standpunt van de groepsleden zelf.

Volgens Leerssen en Beller (2007) en Chew III (2006) kan imagologisch onderzoek niet alleen de geobserveerde cultuur maar ook de observerende cultuur blootleggen. Als deze redenering wordt doorgevoerd, bestaat het Nederlandse beeld deels uit een alwetende, betweterige houding ten opzichte van de gebeurtenissen in Polen in de jaren 1980, meer bepaald over de mogelijke Nederlandse en internationale reacties op de Staat van Beleg en de economische liberalisering. Een mogelijke verklaring voor deze houding is het feit dat tot de tweede helft van de jaren 1990, een essentieel element in het Nederlandse zelfbeeld werd gevormd door het idee dat Nederland een voorbeeld voor andere landen was. Deze notie had betrekking op progressieve beleidsvoeringen en idealen, bijvoorbeeld de hoge uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking, het liberale beleid inzake abortus, drugs en euthanasie en de populariteit van de Vredesbeweging in de jaren 1980. Dit zelfbeeld bevat eveneens een neiging om zichzelf te onderscheiden in de strijd voor globale rechtvaardigheid en een betere wereld. Het idee “Nederland gidsland” verwijst naar dit zelfbeeld en werd geïntroduceerd door politicus en econoom Bastiaan de Gaay Fortman in een artikel in *Internationale Spectator* in 1973. De Gaay Fortman stelde dat Nederland een leidende rol moest opnemen in het globale beleid inzake veiligheid en ontwikkelingssamenwerking, in de betrekkingen tussen de kapitalistische en communistische blokken en in de Noord-Zuid betrekkingen.

In het tweede deel van dit boek werd het beeld van Midden- en Oost-Europa onderzocht in televisieprogramma's, reisgidsen, handboeken en (literaire) non-fictie. Het beeld van Midden- en Oost-Europa in Nederlandse documentaireseries, actualiteitenrubrieken en reisprogramma's is bepaald door een zoektocht naar een vermeende en onvindbare authenticiteit, gekenmerkt door menselijke openheid en gastvrijheid. In vergelijking met het leven tijdens het

communisme is de interpersoonlijke solidariteit verdwenen en vervangen door individualistisch neoliberalisme of conservatief en intolerant nationalisme. Onderbelicht of zelfs onbestaand in de regio zijn multiculturalisme, hoger onderwijs, lokale populaire cultuur, economische succesverhalen en het milieu. Midden- en Oost-Europa is zogenaamd onaangeraakt en puur en onaangeraakt door globalisering. Handboeken en reisgidsen romantiseren vrouwen en vertonen het centrum-periferiemodel; Zuidoost-Europa, o.a. Roemenië en Bulgarije, staat in de periferie van Midden-Europese landen zoals Tsjechië, Slowakije, Polen, de Baltische Staten, Hongarije en Slovenië. Reisgidsen over Polen tonen enerzijds positieve beelden van gastvrijheid, overlevingsdrang en authenticiteit en anderzijds negatieve beelden zoals achtergesteldheid, corruptie en obscuriteit. Literaire non-fictie, dat sinds de jaren 1990 in de Nederlandstalige literatuur een steeds sterkere positie heeft verworven, bevat eveneens stereotypen. Onderontwikkeling, tirannie, genotzucht, mysterie en duisternis zijn de belangrijkste toegekende eigenschappen aan de regio. Geert Mak bevestigt negatieve stereotypen in zijn persoonlijke indrukken van de hedendaagse aard van de bezochte landen. Het lijkt bovendien alsof het IJzeren Gordijn nog bestaat. De boeken van voormalig Moskou-correspondent Jelle Brandt Corstius tonen beelden van onderontwikkeling en genotzucht. Jan Brokken en vooral de huidige Moskou-correspondent Olaf Koens brengen het minst stereotypische beeld aangezien o.a. de bezochte landen als dynamisch worden gezien. Joop Verstraten en Dolf de Vries tonen het meest negatieve beeld en zelfs een paternalistische houding. Het boek van Hans Boland vormt de ultieme antireclame voor Rusland dat geen enkel positief kenmerk krijgt toegekend behalve gastvrijheid en een sterk overlevingsinstinct. In literaire non-fictie wordt Midden- en Oost-Europa dus vaker voorgesteld als een locus terribilis (onderontwikkeling) dan als een locus amoenus (een geïdealiseerd toevluchtsoord).

Rekening houdend met de aanwezige positieve en negatieve stereotypen, vinden we in de onderzochte teksten, die een onlosmakelijk deel uitmaken van de Nederlandse cultuur, kenmerken van een balkanistisch of euro-oriëntalistisch discours.¹ Als het beeld van Midden- en Oost-Europa het tegenovergestelde van het Nederlandse zelfbeeld was, zou dit zelfbeeld gevormd zijn door positieve karakteristieken zoals dynamisme, ontwikkeling, rationaliteit, gematigdheid, democratie, organisatie, egalitarisme, kosmopolitisme en tolerantie. Negatieve kenmerken van het Nederlandse zelfbeeld zijn dan een gebrek aan authenticiteit (onechtheid), menselijkheid, spontaniteit en elegantie. Midden- en Oost-Europa beschikt met andere woorden over eigenschappen waarvan Nederland of het Westen zich afstand heeft genomen (bv. wildheid) of verleerd heeft (bv. gastvrijheid). Wegens de toenemende economische, politieke en culturele integratie in Europa, is

¹ De term “euro-oriëntalisme” werd eerder gebruikt door Adamovsky (2006) en Van Heuckelom (2009a).

onderzoek naar culturele beeldvorming en stereotypen van groot belang. Zolang er in Nederlandse nieuwsmedia, reisgidsen en (literaire) non-fictie een eenzijdig en statisch beeld van Midden- en Oost-Europese landen aanwezig is, zullen positieve en negatieve stereotypen het beeld van de regio bij de Nederlandse lezer of kijker blijven domineren. Deze studie kan verder een bijdrage leveren aan bestaande internationale onderzoeken over de beeldvorming van (migratie uit) Midden- en Oost-Europa die zich toegespitst hebben op Britse, Duitse, Franse en Italiaanse nieuwsmedia. Toekomstig onderzoek zou ten eerste nog meer Nederlandse bronnen uit de jaren 1980 en 1990 kunnen analyseren en zich ten tweede richten op het beeld in de Vlaamse geschreven pers, televisieprogramma's, reisgidsen, handboeken en (literaire) non-fictie. Een vergelijkende studie met het beeld in Franstalige teksten is eveneens een optie.

De verdere theoretische ontwikkeling van de imagologie is noodzakelijk. Niet alleen de literaire roman, maar ook (literaire) non-fictie, kranten en opinieweekbladen, televisieprogramma's, speelfilms, documentaires, reclame en sociale media bevatten uiteenlopende culturele en nationale stereotypen. Terwijl imagologen verschillende modellen van binaire tegenstellingen hebben ontwikkeld, zoals het Noord-Zuidmodel, kan een intra-Europees West-Oostmodel gevormd worden, waarbij West-Europese landen beschreven worden als betrouwbaar, democratisch en stabiel, en Midden- en Oost-Europese landen als onbetrouwbaar, autocratisch en onstabiel. Bovendien komt de toekenning van authenticiteit aan Midden- en Oost-Europa op de voorgrond.

Een onderzoek van de Universiteit Utrecht en de KU Leuven uit 2014 heeft aangetoond dat de mentale afstand tot Oost-Europa voor Nederlandse studenten groot blijft. De veranderingen in vergelijking met onderzoeken uitgevoerd voor 1989 blijken immers minimaal. Zuid-Europese steden liggen in de mentale ruimte van de studenten aanzienlijk dichterbij dan in de feitelijke geografische ruimte, en Midden- en Oost-Europese steden liggen verder weg. De populariteit van Boedapest en Praag als citytripbestemmingen heeft er dus niet toe geleid dat hun gepercipieerde afstand samenvalt met de feitelijke afstand. De studie legt de mogelijke verklaring bij de kaarten; een correcte weergave van de topografie van de aardbol op een tweedimensionale kaart is immers onmogelijk. De Winklerprojectie, die o.a. in de Bosatlas (de meest gebruikte atlas in het Nederlandse onderwijs) wordt gebruikt, overschat afstanden sterker naarmate men verder van de evenaar gaat. Afstanden van Nederland naar Oost-Europa lijken op de kaart dus langer dan die naar Zuid-Europa. De door Google Maps gebruikte Mercatorprojectie vertekent de werkelijkheid zelfs nog sterker (Pater 2014). Een andere verklaring van de grote mentale afstand tot Midden- en Oost-Europa bij Nederlanders zou de stereotypering en othering van de regio kunnen zijn in dagbladen en opiniebladen, tv-programma's en (literaire) non-fictie, wat in dit onderzoek werd aangetoond.

The changing image of Poland and Central and Eastern Europe in Dutch media and culture

Summary

This book analyses the image of Poland in the Dutch press (part one) and the image of Central and Eastern Europe (CEE) in Dutch culture (part two). Because the cultural, rather than merely the literary image, forms the central point, a wide variety of primary sources has been selected, in agreement with contemporary perspectives on imagology and cultural studies (Leerssen 2011: 155). Alongside the research outline, the introduction explains the methodology: Orientalism (Said 1978), Balkanism (Todorova 1997; Jezernik 2004), the image of CEE (Wolff 1994; Waldstein 2002; Thompson 2005), imagology (Leerssen 2000; Leerssen and Beller 2007) and the history of Polish-Dutch relations (Hellema e.o. 2011).

The first part consists of three case studies. The image of Poland in Dutch news magazines between 1980 and 1983 is the subject of the first case study (chapter two). This time frame covers the initial period of the opposition movement and the Solidarity trade union to the end of martial law in 1983. The ideologically distinct news magazines *Elsevier*, *Vrij Nederland* and *De Groene Amsterdammer* form the primary source material for the first two chapters. The second case study (chapter three) analyses the image of Poland in Dutch news magazines during the transition period (1988-93), lasting from the beginning of the negotiations between the communist regime and the opposition to the end of the first major political and economic reforms. The third case study (chapter four) analyses the image of CEE (mainly Polish) labor migrants (2000-2010) in Dutch news media and political party discourse. While the first three case studies zoom in on Poland, the three following chapters zoom out to the cultural image of CEE between 2000 and 2010. Chapter five discusses the image of CEE in Dutch television programs of the public broadcasting system (documentaries, travel and current affairs programs). In the sixth chapter, the image of CEE in travel guides and intercultural hand books is analysed and the final chapter focuses on the image of CEE in contemporary Dutch literary nonfiction, a genre which has positioned itself strongly in the Dutch literary canon.

The evolution of Poland's image is characterised by both constants and shifts. In 1980-83, Dutch news magazines portray a stereotypical image

of Poland. Polish characteristics include the paradoxical absurdities in society, the exciting and photogenic nature of martial law, the political and religious extremism, the Poles' desire for freedom and the socioeconomic underdevelopment. While the conservative, pro-free market *Elsevier* emphasises the socioeconomic problems and portrays the influence of the Roman Catholic church positively, the progressive *Vrij Nederland* pays attention to religious conservatism and political extremism. The progressive news magazines (*Vrij Nederland* and *De Groene Amsterdammer*) take a moderate view on martial law, the economic depression, the low standard of living and the violation of human rights in Poland. *Elsevier* goes on the offensive against the Polish regime and communism in general; it puts forward its center-right, economically liberal and antisocialist stance. Both civil society and news magazines in the Netherlands demand the strong involvement of the Dutch population and authorities in the Polish crisis. The rather cautious and doubting position of the Dutch governments of the time, which followed the viewpoints and directives of NATO and the European Political Cooperation (EPS), sharply contrasts with the moral involvement of the news media and civil society.

Poland's image during the transition period is characterised by a romantic viewpoint and the characteristic attributes of absolute power, fatalism and a problematic national history. Predominant in Poland's image in *Vrij Nederland* and *Elsevier* is the attribute of underdevelopment and chaos for which *Elsevier* blames the socialist planned economy. Both magazines label Poland as untrustworthy; in August 1991, *Elsevier* is already portraying the Polish labor migrant as a problematic nuisance and a threat to Dutch society. The magazine also favors Dutch financial and educational support for the "unprofessional" CEE. The progressive news magazines emphasise the so-called negative influence of the Roman Catholic church on Polish society, rightwing political extremism and anti-Semitism. Moreover, they focus on the negative consequences of the introduction of capitalism and liberalisation of the Polish economy.

After the fifth EU enlargement in 2004, center-left (the social-democrat PvdA and socialist SP) and to a lesser extent center-right parties (the liberal VVD and Christian-democrat CDA) consider labor migration from CEE to the Netherlands as a socio-economic threat and occasionally use war-like rhetoric (e.g. "invasion"). The labor migrants' image in Dutch newspapers is more varied. The liberal *NRC Handelsblad* perceives labor migration as an opportunity for the Dutch economy and society and simultaneously criticises the welfare state and social security system. The hard-working and courageous migrants are contrasted with the spoiled, ungrateful and idle Dutch employees and unemployed. The popular *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf* and the progressive *de Volkskrant* portray the migrant as primitive, problem-

atic and disturbing. The image of the Dutch as victims of the migration (present in every newspaper except *NRC Handelsblad*) focuses on job losses as a result of delocalisation or lower migrant wages. Originally a protestant newspaper, *Trouw* stresses the Roman Catholic background of the new and ambitious model migrants and portrays the migrant as a victim (e.g. broken families, bad living and working conditions). Romanticisation is completely absent from the image of Polish migrants in Dutch newspapers, which is centered around nuisance and threat.

Poland's image has changed in the long term. In the 18th century, the Polish aristocracy was considered as being proud and having a passionate sense of humor but also as being narrow-minded and without common sense. The loss of independence as a result of the Polish Partitions led to the Poles having a reputation for inconsequential passion and honor. Poland became a virtual concept, carried in the hearts of its idealist inhabitants. Because of the Poles' refusal to accept foreign oppression, their reputation was centered around messianism and romanticism. The occupations by Nazi Germany and the Soviet Union reinforced the image of Poland as a suffering victim (Leerssen and Beller 2007: 216-219). In the 1982-83 period, the Poles were seen as victims of the communist, autocratic elite, as freedom-loving and combative, which manifested itself in the success of Solidarity, but also as irrational and slightly backward. The 1988-93 transition period saw an image of Poland, with its renewed freedom, as being underdeveloped, undemocratic and with ideologically extremist tendencies in society. In both periods Poland had the reputation of being impotent and in need of western aid. Between 2000-10, Poland's image was formed by labor migration to the Netherlands, which was characterized as a nuisance and a threat to society, but was also coloured by professional ambition, opportunity and economic growth. The Polish migrants' image as victims is similar to the image of the Polish victim nation after the German and Soviet occupations and of the communist authorities in the 1980s. The image of nuisance and underdevelopment is similar to the image of the Polish political elite in the 18th century, i.e. untrustworthy and uncontrollable. A leitmotiv in the cultural image of Poland in the Netherlands is the domestic usefulness of Poland-related phenomena, entities and events.

The second part of the book also consists of three case studies. The image of CEE in Dutch television programs is characterised by the search of producers and journalists for a pre-defined and, allegedly in the Netherlands, untraceable authenticity, which is marked by human openness and hospitality. Compared to life during communism, interpersonal solidarity in CEE has disappeared and has been replaced by either selfish capitalism and neoliberalism, or ethically conservative, God-fearing and homophobic nationalism. Neglected in the programs and even absent from the image are multiculturalism, higher education, popular culture, economic successes and the environment.

It seems that cultural globalisation has not influenced the so-called untouched and pure cultures and nations in CEE. Intercultural hand books especially, and to a lesser extent travel guides, romanticise the othered CEE. Southeast Europe (e.g. Bulgaria and Romania) is in the periphery of the centre, i.e. Central European countries (e.g. the Czech Republic, Slovakia, Poland, the Baltic states, Hungary and Slovenia). Travel guides on Poland show a duality in attributes: positive hospitality and authenticity vs. negative backwardness and obscurity.

Contemporary Dutch literary nonfiction contains stereotypes about CEE which are typical of a Balkanist discourse. Underdevelopment, absolute power, self-indulgence, mystery and darkness are the attributed features. Although Geert Mak attempts to present a balanced image of 20th century European history, in the international bestseller *In Europa* he confirms and reinforces stereotypes about CEE, as does former correspondent Jelle Brandt Corstius. Of the analysed authors, Moscow correspondent Olaf Koens presents the most balanced image and offers varied themes and the least stereotypical image of the region. The travel stories of Joop Verstraten and Dolf de Vries and the report of former university lecturer Hans Boland present the most negative image, full of negative stereotypes and containing a paternalistic and neocolonial attitude. Because of the all-embracing image of underdevelopment, CEE is rather perceived as a *locus terribilis*, instead of a *locus amoenus* (an idealised haven of refuge). The image of CEE in literary nonfiction fits a Balkanist rather than an Orientalist discourse, although women in CEE are portrayed as elegant and exotic. The periphery, i.e. states in Southeast Europe and on the Caucasus, is contrasted with the centre, i.e. Central European and Baltic states.

Considering the existing positive and negative stereotypes, we find in the texts a Balkanist or Euro-Orientalist discourse.¹ Following the imagological reasoning that the image of the *spected* (in this case CEE) would be the opposite of the image of the *spectant* (the Netherlands), the Dutch image would be formed by positive aspects such as dynamism, development, rationality, sobriety, egalitarianism, democracy, organisation, cosmopolitanism and tolerance. Negative aspects of the Dutch self-image are the lack of authenticity (fakeness), humanity, spontaneity and elegance. CEE disposes of characteristics which the Netherlands lost (e.g. hospitality) or distanced itself of (e.g. wildness). As long as Dutch news media, travel guides and narrative nonfiction offer a one-sided and static representation of CEE, stereotypes will continue to form CEE's image among the Dutch viewers and readers. Furthermore, a broadening of imagology is necessary: it should not only ana-

¹ The notion Euro-Orientalism was previously used by Adamovsky (2006) and Van Heuckelom (2009a).

lyse national and cultural stereotypes in literature (both fiction and nonfiction), but also in news media, television, feature films, advertising and social media which also contain numerous stereotypes. While imagologists have developed a series of models consisting of binary oppositions to explain stereotypes such as the North-South model, a straightforward intra-European West-East model might be formed along the same lines, in which Western countries could be described as trustworthy, democratic and solid, and Eastern countries as irresponsible, autocratic and unstable. More importantly, the notions of authenticity and exoticism often attributed to CEE, come into the foreground, although future research could still make use of binary opposition models, such as the centre-periphery model.

This book contributes to our knowledge of the field for a number of reasons. Previous research on the image of migrants in Dutch news media has primarily focused on and migrants with an Islamic and/or non-European cultural background. Moreover, international studies on the cultural image of (migrants from) CEE have focused on British, German, French and Italian texts. This study can contribute to the existing and crucial knowledge of the cultural image of CEE. Future research could analyse the news coverage of the disintegration of the communist regimes in Eastern Europe at the end of the 1980s and the image of Poland and CEE in the time frames 1983-87 and 1994-2000. The image of CEE in Flemish cultural texts, possibly compared with its image in Francophone Belgian texts, could be another interesting research topic since Belgium has growing communities of citizens with a CEE background.

Rozwój wizerunku Polski i Europy Środkowej i Wschodniej w holenderskich tekstach kulturowych

Streszczenie

Niniejsza rozprawa doktorska analizuje rozwój wizerunku Europy Środkowej i Wschodniej (EŚW) w holenderskich tekstach kulturowych, ze szczególnym uwzględnieniem Polski. W związku z tym, że uwaga jest skupiona na kulturowym, a nie literackim wizerunku wyselekcjonowano szeroki wachlarz głównych źródeł zgodnie ze współczesnym podejściem do imagologii i studiów kulturowych. Oprócz zarysu badań, Wstęp wyjaśnia metodologię: Orientalizm, Bałkanizm, wizerunek Środkowej i Wschodniej Europy, imagologia i historia stosunków polsko-holenderskich.

Ewolucja wizerunku Polski posiada elementy zarówno stałe jak i zmienne. W latach 1980-83, holenderskie czasopisma informacyjne przedstawiają stereotypowy wizerunek Polski. Do polskich cech charakterystycznych należą paradoksalne absurdy w społeczeństwie, ekscytujący i fotogeniczny charakter stanu wojennego, polityczne i religijne skrajności, pragnienie wolności przez Polaków oraz zacofanie społeczno-ekonomiczne. Podczas gdy konserwatywny *Elsevier* propaguje gospodarkę wolnorynkową, podkreśla problemy społeczno-ekonomiczne i przedstawia wpływ kościoła rzymsko-katolickiego jako pozytywne zjawisko, progresywny *Vrij Nederland* zwraca uwagę na religijny konserwatyzm i skrajności polityczne. Progresywne czasopisma informacyjne (*Vrij Nederland* i *De Groene Amsterdammer*) przyjmują umiarkowane poglądy na temat stanu wojennego, kryzysu ekonomicznego, niskiego poziomu życia i pogwałcenie praw człowieka. *Elsevier* przechodzi do ofensywy przeciwko polskiemu reżimowi i ogólnie komunizmowi; czasopismo przedstawia swoje centroprawicowe, ekonomicznie liberalne i antysocjalistyczne stanowisko. Zarówno społeczeństwo, jak i czasopisma informacyjne w Holandii domagają się silnego zaangażowania się Holendrów i władz w kryzys w Polsce. Ostrożna i pełna wątpliwości postawa przyjęta przez rząd, który się wówczas kierował poglądami i wytycznymi NATO i Europejskiej Współpracy Politycznej (EWP), silnie kontrastuje z moralnym zaangażowaniem mediów informacyjnych i społeczeństwa.

Wizerunek Polski podczas okresu przejściowego charakteryzuje się romantycznym punktem widzenia oraz cechami władzy absolutnej, fatalizmu i problematycznej historii narodu. W wizerunku Polski w *Vrij Nederland* i *Elsevier* przeważa zacofanie i chaos, za które *Elsevier* obwinia ekonomię socjalistyczną. Oba czasopisma określają Polskę mianem kraju niegodnego zaufania; już w sierpniu 1991 *Elsevier* przedstawia polskiego migranta pracowniczego jako problematycznego utrapieńca i zagrożenie dla holenderskiego społeczeństwa. Czasopismo również opowiada się za wsparciem finansowym i edukacyjnym dla "nieprofesjonalnej" EŚW. Progresywne czasopisma informacyjne podkreślają tak zwany negatywny wpływ kościoła rzymsko-katolickiego na polskie społeczeństwo, skrajność polityki prawicy oraz antysemityzm. Ponadto koncentrują się na negatywnych konsekwencjach wprowadzenia kapitalizmu i uwolnienia polskiej ekonomii.

Wizerunek migrantów pracowniczych w holenderskich gazetach jest bardziej zróżnicowany. Liberalna *NRC Handelsblad* spostrzega migrację pracowniczą jako okazję dla ekonomii i społeczeństwa Holandii, jednocześnie krytykując państwo opiekuńcze i system opieki społecznej. Ciężko pracujący i odważni migranci są przeciwstawiani rozpuszczonym, niewdzięcznym i leniwym holenderskim pracownikom i bezrobotnym. Popularne *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf* oraz progresywna *de Volkskrant* przedstawiają migrantów jako ludzi prymitywnych, problematycznych i przeszkadzających. Wizerunek Holendrów jako ofiar migracji (obecny w każdej gazecie za wyjątkiem *NRC Handelsblad*) koncentruje się na utracie miejsc pracy w wyniku offshoringu czy niższych płac dla imigrantów. *Trouw*, pierwotnie gazeta protestancka, podkreśla rzymsko-katolickie pochodzenie nowych i ambitnych modelowych migrantów i przedstawia migrantów jako ofiary (np. rozbite rodziny, złe warunki życia i pracy). Wizerunek polskich imigrantów przedstawiony w holenderskich gazetach cechuje brak uromantycznienia i koncentracja na utrapieniu i zagrożeniu.

W latach 1982-83, Polaków widziano jako ofiary elity komunistycznej i autokratycznej, jako ludzi kochających wolność i walecznych, co objawiło się w sukcesach Solidarności, ale również jako ludzi nieracjonalnych i lekko zacofanych. Okres zmian w latach 1988-93 to wizerunek Polski z odzyskaną niepodległością, jako kraju słabo rozwiniętego, niedemokratycznego, z tendencjami ideologicznej skrajności w społeczeństwie. W obu tych okresach Polska miała reputację kraju bezsilnego i potrzebującego pomocy zachodu. W latach 2000 – 2010 wizerunek Polski tworzyła migracja pracownicza do Holandii, którą określano mianem utrapienia i zagrożenia dla społeczeństwa, ale którą wyróżniały też ambicje zawodowe, możliwości i wzrost ekonomiczny. Wizerunek polskich migrantów jako ofiar jest podobny do wizerunku przedstawianego po niemieckiej i radzieckiej okupacji oraz władz komunistycznych w latach 80. Wizerunek utrapienia i słabego rozwoju jest podobny do wizerunku polskiej elity politycznej

w XVIII wieku, tj. niegodnych zaufania i nieokiełzanych. Motywem przewodnim w kulturowym wizerunku Polski w Holandii jest użyteczność zjawisk, istot i wydarzeń związanych z Polską.

Wizerunek EŚW w holenderskich programach telewizyjnych charakteryzuje poszukiwanie przez producentów i dziennikarzy z góry określonej, i w Holandii rzekomo niewykrywalnej, autentyczności, oznaczającej ludzką otwartość i gościnność. W porównaniu z życiem w czasach komunizmu, interpersonalna solidarność zniknęła w EŚW i została zastąpiona albo samolubnym kapitalizmem i neoliberalizmem albo etycznie konserwatywnym, bogobojnym i homofobicznym nacjonalizmem. Wielokulturowość, szkolnictwo wyższe, kultura popularna, sukcesy ekonomiczne i środowisko są ignorowane w programach, a nawet całkowicie nieobecne w wizerunku. Wydaje się, że globalizacja kulturowa nie wpłynęła na tak zwane nietknięte i czyste kultury i narody w EŚW. Szczególnie międzykulturowe podręczniki, a w mniejszym stopniu przewodniki podróżnicze, romantyzują wyalienowane kraje EŚW. Południowoschodnia Europa (np. Bułgaria i Rumunia) jest na peryferiach centrum, tj. krajów Europy Środkowej (np. Czechy, Słowacja, Polska, kraje bałtyckie, Węgry i Słowenia). Przewodniki o Polsce pokazują dwoistość cech: pozytywne gościnność i autentyczność oraz negatywne zacofanie i niejasność.

Współczesna holenderska literatura niebeletrystyczna zawiera stereotypy na temat EŚW, które są typowe dla dyskursu bałkanistycznego. Zacofanie, władza absolutna, brak umiaru, tajemniczość i ciemność to przypisane cechy. Choć Geert Mak podejmuje próbę przedstawienia wyważonego wizerunku historii dwudziestowiecznej Europy, w między-narodowym bestsellerze *In Europa* autor ten potwierdza i umacnia stereotypy o EŚW, tak jak robi to były korespondent Jelle Brandt Corstius. Z przeanalizowanych autorów, moskiewski korespondent Olaf Koens przedstawia najbardziej wyważony wizerunek oraz proponuje różne tematy i najmniej stereotypowy wizerunek regionu. Ze względu na wszechogarniający wizerunek zacofania, EŚW jest raczej postrzegana jako *locus terribilis* zamiast *locus amoenus* (wyidealizowana przystań schronienia). Wizerunek EŚW w literaturze niebeletrystycznej pasuje bardziej do bałkanistycznego niż orientalistycznego dyskursu, mimo, iż kobiety w EŚW są przedstawiane jako eleganckie i egzotyczne. Peryferia, tj. kraje południowoschodniej Europy i Kaukazu, jest zestawiona z częścią centralną, tj. z krajami Europy Środkowej i bałtyckimi.

Przez cały okres (1980-2010) holenderskie teksty kulturowe pokazują cechy charakterystyczne dla dyskursu euro-orientalistycznego. W programach telewizyjnych i literaturze faktu EŚW pokazana jest jako słabo rozwinięty, statyczny i egzotyczny *inny*. Region ten ma właściwości, od których Holandia się zdystansowała (dzikość, barbarzyństwo, nietolerancja), ale też zalety, które zachód zatracił (gościnność, elegancja i autentyczność).

Primaire bronnen

- Aardema, Bart. 1991. *Fietsen in Oost-Europa*. Utrecht: Kosmos.
- “Alarm om Oostblokjunk”, *Spits*, 31 januari 2011.
(http://www.spitsnieuws.nl/archives/binnenland/2011/01/alarm_om_oostblokjunk.html) (geraadpleegd op 10 maart 2011).
- Alonso, Stéphane. 2004. “Medici ontvluchten massaal Oost-Europa”, *NRC Handelsblad*, 16 juli 2004.
(<http://archieff.nrc.nl/index.php/2004/Juli/16/Economie/13/Medici+ontvluchten+massaal+Oost-Europa/check=Y>) (geraadpleegd op 12 februari 2011).
- Alonso, Stéphane. 2006. “Poolse remigranten: Drie Polen vertellen waarom zij niet in het buitenland willen werken”, *NRC Handelsblad*, 6 december 2006.
(<http://archieff.nrc.nl/index.php/2006/December/6/Economie/16/Poolse+remigranten/check=Y>) (geraadpleegd op 12 februari 2011).
- Alonso, Stéphane (e.a). 2007. “De Polen zijn binnen”, *NRC Handelsblad*, 3 februari 2007: 14.
- Alphen, Frank van. 2007. “Groenrode fietsen voor Poolse werknemers”, *de Volkskrant*, 18 september 2007.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/842164/2007/09/18/Groenrode-fietsen-voor-Poolse-werknemers.dhtml>) (geraadpleegd op 12 februari 2011).
- Anstadt, Milo. 1988. “‘Onder het communisme is alles politiek. Het dragen van een jeans was een tijdlang politiek, je in soutane op straat begeven ook’”, *Vrij Nederland*, 16 juli 1988: 10.
- Anstadt, Milo. 1999. *Scheuren in de heksenketel: Een historische schets van Joegoslavië en de Balkan*. Amsterdam: Contact
- ANWB. 1981. *Polen*. Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB.
- Arian, Max. 1988. “Jonge Polen in een synagoge in Warschau”, *De Groene Amsterdammer*, 30 november 1988.
- Arian, Max. 1990. “‘Wałęsa is gevaarlijk, een kind van het totalitarisme’. Andrzej Szczypiorski en de eenzaamheid van de Polen”, *De Groene Amsterdammer*, 14 november 1990.
- Arian, Max. 1991. “‘Ik voel me niet Pools meer, maar joods kan ik me moeilijk noemen’. Pijnlijke ontdekkingen in Polen”, *De Groene Amsterdammer*, 12 juni 1991.
- Aron, Raymond. 1982. “Boedapest en Warschau”, *Elsevier*, 31 juli 1982.
- Bax, H. 1982. “Een Russische visie op Polen”, *Elsevier*, 27 februari 1982.
- Becker, Sally. 1994. *The angel of Mostar: One woman's fight to rescue children in Bosnia*. Londen: Hutchinson.
- Berger, Christine. 2012. *Berlijn*. Antwerpen: Van Reemst.
- Bjorn. 2010. “De Polen blijven - een kans om de verzorgingsstaat op te blazen?”, *De Dagelijkse Standaard*, 13 november 2010.

- (<http://www.dagelijksestandaard.nl/2010/11/de-polen-blijven-een-kans-om-de-verzorgingsstaat-op-te-blazen>) (geraadpleegd op 21 maart 2011).
- “Blaastest voor Poolse loonwerkers”, *De Pers*, 28 september 2007.
(<http://www.depers.nl/economie/106802/Blaastest-voor-Poolse-werknemers.html>) (geraadpleegd op 13 maart 2011).
- Bleich, Anet. 1980a. “Vlees. Maar niet bij vlees alleen”, *De Groene Amsterdammer*, 20 augustus 1980.
- Bleich, Anet. 1980b. “Noch is Polen niet verloren”, *De Groene Amsterdammer*, 3 september 1980.
- Bleich, Anet. 1980c. “De verslaving aan de opium van het volk”, *De Groene Amsterdammer*, 3 september 1980.
- Bleich, Anet. 1980d. “De viktorie van de vastberaden redelijkheid”, *De Groene Amsterdammer*, 3 september 1980.
- Bleich, Anet. 1981. “Nog is Polen niet verloren”, *De Groene Amsterdammer*, 1 april 1981.
- Bleich, Anet en Geke van der Wal. 1982. “Ondergesneeuwd”, *De Groene Amsterdammer*, 13 januari 1982.
- Blijker, Jeroen den. 2005. “LTO laakt aanpak illegale Poolse arbeid in landbouw”, *Trouw*, 25 augustus 2005.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1711321/2005/08/25/LTO-laakt-aanpak-illegale-Poolse-arbeid-in-landbouw.dhtml>) (geraadpleegd op 1 maart 2011).
- Bloem, Rein en Jacques Kruithof. 1980. “Zoals u weet is Polen een surrealistisch land”. In gesprek met de Poolse, in Amerika wonende Nobelprijs-winnar Czeslaw Milosz”, *Vrij Nederland*, 25 oktober 1980.
- Bloemen, Liesbeth. 1982. *Polen*. Den Haag: Christen Democratisch Jongeren Appèl.
- Blokker, Jan. 2005. “Het normale Europa”, *de Volkskrant*, 30 mei 2005.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/652148/2005/05/30/Het-normale-Europa.dhtml>) (geraadpleegd op 20 februari 2011).
- Boelens, J.Y. 1991. *Op weg wijzer: Polen*. Oosterend: Van der Eems.
- Boogaard, Ronald Van den. 1993. “Men kan heel mooi vertellen in Banja Luka”, in R. van de Roer en Hans Steketee, *De verwoesting van Joegoslavië. Geschiedenis, achtergrond, reportages*. Rotterdam: NRC Handelsblad.
- Bok, René de. 1989a. “De Poolse jungle. Het bezoek van Bush aan een chaotisch land”, *Elsevier*, 15 juni 1989: 22-23.
- Bok, René de. 1989b. “Een staat van verwarring. In Polen weet eigenlijk niemand hoe het verder moet”, *Elsevier*, 29 juli 1989: 31-32.
- Bok, René de. 1989c. “De machtsovername. De Poolse communisten moeten wennen aan de rol van zondebok”, *Elsevier*, 26 augustus 1989.
- Bol, Brian van der. 2007. “Polen willen werk en eigen kerk”, *NRC Handelsblad*, 1 mei 2007.
(<http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1793508.ece/>) (geraadpleegd op 21 april 2011).
- Boland, Hans. 2005. *Mijn Russische ziel*. Amsterdam: Anatheum-Polak & Van Gennep.
- Boon, Rudi. 1990. “Wij kijken, wij volgen alles en wij wachten af”. Polens terugkeer in de geschiedenis”, *De Groene Amsterdammer*, 10 januari 1990: 10-11.
- Boose, Johan de. 2004. *Alle dromen van de wereld. Een sentimentele reis door Polen*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff.
- Boose, Johan de. 2006. *De grensganger. Reis langs de ruïnes van het IJzeren Gordijn*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff.

- Boose, Johan de. 2009. *De poppenspeler en de duivelin. Reis naar de schimmen van Kroatië*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff.
- Bos, Jan Willem. 2004. *Op bezoek in ... Roemenië*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Bos-Karczewska, Małgorzata. 2007. "Gun Polen dat zij zich in Nederland ontwikkelen", *Trouw*, 13 december 2007.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1383838/2007/12/13/Gun-Polen-dat-zij-zich-in-Nederland-ontwikkelen-opinie.dhtml>) (geraadpleegd op 15 februari 2011)
- Bot, Marie Louise de. 2008. "Wees gastvrij voor Polen", *de Volkskrant*, 19 juni 2008.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/896768/2008/06/19/Wees-gastvrij-voor-Polen.dhtml>) (geraadpleegd op 7 maart 2011).
- Brandt Corstius, Jelle. 2008. *Rusland voor gevorderden. Berichten van een overlever*. Amsterdam: Prometheus.
- Brandt Corstius, Jelle. 2009. *Kleine landjes. Berichten uit de Kaukasus*. Amsterdam: Prometheus.
- Brandt Corstius, Jelle. 2012. *Universele reisgids voor moeilijke landen*. Amsterdam: Prometheus.
- Bril, Martin. 2005. "Buurt-Polen", *de Volkskrant*, 15 oktober 2005.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/645148/2005/10/15/Buurt-Polen.dhtml>) (geraadpleegd op 4 april 2011).
- Brokken, Jan. 2010. *Baltische zielen*. Amsterdam: Atlas.
- Brusse, Peter. 1992. "De nieuwe rijken", *Elsevier*, 8 februari 1992.
- BSZ. 1982. *Polen vóór en ná de coup*. Amsterdam: Beweging voor Socialisties Zelfbeheer.
- Bügel, Jurgen. 1990. "Schoktherapie in Polen. Draconische maatregelen van Balcerowicz moeten inflatie beteugelen", *Elsevier*, 6 januari 1990.
- Burghoorn, Alex en Charlotte Huisman. 2011. "Kamp wil werkloze Polen uitzetten", *de Volkskrant*, 15 februari 2011.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/article/detail/1835160/2011/02/15/Kamp-wil-werkloze-Polen-uitzetten.dhtml>) (geraadpleegd op 16 maart 2011).
- Burght, Fike van der. 1983. "Traangas is in Polen niet op de bon", *De Groene Amsterdammer*, 11 mei 1983.
- Camps, Hugo. 1989. "'Polen zal nooit meer slapen'. Lech Wałęsa over macht, geloof en socialisme", *Elsevier*, 13 mei 1989.
- Camps, Hugo. 1991. "Surplace in Ogdodniki. De jacht op Poolse aardappelen, bananen en wc-papier", *Elsevier*, 7 september 1991.
- Cave, Jane. 1980. "Het kader wacht op instructies voor vernieuwing", *De Groene Amsterdammer*, 10 december 1980.
- Chaudron, Janne. 2005. "In Polen draait alles om carrière maken", *Trouw*, 29 juni 2005.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1734774/2005/06/29/In-Polen-draait-alles-om-carri-egrave-re-maken.dhtml>) (geraadpleegd op 13 april 2011).
- Cohen, Mische en Sander Donkers. 2006. "Operatie-Transvaal. Pioniers in een probleebuurt", *Vrij Nederland*, 11 februari 2006.
- Colijn, Jan en Charles Sanders. 2009. "Veldslag om 'Klein Warschau'", *De Telegraaf*, 12 juni 2009.
(http://www.telegraaf.nl/binnenland/4144558/_Veldslag_om_Klein_Warschau_.html) (geraadpleegd op 11 januari 2011).
- Cornelissen, Igor. 1980a. "Opportunisten, Jodenhaters en vrienden van Rusland staan klaar om Gierok op te volgen", *Vrij Nederland*, 6 september 1980.
- Cornelissen, Igor. 1980b. "'Ik heb Stalin nog gesproken en zelfs hij zei dat het socialisme in Polen anders kon'", *Vrij Nederland*, 27 september 1980.

- Cornelissen, Igor. 1981a. "Een deel van de partijleiding acht Polen nog altijd niet 'juden rein'", *Vrij Nederland*, 21 maart 1981.
- Cornelissen, Igor. 1981b. "'Ze reizen rond en ze beginnen al met geld te smijten – het gaat dus in ieder geval de goede kant op'", *Vrij Nederland*, 18 april 1981.
- Cornelissen, Igor. 1981c. "'Die steenkool die wij in de grond hebben is al aan Oostenrijk verkocht'", *Vrij Nederland*, 18 juli 1981.
- Cornelissen, Igor. 1981d. "'Op geen congres is zo weinig gemanipuleerd. Heel veel is gewoon toevallig gebeurd'", *Vrij Nederland*, 25 juli 1981.
- Cornelissen, Igor. 1981e. "Nog is Walesa niet verloren", *Vrij Nederland*, 19 december 1981.
- Cornelissen, Igor. 1981f. "'Als je slaan wilt, ga je gang. Maar ik waarschuw je: ik vind je nog wel eens'", *Vrij Nederland*, 26 december 1981.
- Cornelissen, Igor. 1982a. "Jaruzelski en de onbetrouwbaarheid van het Poolse leger", *Vrij Nederland*, 9 januari 1982.
- Corver, Koen. 1981. "Poolse crisis verspreidt zich door heel Oost-Europa", *Elsevier*, 31 oktober 1981.
- Corver, Koen. 1982. "Te smalle marges voor werkelijke hervormingen", *Elsevier*, 4 september 1982.
- "Coup in Polen", *De Groene Amsterdammer*, 16 december 1981.
- Danielova, Jana. 1981. "Meer vlees! Meer politie!", *De Groene Amsterdammer*, 1 april 1981.
- De Bijll Nachenius, An E. 2010. *Van Muur tot Molensteen: Belevissen van een Nederlandse diplomate in het buitenland (DDR, Tanzania, Polen, Kameroen, Nieuw-Zeeland)*. Allahabad: Cyberwit.net
- De Ley-Stehouwer, Jeannette. 1993. *Varen in Oost-Duitsland en Polen*. Baarn: Uitgeverij Hollandia.
- De Val van de Muur*. 2009. IKON.
- "Demonstratie 13 december. Een jaar militair bewind in Polen". 1982. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Der Popolski Show*. 2008-2014. WDR.
- Derksen, Guido. 2008a. *Istrië en Kvarner. Dominicusreisgids*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Derksen, Guido. 2008b. *Slovenië. Dominicusreisgids*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- De Witt, Robbert. 2007. "Den Haag wil overlast Polen hard aanpakken", *Elsevier*, 15 november 2007
(<http://www.elsevier.nl/web/10146730/Nieuws/Nederland/Den-Haag-wil-overlast-Polen-hard-aanpakken.htm>) (geraadpleegd op 25 januari 2011).
- De Witt, Robbert. 2008a. "Nieuwe EU-burgers massaal naar daklozenopvang", *Elsevier*, 19 mei 2008.
(<http://www.elsevier.nl/web/Nieuws/Europese-Unie/193575/Nieuwe-EU-burgers-massaal-naar-daklozenopvang.htm?long=true>) (geraadpleegd op 20 januari 2011).
- De Witt, Robbert. 2008b. "'Den Haag stopt 2.500 Polen in wooncontainers'", *Elsevier*, 30 mei 2008.
(<http://www.elsevier.nl/web/10193909/Nieuws/Nederland/Den-Haag-stopt-2.500-Polen-in-wooncontainers.htm?long=true>) (geraadpleegd op 17 januari 2011).
- Dijk, Mark van. 2006. "Mensen genoeg, maar de kerk blijft dicht", *Trouw*, 3 november 2006.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1679361/2006/11/03/Mensen-genog-maar-de-kerk-blijft-dicht.dhtml>) (geraadpleegd op 16 april 2011).
- Doorduyn, Yvonne. 2005. "Een Pool is nooit ziek", *de Volkskrant*, 21 april 2005.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/641463/2005/04/21/Een-Pool-is-nooit-ziek.dhtml>) (geraadpleegd op 5 april 2011).

- Doorduyn, Yvonne. 2006. "Sneller, sneller, tempo, tempo, weg, weg", *de Volkskrant*, 13 april 2006.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2680/Economie/article/detail/767687/2006/04/13/Sneller-sneller-tempo-tempo-weg-weg.dhtml>) (geraadpleegd op 22 januari 2011).
- Dörler, Bern (e.a.). 1982. "'Alles of niets – dat is nu juist de typisch Poolse tragedie'", *Vrij Nederland*, 30 januari 1982.
- Driessen, Camil en Remco Tomesen. 2010. *Polen zijn de nieuwe k*t-Marokkanen*.
(<http://www.deondernemer.nl/binnenland/507404/Polen-zijn-nieuwe-kt-Marokkanen.html>) (geraadpleegd op 11 maart 2011).
- "Drinken? Ja, we lusten wel een biertje", *Algemeen Dagblad*, 16 april 2007.
(<http://www.ad.nl/ad/nl/1012/Nederland/article/detail/2228228/2007/04/16/lsquo-Drinken-Ja-we-lusten-wel-rsquo-n-biertje-rsquo.dhtml>) (geraadpleegd op 10 mei 2010).
- Elhorst, Kaj. 1981. *Nog is Polen niet verloren*. Lelystad: Stichting Instituut voor Individuele Ontwikkeling.
- Ellman, Michael. 1982. "Sankties? Neen!", *De Groene Amsterdammer*, 20 januari 1982.
- Emmerij, Louis. 1989. "Oktoberrevolutie 1989", *Elsevier*, 18 november 1989.
- Field, Frank (e.a.). 2014. "Labour MPs urge leadership to curb free movement within EU", *The Observer*, 1 juni 2014.
(<http://www.theguardian.com/politics/2014/jun/01/labour-mps-urge-curb-eu-free-movement-open-letter-ed-miliband>) (geraadpleegd op j juni 2014).
- "Fieret krijgt Polenboete alsnog terug", *Algemeen Dagblad*, 30 oktober 2008.
(<http://www.ad.nl/ad/nl/1012/Nederland/article/detail/2115644/2008/10/30/Fieret-krijgt-Polenboete-alsnog-terug.dhtml>) (geraadpleegd op 11 mei 2010).
- Gatter-Klenk, Jule. "De waardigheid van Danuta Wałęsa", *Elsevier*, 17 december 1983.
- Gazre, Wladislaw. 1981. "De massa in Polen heeft niets te verliezen en alles te winnen", *Elsevier*, 18 april 1981: 53-55.
- Geelen, Edwin van. 2005. *Polen is anders*. Utrecht: Polskiemu.
- "Geen massale migratie van Polen", *NRC Handelsblad*, 7 september 2005.
(<http://archieff.nrc.nl/index.php/2005/September/7/Economie/13/Geen+massale+migratie+van+Polen//check=Y>) (geraadpleegd op 11 mei 2011).
- "Gemeenten: oplossing voor opvang Polen", *Nederlandse Omroep Stichting*, 11 december 2007.
(<http://nos.nl/artikel/66238-gemeenten-oplossing-voor-opvang-polen.html>) (geraadpleegd op 12 april 2011).
- Gerrits, André. 1988a. "Het volk mort", *Elsevier*, 7 mei 1988: 52.
- Gerrits, André. 1988b. "Instabiel socialisme", *Elsevier*, 21 mei 1988.
- Gerrits, André en Harm Ramkema (red.). 1989. *Poolse paradoxen: een gids voor reizigers*. Utrecht: Werkgroep Oost-Europa Projecten.
- "Goedkope Pool verdringt Turk uit kas", *Trouw*, 31 maart 2006.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1694728/2006/03/31/Goedkope-Pool-verdringt-Turk-uit-kas.dhtml>) (geraadpleegd op 11 april 2011).
- Graaf, Aad van der. 2002. *Reishandboek Transsiberië Express*. Rijswijk: Uitgeverij Elmar.
- Graaf, Gjelt de (e.a.). 2012. *Duitsland oost*. Den Haag: ANWB Media.
- Graaf, Peter de. 2003. "Toestroom werknemers Oost-Europa", *de Volkskrant*, 16 mei 2003.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2680/Economie/article/detail/724897/2003/05/16/Toestroom-werknemers-Oost-Europa.dhtml>) (geraadpleegd op 17 april 2011).
- Graaf, Peter de. 2007. "Hollandse mores-DVD voor Pool", *de Volkskrant*, 16 oktober 2007.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/856042/2007/10/16/Hollandse-mores-dvd-voor-Pool.dhtml>) (geraadpleegd op 2 april 2011).

- Graafsma, Clemens. 1989. "Het huwelijk van een eunuch. Solidariteit erft een failliete economie", *Elsevier*, 26 augustus 1989.
- Grenzeloos Verlangen*. 2005-2007. EO.
- Groen, Janny. 2010. "Turkse Nederlanders wijzen andere migranten af", *de Volkskrant*, 25 maart 2010.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/archief/article/detail/997097/2010/03/25/Turkse-Nederlanders-wijzen-andere-migranten-af.dhtml>) (geraadpleegd op 11 januari 2011).
- Groeneveld, Nico. 1988. "Wojciech Jaruzelski en zijn verlangen naar een Poolse staat zonder Polen", *De Groene Amsterdammer*, 31 augustus 1988.
- Groot, Piet. 1993. *De Ombudsman en de drie Polen*. Alkmaar: B&B.
- Gruber, Rudolf. 1989. "Miljonair in een armenhuis. Henryk Stoklosa: politicus en grootkapitalist in Polen", *Elsevier*, 2 december 1989.
- Gruber, Rudolf. 1990. "Verkankerd Krakau. Parel van Polen gaat aan milieu-misère ten onder", *Elsevier*, 27 januari 1990.
- Grunberg, Arnon. 2007. *Onze Paus*. Wroclaw: Współczesny Teatr.
- Gruyter, Caroline de. 1991. "Marsroute der Madonna's", *Elsevier*, 25 mei 1991.
- Gunst, Floortje. 2007. "Poolse zoekt hier werk en man", *Trouw*, 24 november 2007.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1338815/2007/11/24/Poolse-zoekt-hier-werk-en-man.dhtml>) (geraadpleegd op 11 april 2011).
- "Haagse wethouder Marnix Norder stopt", *Omroep West*, 29 augustus 2013.
(<http://www.omroepwest.nl/nieuws/29-08-2013/haagse-wethouder-marnix-norder-stopt>) (geraadpleegd op 2 september 2013).
- Haastrecht, Ruud van. 2007a. "Immigratie uit Oost-Europa / Met z'n negenen op een etage voor 2200 euro", *Trouw*, 21 november 2007.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1395112/2007/11/21/Immigratie-uit-Oost-Europa-Met-z-rsquo-n-negenen-op-een-etage-voor-2200-euro.dhtml>) (geraadpleegd op 5 maart 2011).
- Haastrecht, Ruud van. 2007b. "Poolse golf vraagt om duidelijke afspraken", *de Volkskrant*, 12 december 2007.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1667895/2007/12/12/Poolse-golf-vraagt-om-duidelijke-afspraken.dhtml>) (geraadpleegd op 12 mei 2011).
- Haastrecht, Ruud van. 2008. "Polenbeleid grote steden hard nodig", *Trouw*, 27 juni 2008.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1292154/2008/06/27/Polenbeleid-grote-steden-hard-nodig.dhtml>) (geraadpleegd op 7 april 2011).
- Haastrecht, Ruud van. 2009a. "'MTV-Polen' willen graag Nederlands leren", *Trouw*, 20 juli 2009.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1154929/2009/07/20/MTV-Polen-willen-graag-Nederlands-leren.dhtml>) (geraadpleegd op 9 april 2011).
- Haastrecht, Ruud van. 2009b. "Westland biedt 'zijn' Polen een bed", *Trouw*, 29 mei 2009.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1142509/2009/05/29/Westland-biedt-zijn-rsquo-Polen-een-bed.dhtml>) (geraadpleegd op 4 mei 2011).
- Halkes, Job. 2007. "Rotterdam houdt top over probleem-Polen", *Metro*, 6 november 2007.
(http://www.pvdarotterdam.nl/nieuws/nieuws_item/t/rotterdam_houdt_top_over_probleem_polen) (geraadpleegd op 14 april 2011).
- Hamel, Jan Willem. 2006. *Wereldwijzer Polen*. Delft: Elmar.
- Hamilton, Bill en Bhasker Solanki. 1992. *Albania who cares?* Grantham: Autumn House.
- "Harde werkers", *NRC Handelsblad*, 13 december 2007.

- (<http://weblogs.nrc.nl/commentaar/2007/12/13/harde-werkers/>) (geraadpleegd op 28 maart 2011).
- Harmsel, Jan ter. 2010. "Dronken Polen probleem op Nederlandse wegen", *BN DeStem*, 24 juli 2010.
(<http://www.bndestem.nl/algemeen/binnenland/7027979/Dronken-Polen-probleem-op-Nederlandse-wegen.ece>) (geraadpleegd op 3 april 2011).
- Heijmans, Toine. 2005. "'Een Polencamping, ik haat dat woord'", *de Volkskrant*, 10 augustus 2005.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/667258/2005/08/10/squo-Een-Polencamping-ik-haat-dat-woord-rsquo.dhtml>) (geraadpleegd op 23 februari 2011).
- Hendriks, Annemieke. 1991. "Groningen wint het gevecht om universitaire hulp aan Polen", *Vrij Nederland*, 14 december 1991.
- Hendriks, Jeroen. 2009. "Bondsfusie streep door Polen-cao", *De Telegraaf*, 3 februari 2009.
(http://www.telegraaf.nl/binnenland/3155815/_Bondsfusie_streep_door_Polen-cao_.html) (geraadpleegd op 24 februari 2011).
- Hermans, Dorine. 1992. "Geknipt voor de sex-business. Oosteuropese meisjes overspoelen Nederlandse bordelen", *Elsevier*, 2 mei 1992.
- Herpen, Marcel van. 1981. "Partij, kerk en vakbeweging in Polen: een driehoeksverhouding met wanklanken", *De Groene Amsterdammer*, 11 februari 1981.
- "Herrie bij het ophalen van Poolse werknemers", *Algemeen Dagblad*, 25 januari 2008.
(<http://www.ad.nl/ad/nl/1038/Rotterdam/article/detail/2106701/2008/01/25/Herrie-bij-het-ophalen-van-Poolse-werknemers.dhtml>) (geraadpleegd op 18 januari 2011).
- Heuvel, Martin van den. 1990a. "'Als de verdoving is uitgewerkt kan de hel losbarsten'", *Elsevier*, 14 juli 1990.
- Heuvel, Martin van den. 1990b. "Polen in het klein. Zyrardov: een vervuild, mistroostig industriestadje", *Elsevier*, 14 juli 1990.
- Hiisjärvi, Piret en Ene Hiiepuu. 2004. *Op bezoek in ... Estland*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Hoeven, Fran van der. 1989. "Poolse portretten. Het gezicht van de eenlingen, waaruit elke massa bestaat", *Vrij Nederland*, 9 december 1989.
- Hollingworth, Larry. 1996. *Merry Christmas Mr Larry*. Londen: Heinemann.
- Hoog, Michiel de. 2005. "Simeks", *de Volkskrant*, 13 mei 2005.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/653585/2005/05/13/Simeks.dhtml>) (geraadpleegd op 28 maart 2011).
- Hoogendijk, Ferry. 1983. "Polen na de paus", *Elsevier*, 2 juli 1983.
- Hoogendoorn, Hans. 2006. *Hongarije. ANWB Goud Reisgids*. Den Haag: ANWB Uitgeverij.
- Hoogstad, Mark. 2007. "Gif drinken zonder het te weten", *NRC Handelsblad*, 8 februari 2007.
(<http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1768125.ece>) (geraadpleegd op 24 februari 2011).
- Hoove, Sanne ten en Raoul du Prè. 2006. "Wilders bang voor 'tsunami van islamisering'", *de Volkskrant*, 6 oktober 2006.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/786026/2006/10/06/Wilders-bang-voor-tsunami-van-islamisering.dhtml>) (geraadpleegd op 20 maart 2011).
- Huf, Jules. 1980. "Het Poolse vlees wordt duur betaald", *Elsevier*, 16 augustus 1980: 36-37.
- Huf, Jules. 1981a. "Stoelendans in Warschau. Pools leger als redmiddel", *Elsevier*, 14 februari 1981.
- Huf, Jules. 1981b. "Brenzjews lugubere scenario voor Polen", *Elsevier*, 14 maart 1981: 31.
- Huf, Jules. 1981c. "Dolce vita in Polen", *Elsevier*, 21 maart 1981.

- Huf, Jules. 1981d. "Gevecht met het stakingspook", *Elsevier*, 4 april 1981.
- Huf, Jules. 1981e. "Kardinaal Wyszynski. Inspirator van Polens vrijheidsdrang", *Elsevier*, 30 mei 1981: 40.
- Huf, Jules. 1981f. "Na de dood van kardinaal Wyszynski. Moreel vacuüm in Polen", *Elsevier*, 6 juni 1981.
- Huf, Jules. 1981g. "Brenzjews ultimatum in de prullenmand. Polen blijft Sowjet-beer tarten.", *Elsevier*, 20 juni 1981.
- Huf, Jules. 1981h. "Machtswisseling in Warschau. Polen hoopt op wonder", *Elsevier*, 24 oktober 1981: 46-47.
- Huf, Jules. 1982a. "Communisme en democratie gaan niet samen – daarom greep de junta in", *Elsevier*, 2 januari 1982.
- Huf, Jules. 1982b. "Poolse staat van beleg verscherpt", *Elsevier*, 20 februari 1982.
- Huf, Jules. 1982c. "Poolse volk laat zich door junta niet misleiden", *Elsevier*, 4 september 1982.
- Huf, Jules. 1982d. "Einde van een droom. Jaruzelski vermoordt 'Solidariteit'", *Elsevier*, 16 oktober 1982.
- Hus, Martin. 1991. *Polen*. Den Haag: ANWB.
- Hus, Martin. 2005. *Polen. ANWB Goud*. Den Haag: ANWB.
- Huygen, Maarten. 2004. "Bij het arbeidsbureau voor Polen blijkt dat Nederland zal moeten wennen aan de darwinistische arbeidsmarkt", *NRC Handelsblad*, 6 maart 2004. (http://vorige.nrc.nl/dossiers/uitbreiding_eu/opinie/article1620754.ece) (geraadpleegd op 10 maart 2011).
- In Europa*. 2007-2011. VPRO.
- Islam in Europa*. 2008. NPS.
- Isser. 2011. "PVV wil werkloze Oost-Europeanen het land uit hebben", *De Dagelijkse Standaard*, 2 februari 2011. (<http://www.dagelijksestandaard.nl/2011/02/pvv-wil-werkloze-oost-europeanen-het-land-uit-hebben>) (geraadpleegd op 17 april 2011).
- Jansen, G.J. 1982. *Koncept-motie nr. 134*. Universiteitsraad. Rijksuniversiteit Leiden. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- "Johannes Paulus' missie naar Polen", *Elsevier*, 18 juni 1983.
- Jonge, Connie de en Remko Nods. 1989. "Grenzen open, beurzen dicht. Nederlandse bedrijven terughoudend over kansen in Oost-Europa", *Elsevier*, 25 november 1989.
- Josten, Marc. 1991. "Westerse mediatycoons veroveren Oost-Europa", *Vrij Nederland*, 5 januari 1991: 25.
- Kalshoven, Frank. 2007. "PvdA gebruikt Polendebat om zich te profileren", *NRC Handelsblad*, 26 april 2007. (<http://vorige.nrc.nl/economie/article1792158.ece>) (geraadpleegd op 25 maart 2011).
- Kalshoven, Frank. 2009. "Oost-Europeanen zijn schokdemper op de arbeidsmarkt", *Algemeen Dagblad*, 16 mei 2009. (<http://www.ad.nl/ad/nl/4566/Geld/article/detail/333494/2009/05/16/Oost-Europeanen-zijn-schokdemper-op-de-arbeidsmarkt.dhtml>) (geraadpleegd op 18 april 2011).
- "Kamerverhuurders verzieken de wijk", *de Volkskrant*, 26 mei 2008. (<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/918200/2008/05/26/Kamerverhuurders-verzieken-de-wijk.dhtml>) (geraadpleegd op 13 maart 2011).
- Kammer, Claudia. 2004. "Fel debat over 'Poolse hangsnorren'", *NRC Handelsblad*, 4 februari 2004.

- (http://vorige.nrc.nl/dossiers/uitbreiding_eu/achtergrond/article1619961.ece) (geraadpleegd op 16 april 2011).
- Kammer, Claudia. 2007. "PvdA gebruikt Polendebat om zich te profileren", *NRC Handelsblad*, 26 april 2007.
(<http://vorige.nrc.nl/economie/article1792158.ece>) (geraadpleegd op 12 maart 2011).
- Kampen, Joke van. 1990a. "Oost-Europa voert campagne. 'Het is tijd voor middelmatige mensen met middelmatige ideeën'", *De Groene Amsterdammer*, 16 mei 1990: 3.
- Kampen, Joke van. 1990b. "De koning van Solidarność", *De Groene Amsterdammer*, 13 juni 1990.
- Kampen, Joke van. 1991. "Oost-Europa gaat ter markt. 'Koopt geen Poolse waar!'", *De Groene Amsterdammer*, 3 april 1991.
- Kądziołka, Jan en Tadeusz Wojciechowska. 2004. *Op bezoek in ... Polen*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Keuning, Wouter. 2007. "Steeds meer 'moderne' slavernij in Nederland", *de Volkskrant*, 4 september 2007.
(http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2680/Economie/article/detail/873615/2007/09/04/St_eeds-meer-lsquo-moderne-slavernij-rsquo-in-Nederland.dhtml) (geraadpleegd op 14 januari 2011).
- Kingma, Joost. 2004. *Reishandboek Hongarije*. Rijswijk: Elmar.
- Klein, Jolanta. 1981. "Een buiging van voren en een schop van achteren", *De Groene Amsterdammer*, 15 juli 1981.
- Knoch, Marta. 2004. "Wij Polen zijn ook bang voor jullie!", *NRC Handelsblad*, 28 april 2004.
(http://vorige.nrc.nl/dossiers/uitbreiding_eu/opinie/article1622022.ece) (geraadpleegd op 20 februari 2011).
- Koens, Olaf. 2012. *Koorddans in de Kaukasus. Reis door Ruslands onbeheersbare achtertuin*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Kolk, Geert van der. 1981a. "'De Polen zijn aan de democratie verslaafd geraakt'", *Vrij Nederland*, 6 juni 1981.
- Kolk, Geert van der. 1981b. "'Zimbabwe mag onafhankelijk worden, wij niet, terwijl wij toch veel belangrijker zijn dan zo'n land ergens in Afrika'", *Vrij Nederland*, 1 augustus 1981.
- Kolk, Geert van der. 1981c. "'Vertrouwen in ethisch gezag – dat is ons idee van democratie'", *Vrij Nederland*, 1 augustus 1981.
- Kolk, Geert van der. 1981d. "'Ik kan niet aan de kant blijven staan als er in mijn land iets gebeurt'", *Vrij Nederland*, 8 augustus 1981.
- Kollár, Daniel. 2004. *Op bezoek in ... Slowakije*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Komitee Vrouwenrechten in Polen. 1982. *Polenkomitee Utrecht*. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Koper, Arnold. 1981. "Waar blijft die bestelauto?", *De Groene Amsterdammer*, 15 juli 1981.
- Korzec, Michel. 1982. "Solidair met Solidarność", *Landelijk Overleg Polen Komitees voor Solidarność*. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Korzec, Michel. 1993a. "Van Pool tot Pool. De ratio van een stem op Wałęsa", *Elsevier*, 26 juni 1993.
- Korzec, Michel. 1993b. "Rood is niet dood. De come-back van communistische politici in Oost-Europa", *Elsevier*, 4 september 1993.
- Korzec, Michel. 1993c. "Oost West, thuis best. Verwesterde diaspora helpt Oost-Europa er weer bovenop", *Elsevier*, 4 september 1993.

- Korzec, Michel. 1993d. "Jaruzelski's verraad. Waarom Jeltsin belastend materiaal naar Polen bracht", *Elsevier*, 2 oktober 1993.
- Kramer, Julia en Janusz Tycner. 2008. *Polen*. Houten: Van Reemst.
- Kroatië reisinfo. 2013. (<http://www.columbusmagazine.nl/europa/kroatie.html>) (geraadpleegd op 25 september 2013).
- Kroon, Jacco. 2006. "Wel zin om zestig uur per week te werken", *NRC Handelsblad*, 30 mei 2006.
(http://vorige.nrc.nl/dossiers/werk_en_loopbaan/article1687839.ece) (geraadpleegd op 20 april 2011).
- Kuin, Inger. 2006. "Wees niet bang voor de Polen", *NRC Handelsblad*, 13 april 2006.
(http://vorige.nrc.nl/dossiers/werk_en_loopbaan/arbeidsmarkt/article1672821.ece) (geraadpleegd op 16 april 2011).
- La Rooy, Annemarie. 1982. *Brief aan de Ambassadeur van de Volksrepubliek Polen*. ASVA – LSV. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- "Laat de Polen komen", *NRC Handelsblad*, 9 februari 2006.
(http://vorige.nrc.nl/opinie/hoofdartikelen/article1653680.ece/Laat_de_Polen_komen) (geraadpleegd op 13 april 2011).
- "Laatste seizoen van 'Polenslag'", *Algemeen Dagblad*, 7 mei 2008.
(<http://www.ad.nl/ad/nl/1040/Den-Haag/article/detail/2190144/2008/05/07/Laatste-seizoen-van-Polenslag.dhtml>) (geraadpleegd op 10 mei 2011).
- "Landelijke demonstratie". 1981. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Lang, Stephan. 2004. *Op bezoek in ... Hongarije*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Lange, Wera de. 1989a. "Het economendebat in de Poolse vakbond Solidariteit", *De Groene Amsterdammer*, 25 januari 1989.
- Lange, Wera de. 1989b. "'Ik kan het ook niet helpen dat intelligente mensen vaak links zijn'", *De Groene Amsterdammer*, 14 juni 1989.
- "Leiden bekijkt mogelijkheden Poolse onderzoekers te helpen", *Mare*, 13 mei 1981.
- Leistra, Gerlof. 1992. "Lessen in democratie. Oosteuropese ambtenaren lopen stage bij Nederlandse gemeenten", *Elsevier*, 7 maart 1992.
- Lenaerts, Johan. 1988. "'Het Kremlin wil van Polen een proeftuin maken'. Een gedemoraliseerd Solidarność legt het af tegen de officiële vakbonden", *De Groene Amsterdammer*, 18 mei 1988: 3.
- Lenaerts, Johan. 1989. "'Al die zinloze overheveling van geld naar privéhanden!'", *De Groene Amsterdammer*, 25 januari 1989.
- Lewandowski, Stefan. 1981. *Zonder titel*. Presidium van het M.K.Z. van de NSZZ Solidarność te Gdańsk. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Lier, Heleen. 2012. "Meldpunthumor: Meldpunten voor Limburgers, Belgen en gezellige Polen", *de Volkskrant*, 9 februari 2012.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2824/Politiek/article/detail/3169125/2012/02/09/Meldpunthumor-Meldpunten-voor-Limburgers-Belgen-en-gezellige-Polen.dhtml>) (geraadpleegd op 14 februari 2012).
- Linthorst, Marijke en Ger Verhoeve. 1981. *Brief over de ronde tafel-konferentie over Polen*. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Lipinski, Walter. 1983. "Wałęsa is nog niet jarig", *De Groene Amsterdammer*, 9 november 1983.
- Lipski, Jan. 1981. "Bericht uit Polen", *Vrij Nederland*, 11 juli 1981.

- Mak, Geert. 2004. *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*. Amsterdam: Atlas.
- Malko, Sasza. 1980a. "Fantastisch wat jullie mensen doen. Het is fantastisch. Ga door. Ga maar door", *Vrij Nederland*, 7 juni 1980.
- Malko, Sasza. 1980b. "Onderbrekingscomites en haltcomites: De Poolse arbeiders eisen opslag, rechten en dromen", *Vrij Nederland*, 16 augustus 1980.
- Malko, Sasza. 1981. "God, het vaderland of de traditionele rodebietensoep: De Poolse leri heeft voor elk wat wils", *Vrij Nederland*, 21 februari 1981.
- Malko, Sasza. 1982a. "Je moet kwaadaardig of zwakzinnig zijn als je in Nederland communist bent, je wordt er niet eens toe gedwongen", *Vrij Nederland*, 18 september 1982.
- Malko, Sasza. 1982b. "Een Zomo moet je niet bij zijn kop of zijn benen grijpen, je moet aan zijn schild draaien", *Vrij Nederland*, 13 november 1982.
- Malko, Sasza. 1988a. "Het is niet leuk om te horen dat Pool zijn op zichzelf nog geen verdienste is'. De eigenzinnige meningen van het Poolse maandblad 'Kultura': Het enige criterium is kwaliteit", *Vrij Nederland*, 2 juli 1988: 6.
- Malko, Sasza. 1988b. "Oranje Alternatief. 'Waarom heeft u kabouters geschilderd en welke betekenis heeft dat?'" *Vrij Nederland*, 13 augustus 1988: 12.
- Malko, Sasza. 1988c. "Het probleem is niet óf we, maar hoe we het kapitalisme moeten invoeren'. De partij en de oppositie bloeien, maar het land is economisch een ramp", *Vrij Nederland*, 8 oktober 1988: 6.
- Malko, Sasza. 1989a. "Soms waan ik mij in de achttiende eeuw'. Polen: de armoede, de sterftecijfers, de abortussen en de totale malaise", *Vrij Nederland*, 14 januari 1989: 9.
- Malko, Sasza. 1989b. "Op straat in Warschau is niets te merken van de rondetafelbesprekingen", *Vrij Nederland*, 11 februari 1989.
- Malko, Sasza. 1989c. "Gisteren in de lik, vandaag in de ministerraad, een mooie carrière", *Vrij Nederland*, 11 maart 1989: 6.
- Malko, Sasza. 1989d. "Het liefst was ik overdag in Moskou en 's avonds in een Warschause keuken", *Vrij Nederland*, 6 mei 1989: 14.
- Malko, Sasza. 1989e. "De oude garde heeft nog steeds alle touwtjes in handen", *Vrij Nederland*, 23 september 1989: 6.
- Malko, Sasza. 1989f. "Alle Polen hebben een tekort aan verdraagzaamheid, onafhankelijk van hun wereldbeschouwing", *Vrij Nederland*, 14 oktober 1989: 8.
- Malko, Sasza. 1989g. "Een land in revolutionaire omwenteling is niet om in te leven", *Vrij Nederland*, 2 december 1989: 12.
- Malko, Sasza. 1990a. "Polen is een economisch laboratorium van het kapitalisme geworden", *Vrij Nederland*, 24 februari 1990: 4.
- Malko, Sasza. 1990b. "Toen president Havel in Polen was, verdomde Wałęsa het naar Warschau te komen om hem te ontmoeten", *Vrij Nederland*, 31 maart 1990: 7.
- Malko, Sasza. 1990c. "Iedereen doet het in zijn broek en houdt het hoofd lager dan het gras", *Vrij Nederland*, 30 mei 1990: 5.
- Malko, Sasza. 1990d. "Al twee jaar lang trekken we ons terug, we oefenen niet meer op de aanval", *Vrij Nederland*, 22 september 1990.
- Malko, Sasza. 1990e. "Wat Wałęsa losmaakt is honderd keer gevaarlijker dan hijzelf", *Vrij Nederland*, 17 november 1990: 17-18.
- Malko, Sasza. 1990f. "Mazowiecki denkt dat deugd voor zichzelf spreekt. Dat is niet zo", *Vrij Nederland*, 24 november 1990.
- Malko, Sasza. 1990g. "Ik ben er voor, sterker nog, ik ben er tegen!", *Vrij Nederland*, 24 november 1990.

- Malko, Sasza. 1991a. "Het Vaticaan bereidt overduidelijk een landing in de Sovjet-Unie voor", *Vrij Nederland*, 22 juni 1991: 22.
- Malko, Sasza. 1991b. "Een zachte zomer in Warschau en Praag", *Vrij Nederland*, 20 juli 1991: 8-9.
- Malko, Sasza. 1991c. "Amerikaanse peptalk voor Poolse bankiers", *Vrij Nederland*, 10 augustus 1991: 20-21.
- Malko, Sasza. 1992a. "Tot de laatste druppel. 'Ik feest niet meer, ik zuip gewoon'", *Vrij Nederland*, 9 mei 1992: 49-51.
- Malko, Sasza. 1992b. "Lech Wałęsa heeft nog maar één adviseur: chauffeur Wachowski", *Vrij Nederland*, 23 mei 1992: 26-27.
- Malko, Sasza. 1992c. "De Poolse zwartrokken slaan hard terug", *Vrij Nederland*, 30 mei 1992: 47-48.
- Malko, Sasza. 1992d. "In Polen is geen politicus meer veilig voor laster", *Vrij Nederland*, 11 juli 1992.
- Malko, Sasza. 1993a. "Misdadaad, geen straf", *Vrij Nederland*, 20 februari 1993.
- Malko, Sasza. 1993b. "De plotselinge liefde van de Polen voor het jodendom", *Vrij Nederland*, 1 mei 1993.
- Malko, Sasza. 1993c. "In Polen verzilveren ze zelfs de geest van de revolutie", *Vrij Nederland*, 7 augustus 1993.
- Marijnissen, Jan en Jan de Wit. 2006. "Help, daar komen de Polen", *NRC Handelsblad*, 31 januari 2006. (<http://vorige.nrc.nl/opinie/article1651437.ece>) (geraadpleegd op 18 april 2011).
- Marijnissen, Jan en Paul Ulenbelt. 2005. "Voor Polen dreigt uitbuit-CAO", *NRC Handelsblad*, 23 augustus 2005. (<http://vorige.nrc.nl/opinie/article1869656.ece>) (geraadpleegd op 24 april 2011).
- Marlet, George. 2010. "Polen in Nederland delen verdriet met elkaar", *Trouw*, 12 april 2010. (<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1097811/2010/04/12/Polen-in-Nederland-delen-verdriet-met-elkaar.dhtml>) (geraadpleegd op 28 april 2011).
- "Meer Poolse werknemers in Nederland dan gedacht", *de Volkskrant*, 4 februari 2005. (<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2824/Politiek/article/detail/662533/2005/02/04/Meer-Poolse-werknemers-in-Nederland-dan-gedacht.dhtml>) (geraadpleegd op 15 maart 2011).
- Meerhof, Ron. 2007. "Kabinet steekt kop in zand voor invasie Polen", *de Volkskrant*, 24 november 2007. (<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/868834/2007/11/24/lsquo-Kabinet-steekt-kop-in-zand-voor-invasie-Polen-rsquo.dhtml>) (geraadpleegd op 12 januari 2011).
- Meijer, Marion (e.a.). 2008. *Tsjechië en Slowakije. ANWB Goud Reisgids*. Den Haag: ANWB Uitgeverij.
- Meijer, Remco. 1991. "'Een terrasje is er voor ons niet bij'. Tienduizenden Oosteuropese toeristen bezoeken Nederland", *Elsevier*, 17 augustus 1991: 15-16.
- Meteren, Wilma van. 2003. "De open grens en oprukkende Polen", *Trouw*, 22 november 2003. (<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1773289/2003/11/22/De-open-grens-en-oprukkende-Polen.dhtml>) (geraadpleegd op 14 januari 2011).
- Meteren, Wilma van. 2005. "Dam tegen opdringende Polen", *Trouw*, 29 januari 2005. (<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1721661/2005/01/29/Dam-tegen-opdringende-Polen.dhtml>) (geraadpleegd op 2 april 2011).

- Meteren, Wilma van. 2006a. "Het Poolse gezinsleven lijdt schade", *Trouw*, 18 augustus 2006. (<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1682234/2006/08/18/Het-Poolse-gezinsleven-lijdt-schade.dhtml>) (geraadpleegd op 21 maart 2011).
- Meteren, Wilma van. 2006b. "Nieuwe migrant is hoogopgeleid", *Trouw*, 25 augustus 2006. (<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1684176/2006/08/25/Nieuwe-migrant-is-hoogopgeleid.dhtml>) (geraadpleegd op 25 maart 2011).
- Michnik, Adam. 1988. "Poolse maskerade", *Elsevier*, 3 september 1988.
- Michnik, Adam. 1990a. "Waarom ik niet op Lech Wałęsa stem. De strijd om het vignet van Solidarność", *De Groene Amsterdammer*, 21 november 1990.
- Michnik, Adam. 1990b. "Waarom ik niet op Wałęsa stem. Adam Michnik keert zich tegen voormalige strijdmakker", *Elsevier*, 24 november 1990: 57-58.
- Minkiewicz, Jan. 2005. "Reactie. Het abnormale Europa, commentaar op Blokker van Jan Minkiewicz", *Polonia*, 8 juni 2005. (<http://www.polonia.nl/?p=675>) (geraadpleegd op 1 maart 2012).
- Mok, G. Philip. 1980. "Poolse bezwaren tegen '300 jaar joden'", *Elsevier*, 21 juni 1980.
- Mok, G. Philip. 1983a. "Waterkanonnen contra Solidariteit", *Elsevier*, 7 mei 1983.
- Mok, G. Philip. 1983b. "De martelgang van Lech Wałęsa", *Elsevier*, 16 juli 1983.
- Mok, G. Philip. 1988. "Arme Polen", *Elsevier*, 13 februari 1988.
- Mok, G. Philip. 1989. "De herrijzenis van Wałęsa", *Elsevier*, 28 januari 1989.
- Mok, G. Philip. 1990. "Winst voor de Zwarte Madonna", *Elsevier*, 1 december 1990: 44.
- Müller, Jaus. 2007. "Vakbekwaam en werklustig: wie wil de Pool niet?", *NRC Handelsblad*, 11 december 2007. (<http://vorige.nrc.nl/article1857145.ece>) (geraadpleegd op 22 april 2011).
- Mulder, Eildert. 2004. "De Polen verpesten het voor de Haagse Turken", *Trouw*, 5 oktober 2004. (<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1750250/2004/10/05/De-Polen-verpesten-het-voor-de-Haagse-Turken.dhtml>) (geraadpleegd op 10 april 2011).
- Mulder, Gerard. 1981. "'Het antisemitisme was even vanzelfsprekend als de wetenschap dat het 's winters 20 graden kon vriezen'", *Vrij Nederland*, 21 februari 1981.
- Nicolaï, Atzo. 2006. "Luisteren gaat hand in hand met leiderschap", *de Volkskrant*, 17 maart 2006. (<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/788711/2006/03/17/Luisteren-gaat-hand-in-hand-met-leiderschap.dhtml>) (geraadpleegd op 10 maart 2011).
- Noort, Saskia. 2009. *De verbouwing*. Amstelsam: Anthos Uitgevers.
- Nourhussen, Saesa. 2008. "Een positief weekblad voor Polen in Nederland", *Trouw*, 21 februari 2008. (<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1632749/2008/02/21/Een-positief-weekblad-voor-Polen-in-Nederland.dhtml>) (geraadpleegd op 12 april 2011).
- NOVA. 1992-2010. NOS-VARA-NPS.
- Ontdek Polen. 2013. (<http://www.travelmap.nl/polen/reisinformatie>) (geraadpleegd op 25 september 2013).
- Onwijn, Karel. 2008. *Rusland Dominicusreisgids*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Onwijn, Karel. 2010. *Georgië/Armenië Dominicusreisgids*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- "Ook Polen staken wel eens", *NRC Handelsblad*, 30 juni 2005. (<http://archieff.nrc.nl/index.php/2005/Juni/30/Economie/15/Ook+Polen+staken+wel+eens//check=Y>) (geraadpleegd op 11 mei 2011).

- Ouwerkerk, Eric-Jan. 1989. "Wat vijftig mark is in het Westen, is een maandloon in Polen. De zwerftocht van de Polenmarkt door een weinig gastvrij Berlijn", *Vrij Nederland*, 11 november 1989: 26-27.
- Pax Christi Jongeren en Werkgroep Oost-Europa Projekten. 1985. *Oost-Europa Dag*. Den Haag: Pax Christi Jongeren. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Peeperkorn, Marc. 2003. "Rem op arbeiders nieuwe EU-landen", *de Volkskrant* 17 november 2003.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/750878/2003/11/17/Rem-op-arbeiders-nieuwe-EU-landen.dhtml>) (geraadpleegd op 12 mei 2011).
- Pierik, Perry en Marcel Reijmerink. 1991. "'Het zijn historische dagen'. Het 'andere Polen' van Leszek Moszulski", *De Groene Amsterdammer*, 6 november 1991.
- Pierik, Perry. 1992. "Polen voelt zich belegerd. Warschau wil rivier de Bug als nieuw IJzeren Gordijn", *Elsevier*, 4 april 1992.
- Pijnappels, Riet. 2011. "SP-Kamerlid: 'Zundert kan tsunami van Polen niet aan'", *BN DeStem*, 11 februari 2011.
(<http://www.bndestem.nl/regio/breda/8137412/SPKamerlid-Zundert-kan-tsunami-van-Polen-niet-aan.ece>) (geraadpleegd op 22 april 2011).
- Plas, Michel van der. 1981. "Maar...", *Elsevier*, 19 december 1981.
"Polen en tegenpolen", *De Groene Amsterdammer*, 15 juli 1981.
"Polen. Hard tegen hard", *Elsevier*, 15 november 1980: 34-40.
"Polen in Limburg niet criminel dan anderen", *de Volkskrant*, 4 augustus 2008.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/954342/2008/08/04/Polen-in-Limburg-niet-criminel-dan-anderen.dhtml>) (geraadpleegd op 14 maart 2011).
- "Polen moeten weten dat ze welkom zijn", *BN De Stem*, 1 april 2012.
(<http://www.bndestem.nl/regio/10775089/Polen-moeten-weten-dat-ze-welkom-zijn.ece>) (geraadpleegd op 18 september 2012).
- Polen reisinfo. 2013. (<http://www.columbusmagazine.nl/europa/polen.html>) (geraadpleegd op 25 september 2013).
- "Polen over 'ons' Polen-probleem", *Visie: RTV Magazine van de Evangelische Omroep*, 2008: 16.
(<http://www.eo.nl/magazines/visie/artikel-detail/polen-over-ons-polen-probleem>) (geraadpleegd op 8 oktober 2011).
- "Polen zorgen niet voor extra overlast", *De Telegraaf*, 4 augustus 2008.
(http://www.telegraaf.nl/binnenland/1616617/_Polen_geven_geen_extra_overlast_.htm) (geraadpleegd op 12 april 2011).
- "Polenavond". 1981. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Polenkomitee Nijmegen. 1981. Het programma van Solidarność. Stellingen en eisen van een Poolse vakbond. Nijmegen: Polenkomitee.
- Polenkomitee Utrecht. 1982. *Utrecht Solidair Solidarność*. 30 januari 1982. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- "Pool of tegenpool", *NRC Handelsblad*, 3 april 2006.
(http://vorige.nrc.nl/dossiers/werk_en_loopbaan/arbeidsmarkt05werkloopb/article/1668945.ece) (geraadpleegd op 19 april 2011).
- Postma, Renée. 2002. "Zusters met een streepje minder", *NRC Handelsblad*, 16 maart 2002.
(<http://archief.nrc.nl/index.php/2002/Maart/16/Overig/29/Zusters+met+een+streepje+minder/check=Y>) (geraadpleegd op 17 maart 2011).

- Postma, Renée. 2004. *Midden-Europa achter de schermen. Van Habsburg naar Brussel*. Amsterdam: Prometheus.
- “‘Potel’ Toor in Alphen gaat voorlopig niet tegen de vlakte”, *Leidsch Dagblad*, 26 januari 2014. (<http://www.leidschdagblad.nl/regionaal/rijnneveen/article26622723.ece>) (geraadpleegd op 11 augustus 2014).
- (geraadpleegd op 11 augustus 2014).
- Prazdny, Bronja. 2008. *Op bezoek in... Bulgarije*. Amsterdam: KIT Publishers.
- “Protest gevanneming Poolse hoogleraar”, *Het Parool*, 8 april 1981.
- “PvdA: Dring overlast arbeidsmigranten terug”, *RTL Nieuws*, 13 maart 2014. (<http://www.rtlnieuws.nl/nieuws/special/pvda-dring-overlast-arbeidsmigranten-terug>) (geraadpleegd op 8 juni 2014).
- “PvdA’er: immigratiebeleid halfzacht”, *Spits*, 10 december 2010. (http://www.spitsnieuws.nl/archives/binnenland/2010/12/pvdaer_immigratiebeleid_halfza.html) (geraadpleegd op 11 april 2011).
- “PVV wil onderzoek naar rijopleiding in Polen”, *De Telegraaf* 21 november 2011. (http://www.telegraaf.nl/binnenland/10970541/___Onderzoek_naar_rijopleiding___html) (geraadpleegd op 5 februari 2012).
- “PVV: zet werkloze Oost-Europeanen uit”, *Spits*, 2 februari 2011. (http://www.spitsnieuws.nl/archives/binnenland/2011/02/pvv_zet_werkloze_oosteuropeane.html) (geraadpleegd op 18 maart 2011).
- Rail Away*. 1996-. EO.
- Ramkema, Harm (red.). 1993. *Polen*. Utrecht: Steunpunt Oost-Europa Projecten.
- “Recreatie tussen de overalls”, *Algemeen Dagblad*, 18 augustus 2006. (<http://www.ad.nl/ad/nl/1038/Rotterdam/article/detail/2306751/2006/08/18/Recreatie-tussen-de-overalls.dhtml>) (geraadpleegd op 11 mei 2011).
- Ree, Erik van en Joris Versteeg. 1981. “Het gevaar van een versierde tweede weg”, *De Groene Amsterdammer*, 30 december 1981.
- Reisadvies. 2013. *Rijksoverheid*. (<http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/reisadviezen>) (geraadpleegd op 25 september 2013).
- Reitsma, Onno. 1980a. “Is er nog hoop voor Polen?”, *Elsevier*, 30 augustus 1980: 30-35.
- Reitsma, Onno. 1980b. “Na het roekeloze Poolse avontuur. De wankele zege”, *Elsevier*, 6 september 1980: 34-37.
- Reitsma, Onno. 1981. “Een laffe overval in het holst van de nacht”, *Elsevier*, 19 december 1981.
- Rengers, Merijn. 2005. “Na de klus-Pools nu de verzekerings-Tsjech”, *de Volkskrant*, 1 november 2005. (<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2680/Economie/article/detail/676961/2005/11/01/NadeklusPoolnuverzekeringsTsjech.dhtml>) (geraadpleegd op 2 mei 2011).
- Rengers, Merijn. 2007. “Polen kijken meewarig naar bankpersoneel”, *de Volkskrant*, 5 mei 2007.
- Reve, Gerard. 1961. *Uit tien vrolijke verhalen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Riemeijer, Jeroen. 2007. “Polen, blijf hier!”, *de Volkskrant*, 5 juni 2007. (<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/841807/2007/06/05/Polen-blijf-hier.dhtml>) (geraadpleegd op 5 mei 2011).
- Rijn, Arjen van. 1990. “Duitser dan Duits. De massale trek uit Rusland en polen naar de Heimat”, *Elsevier*, 24 februari 1990.
- Rijn, Marius van. 1981a. “Veel liefs uit Warschau”, *Elsevier*, 25 juli 1981.
- Rijn, Marius van. 1981b. “De ‘apparatsjiks’ liggen dwars”, *Elsevier*, 15 augustus 1981.

- Rijn, Marius van. 1981c. "Kania houdt Poolse onrust in toom", *Elsevier*, 22 augustus 1981: 37-38.
- Rijn, Marius van. 1981d. "Een jaar Solidariteit. Het machtsstreven van Lech Wałęsa", *Elsevier*, 12 september 1981.
- Roer, R. van de en Hans Steketee. 1993. *De verwoesting van Joegoslavië*. Rotterdam: NRC Handelsblad.
- Rogier, Jan. 1980. "Wie is de man op het portret in de werkkamer van Lech Wałęsa?", *Vrij Nederland*, 8 november 1980.
- Rosmalen, D.M. van. 1980a. "Om de ziel van Polen", *Elsevier*, 23 augustus 1980: 41-43.
- Rosmalen, D.M. van. 1980b. "Het verval van een system", *Elsevier*, 30 augustus: 46.
- Rosmalen, D.M. van. 1980c. "Polen: het uur van de waarheid", *Elsevier*, 6 september 1980: 50.
- Rosmalen, D.M. van. 1980d. "'Who the hell is Mr. Kania?'"', *Elsevier*, 13 september 1980.
- Rosmalen, D.M. van. 1980e. "Polens 'laatste kans'", *Elsevier*, 25 oktober 1980: 34-35.
- Rosmalen, D.M. van. 1980f. "De 'Poolse ziekte'", *Elsevier*, 25 oktober 1980: 49.
- Rosmalen, D.M. van. 1981a. "De crisis in het Westeuropese socialisme. Confrontatie tussen droom en werkelijkheid", *Elsevier*, 21 februari: 46-47.
- Rosmalen, D.M. van. 1981b. "Honger in Polen", *Elsevier*, 1 augustus 1981.
- Rosmalen, D.M. van. 1981c. "Poolse orgie", *Elsevier*, 26 september 1981.
- Rosmalen, D.M. van. 1981d. "Poolse winter", *Elsevier*, 19 december 1981.
- Rosmalen, D.M. van. 1982a. "De mythe van 1981", *Elsevier*, 2 januari 1982.
- Rosmalen, D.M. van. 1982b. "Polen en de legende van Jalta", *Elsevier*, 16 januari 1982.
- Rosmalen, D.M. van. 1982c. "Lange Poolse zomer", *Elsevier*, 31 juli 1982.
- Rosmalen, D.M. van. 1982d. "Pools protest", *Elsevier*, 4 september 1982.
- "Rots-Vast wilde eigenlijk 'Polen-dorp' voor EU-arbeiders", *Algemeen Dagblad*, 11 maart 2008. (<http://www.ad.nl/ad/nl/1012/Nederland/article/detail/2183909/2008/03/11/Rots-Vast-wilde-eigenlijk-rsquo-Polen-dorp-rsquo-voor-EU-arbeiders.dhtml>) (geraadpleegd op 10 mei 2010).
- Rotteveel, Mathijs (e.a.). 2011. "Doen die Polen thuis ook zo?", *DePers*, 23 mei 2011: 9-12. (<http://www.depers.nl/UserFiles/File/maandag%2023%20mei%202011.pdf>) (geraadpleegd op 3 september 2013).
- Roubos, Gerlof en Mariëlle Scheepens-van den Boom. 2005. "Jan Marijnissen moet echt eens leren rekenen", *NRC Handelsblad*, 25 augustus 2005. (<http://archieff.nrc.nl/index.php/2005/Augustus/25/Overig/09/Jan+Marijnissen+moet+echt+eens+leren+rekenen/check=Y>) (geraadpleegd op 20 april 2011).
- Rousselin, Pierre. 2007. "Belgique et balkanisation", *Le Figaro*, 9 november 2007. (<http://www.lefigaro.fr/debats/2007/11/09/01005-20071109ARTFIG00004-belgique-et-balkanisation-.php>) (geraadpleegd op 11 juni 2014).
- Rozendaal, Simon. 1990a. "Verslag uit de driehoek van de dood. De milieuramp in Oost-Europa", *Elsevier*, 23 juni 1990: 101-106.
- Rozendaal, Simon. 1990b. "Geldgebrek", *Elsevier*, 30 juni 1990: 98-100.
- Rozendaal, Simon. 1991. "Die steun aan Oost-Europa, komt daar nog wat van, minister Alders?", *Elsevier*, 20 juli 1991.
- Rutten, Louis. 1983. *Brief aan Jan Minkiewicz*. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Saraber, Pierre. 2009. *Daar zijn de Polen! Op zoek naar een betere toekomst*. Soesterberg: Aspekt.

- Saraber, Pierre. 2011. *De sarcofaag van de Sovjet-Unie. Reisverhalen uit Tsjernobyl, Oekraïne en Transnistria*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt.
- Sauer, Derk. 1982. “Nog elke dag worden er mensen van hun bed gelicht”, *De Groene Amsterdammer*, 6 januari 1982.
- Scheffer, Paul. 1980. “Rudolf Bahro over Oost-Europa en de crisis in de industriële beschaving”, *De Groene Amsterdammer*, 22 oktober 1980.
- Scheffer, Paul. 1981a. “Twee katholieke leiders: ‘Een katholieke Pool is een anti-kommunistische Pool’”, *De Groene Amsterdammer*, 14 januari 1981.
- Scheffer, Paul. 1981b. “Polen vervalt in herhalingen”, *De Groene Amsterdammer*, 18 maart 1981.
- Scheffer, Paul. 1981c. “Solidariteit met Polen”, *De Groene Amsterdammer*, 25 maart 1981.
- Scheffer, Paul. 1981d. “Poolse kommunisten over partijdemocratie”, *De Groene Amsterdammer*, 8 april 1981.
- Scheffer, Paul. 1981e. “Strajk”, *De Groene Amsterdammer*, 15 april 1981.
- Scheffer, Paul. 1981f. “Het geenpartijstelsel van Jaruzelski”, *De Groene Amsterdammer*, 16 december 1981.
- Scheffer, Paul. 1981g. “Polen”, *De Groene Amsterdammer*, 30 december 1981.
- Scheffer, Paul. 1983. “Katholieke renaissance in Polen”, *De Groene Amsterdammer*, 1 juni 1983.
- Schipper, Greet de. 2005. *Kasteelhotels. Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije*. Den Haag: ANWB Uitgeverij.
- Smardz, Zofia en Wladoslaw Gazre. 1983. “De paus in Polen”, *Elsevier*, 25 juni 1983.
- “Solidair met Solidarność. Polen-Week”. 1982. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- SP. 1983. “Gastarbeid en kapitaal”.
(<http://archieff.devrijgedachte.nl/constandse/dossier/gastnawo2.htm>) (geraadpleegd op 24 augustus 2011).
- “SP vreest mensonterende woonomstandigheden Polen”, *Trouw*, 26 maart 2007.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1394214/2007/03/26/SP-vreest-mensonterende-woonomstandigheden-Polen.dhtml>) (geraadpleegd op 13 mei 2011).
- Sputten en Slikken op reis*. 2008-2011. BNN.
- Stanglin, Douglas. 1983. “Lech Wałęsa tussen held en martelaar”, *Elsevier*, 15 oktober 1983.
- “Steeds meer journalisten worden melkbezorgers”, *De Groene Amsterdammer*, 19 mei 1982.
- Steenhof, Hans en Rutger Sibille. 1981. *Polen. Verslag van een groepsstudie-reis van 20 Tilburgse studenten naar Polen in het kader van het uitwisselingsprogramma met de Academies voor Economie in Poznan en Krakau, in september 1978*. Buro Buitenland, Katholieke Hogeschool Tilburg.
- Stellingwerf, J.F.P. 1982. “Hulp aan Polen gaat nog steeds door”, *Berichten uit de wereld van het wereldiakonaat*, mei 1982 bericht 78. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Stoel, Max van der. 1991. “Chaos Sovjet-unie bedreigt vrede in Europa”, *Elsevier*, 5 januari 1991: 30-31.
- Stoker, Elsbeth. 2006. “Schuine muren, lekkende pijpen en kapotte afvoerputjes”, *de Volkskrant*, 6 april 2006.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2680/Economie/article/detail/761684/2006/04/06/Schuine-muren-lekkende-pijpen-en-kapotte-afvoerputjes.dhtml>) (geraadpleegd op 12 mei 2011).

- Stoker, Elsbeth. 2007. "Polentop: malafide uitzendbureaus in de ban", *de Volkskrant*, 12 december 2007.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/871982/2007/12/12/Polentop-malafide-uitzendbureaus-in-de-ban.dhtml>) (geraadpleegd op 24 april 2011).
- Stoker, Elsbeth. 2008. "'Oost-Europeaan, ga toch nuchter aan het werk'", *de Volkskrant*, 21 augustus 2008.
(<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/894730/2008/08/21/lsquo-Oost-Europeaan-ga-toch-nuchter-aan-het-werk-rsquo.dhtml>) (geraadpleegd op 15 april 2011).
- Stoks, Frans T. 2006. *Tsjechië. Dominicusreeks*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Stoof, Jan. 1982. "De Polen geven de moed nog niet op", *Vrij Nederland*, 18 september 1982.
- Strijbos, Eric en Stasio Wijnands. 2006. *Polen*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Teunissen, Jan Joost. 1982. "De banken en het Kremlin kontra het Witte Huis", *De Groene Amsterdammer*, 2 juni 1982.
- Til, Roelf van. 1992. "Jaruzelski.'...omdat de mens nu eenmaal een zondaar is...'", *De Groene Amsterdammer*, 25 maart 1992.
- Timmer, Edwin. 2009. "Poolse wegpiraat aan de ketting", *De Telegraaf*, 2 november 2009.
(http://www.telegraaf.nl/binnenland/5218097/_Poolse_wegpiraat_aan_de_ketting_.html) (geraadpleegd op 17 maart 2011).
- Uijterlinde, A.P. 1993. *Polen*. Stichting Economische Publikaties. Den Haag: EVD.
- USF Studentenvakbond. 1981. *Verklaring van studenten, wetenschappelijk en overig personeel van de Rijksuniversiteit Leiden*. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- Van Holst en Koppies. 1993a. *De energiesector in Polen*. Den Haag: EVD.
- Van Holst en Koppies. 1993b. *Transport en logistiek in Polen*. Den Haag: EVD.
- Van Moskou tot Magadan*. 2009-2010. VPRO.
- Van Moskou tot Moermansk*. 2010. VPRO.
- Večerić, Danica. 2004. *Op bezoek in ... Slovenië*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Veldhuizen, Piet van. 2008. *Polen. Reisgids voor de bewuste bezoeker*. Averbode: Meinema.
- Verbruggen, Vincent. 2011. "Antwerpen 'koning' van de steekpartijen", *Het Nieuwsblad*, 29 oktober 2011. (<http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=5S3HNT9R>) (geraadpleegd op 20 september 2012).
- Verhey, Elma. 1989. "'Polen is klaar voor het vuigste soort kapitalisme'. De intree van Rotary in het Oostblok: op bezoek bij de nieuwe rijken", *Vrij Nederland*, 23 december 1989.
- Verhey, Elma. 1991. "Polens markteconomie is geen markt en geen economie", *Vrij Nederland*, 12 oktober 1991: 2-14.
- Verkade, Thalia. 2007. "Het leven is hier goed", *NRC Handelsblad* 15 december 2007.
(<http://archieff.nrc.nl/index.php/2007/December/15/Binnenland/02/Het+leven+is+hier+goed/check=Y>) (geraadpleegd op 20 april 2011).
- "Verklaring aan de pers". 1981. *Internationale Kommunistenbond. Nederlandse Sektie van de Vierde Internationale*. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland.
- "Verklaring van het Informatieburo NSZZ Solidarność in Nederland". 1982. *Informatieburo NSZZ Solidarność in Nederland*. Amsterdam: Archief Stichting Informatieburo NSZZ Solidarność Nederland .

- Versteegh, Kees. 2006. “Nederland te lekker landje”, *NRC Handelsblad*, 23 maart 2006. (<http://archieff.nrc.nl/index.php/2006/Maart/23/Overig/07/Nederland+te+lekker+landje/check=Y>) (geraadpleegd op 5 april 2011).
- Verstraten, Joop. 2008. *Verhalen van de jongste tijd. Reizen langs de rafelranden van het Sovjetblok*. Utrecht: Uitgeverij IJzer.
- Vlemmix, Johan. 2007. “Een bussie vol met Polen”. Universal.
- “Vogelaar: geen inburgeringstoets Oost-Europeanen”, *Nieuws.nl*, 12 oktober 2007. (<http://binnenland.nieuws.nl/482587>) (geraadpleegd op 10 mei 2011).
- Volten, Peter. 1991. “Het vertrouwen verloren. Ongeduld neemt bezit van Polen, Hongarije en Tsjechoslowakije”, *Elsevier*, 13 april 1991: 53-54.
- Vos, Jacques de. 2010. “Gastvrijheid in Poolse zakencultuur”, *BusinessCompleet*. (<http://www.businesscomplete.nl/kennispartners/dhl/artikelen/landeninformatie/3548-Gastvrijheid-in-poolse-zakencultuur.html>) (geraadpleegd op 2 september 2013).
- Vossestein, Jacob. 2006. *Werken met Oost-Europa*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Vries, Dolf de. 2010. *Oekraïne en Georgië*. Utrecht: Het Spectrum.
- Vries, Marco de. 1993. “Deze wederopbouw wil ik niet missen’. Marktgerichte managers stuwen Polen vooruit”, *Elsevier*, 8 mei 1993.
- Vrijzen, Eric. 1991. “Beschamende biznizz. Polen storten zich massaal op handel met het Westen”, *Elsevier*, 20 april 1991: 30-31.
- Waard, Paul de. 2003. *Reishandboek Kroatië*. Rijswijk: Elmar.
- Wansink, Willem. 1989. “De belofte van Jalta”, *Elsevier*, 26 augustus 1989.
- Wansink, Willem. 1990. “Het keukenkabinet van Wałęsa”, *Elsevier*, 12 oktober 1991: 54.
- “We waren bijna vergeten dat we nog konden lachen”, *De Groene Amsterdammer*, 12 mei 1982.
- Weede, Frederiek. 2005. “Superforenzen”, *NRC Handelsblad*, 5 maart 2005. (<http://archieff.nrc.nl/index.php/2005/Maart/5/Overig/37/Superforenzen//check=Y>) (geraadpleegd op 9 maart 2011).
- Weg met BNN*. 2007-2008. BNN
- Weijs, Menno. 2008. *Wereldwijzer Bosnië Herzegovina*. Rijswijk: Elmar.
- Westerlaken, Nell. 2005. “Dzien dobry”, *de Volkskrant*, 28 september 2005. (<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2680/Economie/archief/article/detail/649062/2005/09/28/Dzien-dobry.dhtml>) (geraadpleegd op 8 maart 2011).
- Westerman, Frank. 2007a. *Ararat*. Amsterdam: Atlas.
- Westerman, Frank. 2007b. *De Brug over de Tara*. Amsterdam: Atlas.
- “Wielklem tegen Polen”, *Algemeen Dagblad*, 5 december 2007. (<http://www.ad.nl/ad/nl/1038/Rotterdam/article/detail/2260749/2007/12/05/Wielklem-tegen-Polen.dhtml>) (geraadpleegd op 10 mei 2010).
- Willigen, Hugo van. 2007. *Estland, Letland en Litouwen. Dominicusreeks*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Wit, Jan de. 2004. “Nieuwe migratie treft sociaal zwakken”, *de Volkskrant*, 12 januari 2004. (http://www.sp.nl/jandewit/opinies/351/Nieuwe_migratie_treft_sociaal_zwakken.html) (geraadpleegd op 22 maart 2011).
- Wit-Rusland reisinfo. 2013. (<http://www.columbusmagazine.nl/europa/wit-rusland.html>) (geraadpleegd op 25 september 2013).
- Wola, Jerzy. 1981. “Vakbond of volksbeweging?”, *De Groene Amsterdammer*, 15 juli 1981.
- Wola, Jerzy. 1982. “Liever een dief dan een bandiet”, *De Groene Amsterdammer*, 27 oktober 1982.

- Wola, Jerzy. 1983a. “‘Weet je waarom Wałęsa is vrijgelaten...?’”, *De Groene Amsterdammer*, 5 januari 1983.
- Wola, Jerzy. 1983b. “‘Normalisatie’ blijft uit”, *De Groene Amsterdammer*, 11 mei 1983.
- Woldring, Leonie. 2010. *Moskou en Sint-Petersburg. Dominicusreeks*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Woodward, Kenneth L. 1983. “Johannes Paulus II: een socialistische paus?”, *Elsevier*, 25 juni 1983.
- “Zalm tegen goedkope Polen”, *NRC Handelsblad*, 18 november 2003.
(http://vorige.nrc.nl/dossiers/werk_en_loopbaan/nieuwsarchief_tm_2003/article1617962.ece) (geraadpleegd op 2 maart 2011).
- “‘Ze gaan toch op zoek naar een rok’”, *Algemeen Dagblad*, 9 mei 2008.
(<http://www.ad.nl/ad/nl/1012/Nederland/article/detail/2102544/2008/05/09/Ze-gaan-toch-op-zoek-naar-een-rok.dhtml>) (geraadpleegd op 10 mei 2010).
- Zembla*. 1995-. VARA.
- Zuidervaart, Bart. 2010. “Zelfs mislukte Polen blijven gewoon in Nederland”, *de Volkskrant*, 1 november 2010.
(<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1821622/2010/11/01/Zelfs-mislukte-Polen-blijven-gewoon-in-Nederland.dhtml>) (geraadpleegd op 4 april 2011).
- Zwaap, René. 1990. “‘Weg met de anti-katholieke, bolsjewistische vrijmetselaarsster bij onze adelaar!’ Polens politieke riool breekt open”, *De Groene Amsterdammer*, 28 februari 1990.
- Zwan, Maina van der. 2011. “De SP en de ‘rauwe invasie’ van Polen”, *Joop*, 13 maart 2011.
(http://www.joop.nl/opinies/detail/artikel/de_sp_en_de_rauwe_invasie_van_polen/) (geraadpleegd op 5 april 2011).

Secundaire bronnen

- “A paranoid letter from Poland”, *European Voice* 20 juli 2011.
(<http://www.europeanvoice.com/article/imported/a-paranoid-letter-from-poland/71684.aspx>) (geraadpleegd op 18 februari 2014).
- Adamovsky, Ezequiel. 2006. *Euro-orientalism. Liberal ideology and the image of Russia in France*. Bern: Peter Lang.
- Adema, Anneke (e.a.). 2013. “Nabije en aantrekkelijke groeimarkt”, *Fenedexpress* 379: 32-33.
- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen: Verso.
- Apresjan, Valentina. 2009. “The myth of the “Russian soul” through the mirror of language”, *Folklorica* 14: 91-121.
- Backer, Brecht de. 2011. *Onze Paus laat toeschouwer onbevredigd achter*. (<http://www.8weekly.nl/artikel/9594/wunderbaum-speelt-grunberg-onze-paus-onze-paus-laat-toeschouwer-onbevredigd-achter.html>) (geraadpleegd op 22 januari 2012).
- Bakić-Hayden, Milica en Hayden, Robert M. 1992. “Orientalist variations on the theme ‘Balkans’: Symbolic geography in recent Yugoslav cultural politics”, *Slavic Review* 51, 1: 1-15.
- Baldwin, Elaine (e.a.). 2000. *Introducing cultural studies*. Athens: The University of Georgia Press.
- Barker, Chris. 2000. *Cultural studies. Theory and practice*. Londen: Sage.
- Baudet, Floribert. 2001. *Het heeft onze aandacht. Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989*. Amsterdam: Boom.
- Baudet, Floribert. 2011. “‘That Poland be Polish again’? Dutch policy on Poland, 1975-1989”, in Hellema, Duco, Ryszard Żelichowski en Bert van der Zwan (red.), *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters, 185-210.
- Beek, H.M ter, J.W.M. Mevissen, J. Mur en C. Pool. 2005. *Poolshoogte. Onderzoek naar juridische constructies en kostenvoordelen bij het inzetten van Poolse arbeidskrachten in drie sectoren*. Den Haag: RWI.
- Beller, Manfred. 2007. “Perception, image, imagology”, in Joep Leersen en Manfred Beller (red.), *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam: Rodopi, 3-16.
- Benedyktowicz, Zbigniew. 2000. *Portrety ‘obcego’. Od stereotypu do symbolu*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Benjamin, Jan en David Haakman. 2008. “Hoofdredacteuren opiniebladen over succes Elsevier”, *NRC Handelsblad* 7 juni 2008. (<http://vorige.nrc.nl/article1908471.ece>) (geraadpleegd op 30 december 2013).
- Berezhnaya, Liliya en Christian Schmitt. 2013. *Iconic turns: nation and religion in Eastern European cinema since 1989*. Leiden: Brill.
- Berg, Eric van den. 2003. “Rokkostuum, witte sjaal, cilinderhoed”, *de Volkskrant* 5 december 2003.

- (<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2676/Cultuur/article/detail/750750/2003/12/05/Rok-kostuum-witte-sjaal-cilinderhoed.dhtml>) (geraadpleegd op 3 december 2013).
- Billiet, Jaak, Marc Hooghe, Geert Loosveldt en Marc Swyngedouw. 2006. "Journalistieke zorgvuldigheid blijft dode letter", *Kif Kif* 24 augustus 2006.
(<http://www.kifkif.be/actua/journalistieke-zorgvuldigheid-blijft-dode-letter>) (geraadpleegd op 26 juni 2014).
- Bjelić, Dušan L. en Obrad Savić (red.). 2005. *Balkan as metaphor. Between globalization and fragmentation*. Londen: MIT.
- Bogucka, Maria. 2011. "Reflections on Polish-Dutch relations in the 16th and 17th centuries", in Hellema, Duco, Ryszard Żelichowski en Bert van der Zwan (red.), *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters, 1-26.
- Bonneure, Kristien. 2012. "Recensie van Universele reisgids voor moeilijke landen", *Cobra* 28 juni 2012. (<http://www.cobra.be/cm/cobra/boek/boek-recensie/boek-non-fictie-recensie/120619-sa-universelereisgids>) (geraadpleegd op 3 september 2013).
- Born, Karin van den, Maartje Wieringa en Marjolein Overmeer. 2004. *De huwelijksreis van Juliana en Bernhard*.
(<http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2003-2004/De-huwelijksreis-van-Juliana-en-Bernard.html>) (geraadpleegd op 21 juli 2015).
- Bos, Menno. 2006. "Hongaarse vluchtelingen in Nederland", *Historisch Nieuwsblad* 7. (<http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6848/hongaarse-vluchtelingen-in-nederland.html>) (geraadpleegd op 18 februari 2014).
- Both, Norbert. 2000. *From indifference to entrapment. The Netherlands and the Yugoslav crisis 1990-1995*. Amsterdam: University Press.
- Boven, Erica van en Mary Kemperink. 2006. *Literatuur van de Moderne Tijd. Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de 19de en 20ste eeuw*. Bussum: Coutinho.
- Bracewell, Wendy en Alex Drace-Francis. 2008. *Under Eastern eyes: A comparative introduction to East European travel writing on Europe*. Boedapest: Central European University Press.
- Broer, Thijs. 2004. "Geert Mak, de bindende buitenstaander", *Vrij Nederland* 28 februari 2004.
(<http://www.vn.nl/Artikel-Literatuur/Geert-Mak-de-bindende-buitenstaander.htm>) (geraadpleegd op 06 november 2012).
- Bryce, Derek. 2007. "Repackaging Orientalism: Discourses on Egypt and Turkey in British outbound tourism", *Tourist Studies* 7, 2: 165-191.
- Cartier, C.L. 2005. "Introduction: Touristed landscapes/seductions of place", in C.L. Cartier en A.A. Lew (red.), *Seductions of Place: Geographical Perspectives on Globalisation and Touristed Landscapes*. Londen: Routledge, 1-19.
- CBS. 2010. *Immigratie van niet-Nederlanders; migratiemotief, geboorteland, leeftijd*. (<http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=70693ned&D1=a&D2=0-6&D3=43&D4=0&D5=a&VW=T>) (geraadpleegd op 5 april 2011).
- Ceelen, Han en Jeroen van Bergeijk. 2007. *Meer dan de feiten. Gesprekken met auteurs van literaire non-fictie*. Amsterdam: Atlas.
- Chew III, William L. 2006. "What's in a national stereotype? An introduction to imagology at the threshold of the 21st Century", *Language and Intercultural Communication* 6, 3: 179-187.
- Chirico, David. 2008. "The travel narrative as a (literary) genre", in Bracewell, Wendy en Alex Drace-Francis, *Under Eastern eyes: A comparative introduction to East European travel writing on Europe*. Boedapest: Central European University Press, 27-59.

- Clifford, James. 2001. "On Orientalism", in Patrick Williams (red.), *Edward Said. Four volume set. Part two: Versions of Orientalism*. Londen: Sage Publications, 20-38.
- Composition of macro geographical continental regions, geographical sub-regions, and selected economic and other groupings*. 2013. United Nations Statistics Division 31 oktober 2013.
(<https://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm>) (geraadpleegd op 12 mei 2014).
- Daalmeijer, Joop. 2004. "Public service broadcasting in the Netherlands", *Trends in Communication* 12, 1: 33-45.
- Dagevos, Jacob (red.). 2011. *Poolse migranten. De positie van Polen die vanaf 2004 in Nederland zijn komen wonen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Davies, Norman. 2005. *God's playground: A history of Poland. Volume two: 1795 to the present*. Oxford: Oxford University Press.
- De Bruyn, Dieter en Stijn Vervaeke. 2013. "Reporter in de 'contact zone'. Johan de Boose in Polen en Kroatië", *Van Eeden tot heden: Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen*. Gent: Academia Press, 281-299.
- De Dobbeleer, Michel. 2014. "'Volslagen onbekend'. Over de onderlinge complementariteit van Den Doolaard- en Macedoniëbeelden", *Spiegel der Letteren* 56, 1: 27-50.
- "De opbrengsten van nationale acties". 2014. *Alles op een rij. Nederland in lijsten*. (<http://www.allesopeenrij.nl/article.php?aid=175>) (geraadpleegd op 10 augustus 2014).
- Deletant, Dennis. 2007. "Romanians", in Joep Leersen en Manfred Beller (red.), *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam: Rodopi, 223-226.
- Deltcheva, Roumiana. 2004. "Eastern women in Western chronotopes", in Valentina Glajar en Domnica Radulescu (red.), *Vampirettes, wretches and amazons: Western representations of East European women*. New York: Columbia University Press, 161-185.
- D'Haenens, Leen en Susan Bink. 2007. "Islam in the Dutch press: With special attention to the Algemeen Dagblad", *Media Culture Society* 29, 1: 135-149.
- Diepen, Remco van. 2011. "The Netherlands and Poland in the interwar years, 1919-1939", in Duco Hellema, Ryszard Żelichowski en Bert van der Zwan (red.), *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters, 55-78.
- Dool, Pim van den. 2013. "Oud-bisschop Gijsen (80) overleden", *NRC Handelsblad* 14 juni 2013. (<http://www.nrc.nl/nieuws/2013/06/24/oud-bisschop-gijsen-80-overleden/>) (geraadpleegd op 11 februari 2014).
- Draulans, Dirk. 2010. "Géén ongenaakbare halfgod", *Knack*, 30 juni 2010: 22-24.
- Dupcsik, Csaba. 2001. "The West, the East, and the border lining," *Newsletter Social Science in Eastern Europe (Special Edition)*: 31-39.
- Dursun, Oya. 2005. *News coverage of the enlargement of the European Union and public opinion: A case study of agenda-setting effects in the United Kingdom*. (<http://aei.pitt.edu/3125>) (geraadpleegd op 20 maart 2011).
- Dyer, Richard. 1977. "Stereotyping", in Richard Dyer (red.), *Gays and film*. Londen: British Film Institute, 27-39.
- Dyserinck, Hugo. 1966. "Zum Problem der 'images' und 'mirages' und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft", *Arcadia* 1: 107-120.
- Dyserinck, Hugo. 1982. "Komparatistische Imagologie jenseits von 'Werkimmanenz' und 'Werktranszendenz'", *Synthesis* 9: 27-40.
- Dyserinck, Hugo. 1991. *Komparatistik: Eine Einführung*. Bonn: Bouvier.

- Echtner, C. en P. Prasad. 2003. "The context of Third World tourism marketing", *Annals of Tourism Research* 30, 3: 660–82.
- EO. 2013. *Missie en bestuur*. (<http://www.eo.nl/algemeen/overdeco/bestuur/>) (geraadpleegd op 16 januari 2013).
- Fleming, Michael. 2005. "The use of stereotypes in the British media during the period of European Union expansion in 2004: The representation of post-communist states", *Sprawy Narodowościowe* 26: 19-27.
- Fomina, Joanna en Justyna Frelak. 2008. *Next stopski London. Public perceptions of labor migration within the EU. The case of Polish labor migrants in the British press*. Warschau: Fundacja Instytut Spraw Publicznych.
- Fortuin, Arjen. 2008. "Goed geschreven non-fictie", *De Revisor* 2, 3: 59-64.
- "From Visegrad to Mitteleuropa". 2005. *The Economist*, 14 april 2005. (http://www.economist.com/node/3871275?Story_ID=E1_PRSTNSV) (geraadpleegd op 12 mei 2014).
- Gerrits, André. 2001. *Een bizar experiment. De lange schaduw van de Sovjet-Unie (1917-1991)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gijsberts, Mérove en Marcel Lubbers. 2013. *Nieuw in Nederland. Het leven van recent gemigreerde Bulgaren en Polen. Persbericht*. Sociaal en Cultureel Planbureau. (http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2013/Nieuw_in_Nederland) (geraadpleegd op 16 april 2014).
- Glajar, Valentina en Domnica Radulescu (red.). 2004. *Vampirettes, wretches and amazons: Western representations of East European women*. New York: Columbia University Press.
- Glenny, Misha. 1999. *The Balkans (1804-1999): Nationalism, war and the Great Powers*. Londen: Granta Books.
- Goddeeris, Idesbald. 2011. "Poland and the Netherlands in the 19th century", in Duco Hellema, Ryszard Żelichowski en Bert van der Zwan (red.), *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters, 41-54.
- Godfrey, Brian J. 1993. "Review of: Imperial eyes. Travel writing and transculturation" (Pratt, May Louise. 1992), *Annals of the Association of American Geographers* 3: 542-544.
- Goldsworthy, Vesna. 2005. "Invention and in(ter)vention", in Dušan L. Bjelić en Obrad Savić (red.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*. Londen: MIT, 25-38.
- Golemo, Karolina. 2008. "The image of Poland and Poles in Italy before Poland's accession to the EU. Some remarks based on experts' opinions", *Nationalities Affairs* 33: 29-38.
- Goris, Gie. 2011. "Recensie: Baltische Zielen", *MO*. (<http://www.mo.be/recensies/baltische-zielen>) (geraadpleegd op 26 december 2013).
- Granvil, Olivier de. 2008. *Fraternité avec les travailleurs français de Molex*. (<http://www.nationspresse.info/?p=21680>) (geraadpleegd op 15 mei 2011).
- Guyard, Marius-Francois. 1951. *La littérature comparée*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Hall, Richard Andrew. 2007. *Images of Hungarians and Romanians in modern American media and popular culture*. (https://www.academia.edu/554879/Images_of_Hungarians_and_Romanians_in_Modern_American_Media_and_Popular_Culture) (geraadpleegd op 10 juni 2014).
- Hall, Stuart. 1997. *Stereotyping as a signifying practice*. Londen: Sage Publications.
- Hammond, Andrew. 2010. *British literature and the Balkans. Themes and contexts. Studia Imagologica 16*. Amsterdam: Rodopi.

- Hart, Joep de. 2005. *Landelijk verenigd. Grote ledenorganisaties over ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld. Civil society en vrijwilligerswerk IV*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hellema, Duco. 2006. *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek*. Utrecht: Spectrum.
- Hellema, Duco en Lotte Kaatee. 2011. "The Netherlands and Poland's accession to NATO: 1989-1999", in Duco Hellema, Ryszard Żelichowski en Bert van der Zwan (red.), *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters, 227-246.
- Hellema, Duco, Ryszard Żelichowski en Bert van der Zwan (red.). 2011. *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters.
- Heumakers, Arnold. 2011. "Het wereldprobleem, weerspiegeld in een stuiiter", *NRC Handelsblad*, 12 januari 2011. (<http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/het-wereldprobleem-weerspiegeld-in-eeen-stuiiter>) (geraadpleegd op 12 mei 2014).
- Historie. 2013. (<http://www.groene.nl/pagina/historie>) (geraadpleegd op 30 december 2013).
- Holehouse, Matthew. 2011. "UK riots: England is sick, says woman who jumped from blazing building", *The Telegraph*, 13 augustus 2011. (<http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/crime/8699213/UK-riots-England-is-sick-says-woman-who-jumped-from-blazing-building.html>) (geraadpleegd op 20 september 2011).
- Hudabiunigg, Ingrid. 2004. "The otherness of Eastern Europe", *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 25: 369-388.
- Huisman, Charlotte. 2013. "Bijna helft Polen in Nederland wil niet meer terug", *de Volkskrant*, 9 juli 2013. (<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/3472464/2013/07/09/Bijna-helft-Polen-in-Nederland-wil-niet-meer-terug.dhtml>) (geraadpleegd op 16 april 2014).
- Hułas, Magdalena. 2011. "The two governments-in-exile in London", in Duco Hellema, Ryszard Żelichowski en Bert van der Zwan (red.), *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters, 79-107.
- Hupkes, Hans. 2006. 'Jij, Jerzy' vertelt over uitbuiting van Polen. (<http://www.fnvbondgenoten.nl>) (geraadpleegd op 14 februari 2012).
- Immigratie loopt op*. 2014. Centraal Bureau voor de Statistiek. Laatste geraadpleegd op 19 december 2014 op <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/C2DCC7FF-B94E-40B6-8E78-C61AFB2BBE16/0/PB14n047.pdf>
- Ježernik, Božidar. 2004. *Wild Europe. The Balkans in the gaze of Western travellers*. Londen: Saqi Books.
- Koch, Jerzy. 2002. *Outsider onder de zijnen. Vormen van xenofanie in de Afrikaanse roman*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Koning, Georgette. 2006. "Hoe Nederland stijlvol en werelds werd – met Avenue", *NRC Handelsblad*, 9 september 2006. (<http://vorige.nrc.nl/krant/article1721835.ece>) (geraadpleegd op 12 mei 2014).
- Korf, Dirk J. (e.a.). 2009. *Polen in Nederland*. Utrecht: Forum.
- Korte, Barbara. 2010. "Facing the East of Europe in its Western isles: Charting backgrounds, questions and perspectives", in Barbara Korte, Eva Ulrike Pirker en Sissy Helff, *Facing the East in the West: Images of Eastern Europe in British literature, film and culture*. Amsterdam: Rodopi, 1-22.
- Korte, Barbara, Eva Ulrike Pirker en Sissy Helff. 2010. *Facing the East in the West: Images of Eastern Europe in British literature, film and culture*. Amsterdam: Rodopi.

- Korteweg, Anna en Gökçe Yurdakul. 2009. "Islam, gender, and immigrant integration boundary drawing in discourses on honour killing in the Netherlands and Germany", *Ethnic and Racial Studies* 32, 2: 218-238.
- Leefbaar Rotterdam. 2007. *Oost-Europaanendebat morgen in commissie FIBS*. (http://www.leefbaarrotterdam.nl/index.php/new/comments/oost_europaanendebat_morgen_in_commissie_fibs) (geraadpleegd op 18 november 2010).
- Leerssen, Joep. 2000. "The rhetoric of national character: A programmatic survey", *Poetics today* 21, 2: 267-292.
- Leerssen, Joep. 2007. "Imagology: History and method", in Joep Leerssen en Manfred Beller (red.), *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam: Rodopi, 17-32.
- Leerssen, Joep en Manfred Beller (red.). 2007. *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. Studia Imagologica 13*. Amsterdam: Rodopi.
- Leerssen, Joep en André Gerrtis. 2007. "Poles", in Joep Leerssen en Manfred Beller (red.), *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam: Rodopi, 216-219.
- Leerssen, Joep. 2011. "Postmoderne 'belgitude', meta-images en de actualiteit van de imagologie", in Stéphanie Vanasten en Matthieu Sergier, *Littéraire Belgitude littéraire*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 153-164.
- Lievers, Menno. "Littéraire non-fictie: een probleem", *De Revisor* 2, 3: 99-104.
- List, Gerry van der. 2005. *Meer dan een weekblad. De geschiedenis van Elsevier*. Amsterdam: Bert Bakker.
- List, Gerry van der. 2010. *Over Elsevier*. (<http://www.elsevier.nl/Over-Elsevier/>, geraadpleegd op 30 december 2013).
- Marácz, László. 2007. "Hungarians", in Joep Leerssen en Manfred Beller (red.), *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam: Rodopi, 174-177.
- Matynia, Elzbieta. 2001. "Furnishing democracy at the end of the century: The Polish Round Table and others", *East European Politics and Societies* 15: 454-471.
- Melching, Willem. 2007. "Veel historische fouten in Geert Maks televisieserie In Europa", *Historisch Nieuwsblad* 10. (<http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/7005/hoe-konden-de-mensen-toch-zo-stom-zijn.html>) (geraadpleegd op 28 maart 2012).
- Michta, Andrew A. 1990. *Red Eagle: The army in Polish politics, 1944-1988*. Stanford: Hoover Institution Press.
- Mihelj, Sabina. 2008. "The media and the symbolic geographies of Europe: The case of Yugoslavia", in William Uricchio (red.), *We Europeans? Media, representations, identities*. Bristol: Intellect Books, 159-176.
- Missinne, Lut. 2013. *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen: Vantilt.
- Mockutė, Miglė. 2008. "The images of the Baltic states in the international media upon accession to NATO and the EU", *Lithuanian Foreign Policy Review* 21: 10-37.
- Mok, Ineke. 1999. *In de ban van het ras. Aardrijkskunde tussen wetenschap en samenleving 1876-1992*. Amsterdam: ASCA Press.
- Moor, Piet de. 2011. "Recensie van Baltische Zielen – Jan Brokken", *Knack*, 18 februari 2011. <http://www.knack.be/nieuws/boeken/non-fictie/jan-brokken-baltische-zielen/article-normal-21401.html> (geraadpleegd op 26 december 2013).

- Morosanu, Laura. 2007. *Back to Europe? Framing Romania's accession to the European Union in the United Kingdom*. (<http://www.migrationonline.cz/e-library/?x=2040308>) (geraadpleegd op 8 september 2010).
- Mourits, Bertram. 2008. "Waar gebeurd is wel degelijk een excuus. De grenzen van literaire non-fictie", *De Revisor* 2008 2, 3: 7-17.
- Mourits, Bertram. 2012. "Journalistiek in chique verpakking: Over Nederlandse literaire non-fictie", *Werkwinkel. Tijdschrift voor Nederlandse en Zuid-Afrikaanse Studies* 7, 1: 11-31.
- Naarden, Bruno. 2002. *Beeld en Balkan. Waarneming en werkelijkheid van Zuidoost-Europa*. Amsterdam: Boom.
- Nationaal Onderzoek Multimedia (2015). Laatst geraadpleegd op 8 januari 2015 op <http://www.hoi-online.nl/>
- Naumann, Friedrich. 1916. *Mitteleuropa*. Berlijn: G. Reimer.
- Novaković-Lopušina, Jelica. 2006. "Joegoslavië in Nederlandse reisliteratuur van de jaren dertig", *AMOS Elektronisch Tijdschrift voor de Neerlandistiek in Midden- en Oost-Europa* 3.
- Novaković-Lopušina, Jelica. 2011. "Moderne Nederlandse poëzie en de oorlogen in voormalig Joegoslavië", *Werkwinkel. Tijdschrift voor Nederlandse en Zuid-Afrikaanse Studies* 6, 2: 11-32.
- Novaković, Jelica en Sven Peeters. 2015. *Wat kwam er uit een schot?* Antwerpen: Uitgeverij Vrijdag.
- NPD. 2009. *Arbeit zuerst für Deutsche!* (<http://www.npd-niedersachsen.de/index.php/menue/56/PDF-Archiv.html>) (geraadpleegd op 24 augustus 2011).
- Onwijn, Karel. 2001. "De moeizame rehabilitatie van politieke slachtoffers in de Sovjet-Unie", *Historisch Nieuwsblad* 10. (<http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/5799/de-moeizame-rehabilitatie-van-politieke-slachtoffers-in-de-sovjet-unie.html>) (geraadpleegd op 18 februari 2014).
- "Over Vrij Nederland". 2013. (<http://www.vn.nl/Service/Over-VN.htm>) (geraadpleegd op 30 december 2013).
- Packbier, Wiel. 2001. "Handel met kandidaat-lidstaten EU groeit fors", *CBS*, 29 oktober 2001. (<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/internationale-handel/publicaties/artikelen/archief/2001/2001-0861-wm.htm>) (geraadpleegd op 4 maart 2014).
- Packbier, Wiel. 2012. "Polen: Uitvoer stijgt harder dan invoer", *CBS*, 30 november 2012. (<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/informatie/onderwijs/actueel/economie/archief/2012/meer-machines-geexporteerd.htm>) (geraadpleegd op 4 maart 2014).
- Pageaux, Daniel-Henri. 1981. "Une perspective d'études en littérature comparée: L'imagerie culturelle", *Synthesis* 8: 169-185.
- Pageaux, Daniel-Henri. 1983. "L'imagerie culturelle: De la littérature comparée à l'anthropologie culturelle", *Synthesis* 10: 79-88.
- Pageaux, Daniel-Henri. 1989. "De l'imagerie culturelle à l'imaginaire", in P. Brunel en Y. Chevrel, *Précis de littérature comparée*. Parijs: Presses Universitaires de France, 133-161.
- Pater, Ben de (e.a.). 2014. "Oost-Europa blijft ver weg", *Geografie*, maart 2014. (http://issuu.com/knag/docs/geografie_oosteuropa_web) (geraadpleegd op 18 maart 2014).
- Persinformatie. 2004. 9 september 2004.

- (http://www.kitpublishers.nl/net/KIT_Publicaties_output/showfile.aspx?e=566) (geraadpleegd op 7 oktober 2013).
- Peternel, Nina. 1993. *Voorheen Joegoslavië: De achtergronden van de Balkanoorlog*. Amsterdam: Balans.
- Pint, Kris (red.). 2005. *Denkend in andere hoofden. Over Roland Barthes*. Gent: Studia Germanica Gandensia - Libri & Spieghelel Historiael.
- Pool, Cathelijne. 2011. *Migratie van Polen naar Nederland. In een tijd van versoepeling van migratieregels*. Den Haag: Boom.
- Pratt, May Louise. 1992. *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*. Londen: Routledge.
- Rorato, Laura en Anna Saunders. 2009. *The essence and the margin. National identities and collective memories in contemporary European culture. Studia Imagologica 15*. Amsterdam: Rodopi.
- Rovisco, Maria. 2008. "Nation, boundaries and otherness in European 'films of Rorato, L. en A. Saunders (2009). *The essence and the margin. National identities and collective memories in contemporary European culture*. Amsterdam: Rodopi.
- Sadée, Tijn. 2008. "Bulgarije is zélf al lang in de weer met weeskinderen", *NRC Handelsblad*, 26 januari 2008.
(http://vorige.nrc.nl/buitenland/article1880470.ece/Bulgarije_is_zelf_al_lang_in_de_weer_met_weeskinderen) (geraadpleegd op 8 januari 2013).
- Saeys, Frieda en Marc Lits. 2007. *De berichtgeving over allochtone minderheden in de Belgische media*.
(http://www.psw.ugent.be/cms_global/uploads/publicaties/comwet/samenvattingsrapport.pdf) (geraadpleegd op 21 januari 2011).
- Said, Edward. 1978. *Orientalism*. Londen: Penguin Books.
- Schauvliege, Joke. 2014. *Bekendmaking VL-NL-Kandidatuur Frankfurter Buchmesse 2016*. (<http://www.jokeschauvliege.be/content/bekendmaking-vl-nl-kandidatuur-frankfurter-buchmesse-2016>) (geraadpleegd op 20 april 2014).
- Schoenmaker, Ben. 2011. "Maczek's and Sosabowski's men: The Polish contribution to the liberation of the Netherlands", in Duco Hellema, Ryszard Żelichowski en Bert van der Zwan (red.), *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters, 109-122.
- Sciolino, Elaine. 2005. "Unlikely hero in Europe's spat: The 'Polish plumber'", *The New York Times*, 26 juni 2005.
(<http://www.nytimes.com/2005/06/26/international/europe/26poland.html?pagewanted=all>) (geraadpleegd op 24 januari 2012).
- Sekeruš, Pavle. 2007. "Serbs", in Joep Leerssen en Manfred Beller (red.), *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam: Rodopi, 234-237.
- Sinardet, Dave. 2007. "Het samenleven van twee onderdrukte meerderheden: Vlamingen, Franstaligen en de media", in Geert Buelens, Jan Goossens en David Van Reybrouck (red.), *Waar België voor staat: Een toekomstvisie*. Antwerpen: Meulenhoff, 25-38.
- Shadid, W. 2005. "Berichtgeving over moslims en de islam in de westerse media: Beeldvorming, oorzaken en alternatieve strategieën", *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 33, 4: 330-346.
- Shadid, W. 2009. "Moslims in de media: De mythe van de registrerende journalistiek", in S. Vellenga, S. Harchaoui, H. Elmadkouri en B. Sijes (red.), *Mist in de polder*. SP

- (2011). *Roemer: "Reguleer de instroom van werknemers uit Oost-Europa"*. Laatst geraadpleegd op 11 juli 2011 op (http://www.sp.nl/werk/nieuwsberichten/8695/110216-roemer-reguleer_instroom_van_werknemers_uit_oost_europa).
- "StAGN-Empfehlung zur Großgliederung Europas". 2005. (<http://141.74.33.52/stagn/JordanEuropaRegional/tabid/71/Default.aspx>) (geraadpleegd op 12 mei 2014).
- Sterckx, Jo. 2012. "'Polenproblematiek'. Het beeld van de Midden- en Oost-Europese arbeidsmigrant in Nederlandse nieuwsmedia en het politieke discours (2000-2011)", *Comparatieve Neerlandistiek* 1: 1-17.
- Sterckx, Jo. 2013. "Review van: Honderd jaar heimwee: De geschiedenis van Polen in Nederland van Wim Willems en Hanneke Verbeek", *Werkwinkel. Tijdschrift voor Nederlandse en Zuid-Afrikaanse Studies* 8, 1: 135-138.
- Steinz, Pieter. 2007. "Ik en de Pijnberg. Hoe koket is Frank Westermans zoektocht naar de plaats waar Noach strandde?", *NRC Handelsblad*, 9 februari 2007. (<http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/ik-en-de-pijnberg>) (geraadpleegd op 8 oktober 2013).
- Szytniewski, Bianca en Mathieu Segers. 2011. "The Netherlands and Poland's accession to the European Union", in Duco Hellema, Ryszard Żelichowski en Bert van der Zwan (red.), *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters, 259-281.
- Tchoukarine, Igor. 2005. "Un espace offert au tourisme: Représentations de la Yougoslavie dans les guides touristiques imprimés français et yougoslaves au XXe siècle", *Études balkaniques* 12: 221-251.
- Thibaudat, Jean-Pierre. 2005. *Le plombier polonais, fossoyeur du oui*. (<http://www.liberation.fr/evenement/0101532374-le-plombier-polonais-fossoyeur-du-oui>) (geraadpleegd op 16 juli 2011).
- Thielemans, Johan. 2011. *Onze Paus – Wunderbaum*. (http://www.cobra.be/cm/cobra/podium/podium-recensie/111015-sa-wunderbaum_recensiejohanthielemans) (geraadpleegd op 22 januari 2012).
- Tijssen, Lucia. 1992. *1000 jaar Polen en Nederland*. Zutphen: Walburg Pers.
- Thompson, Ewa. 2005. "Ways of remembering: The Case of Poland", *Toronto Slavic Quarterly* 12. (<http://www.utoronto.ca/tsq/12/thompson12.shtml>) (geraadpleegd op 26 mei 2014).
- Todorova, Maria. 1997. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Tötösy de Zepetnek, Steven en Louise O. Vasvári. 2011. "Synopsis of the current situation of comparative humanities in the U.S. and Europe", *452°F. Electronic journal of theory of literature and comparative literature* 5: 13-31 (http://www.452f.com/pdf/numero05/totosy/05_452f_totosy_indiv.pdf) (geraadpleegd op 15 mei 2012).
- Tromp, Bart. 1996. *Verraad op de Balkan*. Soesterberg: Aspekt.
- Uricchio, William (red.). 2008. *We Europeans? Media, representations, identities*. Bristol: Intellect Books.
- UvA Persvoorlichting. 2006. *IMES onderzoekt stemgedrag allochtonen: 80% kiest PvdA*. (<http://www.science.uva.nl/actueel/nieuws.cfm/60DE766E-B3BE-472D-89229110020D2564>) (geraadpleegd op 14 mei 2011).
- Valken, Maarten. 2012. "De vertaling van Nederlandstalige non-fictie in Frankrijk: Een momentopname", *Nederlands Letterenfonds* 16 oktober 2012.

- (<http://www.letterenfonds.nl/nl/essay/28/de-vertaling-van-nederlandstalige-literaire-non-fictie-in-frankr>, geraadpleegd op 31 december 2013).
- Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal. 1999. (13de uitgave) Antwerpen: Van Dale Lexografie.
- Van Heuckelom, Kris. 2008. “Złodzieje i złote rączki. Polskie stereotypy w Niderlandach”, *Postscriptum Polonistyczne* 1: 101-114.
- Van Heuckelom, Kris. 2009a. “Borat is een Pool. Euro-oriëntalisme in de Vlaamse media”, *Streven: Cultureel maatschappelijk maandblad* 76: 131-139.
- Van Heuckelom, Kris. 2009b. “Zij kwamen uit het Oosten”, *De Leeswolf* 15, 9: 686-688.
- Van Heuckelom, Kris, Dieter De Bruyn en Carl De Strycker (red.). 2013. *Van Eeden tot heden: Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen*. Gent: Academia Press.
- Van Heuckelom, Kris. 2015. “In Holland staat een huis. De uitbeelding van Poolse immigranten in recente Nederlandse speelfilms”, *Internationale Neerlandistiek* 53 (2): 113-140.
- VARA. 2013. *Onafhankelijk en progressief*. (<http://over.vara.nl/Missie-en-Identiteit.9340.0.html>) (geraadpleegd op 16 januari 2013).
- Veldhuizen, Piet van. 2011. *Woorden met ziel en zin*. (<http://www.woordenmetzielenzin.nl/index.html>) (geraadpleegd op 5 januari 2012).
- Verbeek, Hanneke. “‘Wij zullen niet toestaan dat onze taal wordt begraven’. Polen in Limburg”, in Wim Willems en Hanneke Verbeek (red.), *Honderd jaar heimwee. De geschiedenis van Polen in Nederland*. Amsterdam: Boom, 22-47.
- Verhofstadt, Dirk. 2006. *Recensie: Mijn Russische ziel*. (<http://www.liberales.be/boeken/boland>) (geraadpleegd op 18 september 2013).
- Vitackova, Martina. 2011. “The case of two Nadias: Eroticizing the Eastern European female body in popular Euro-American cinema at the beginning of the 21st century”, in Soraya M. García-Sánchez, Cara Jueda Alhadeff en Joel Kuennen (red.), *The erotic in context*. Oxford: Inter-Disciplinary Press, 59-68.
- Vos, Louis en Idesblad Goddeeris. 2005. *De strijd van de witte adelaar. Geschiedenis van Polen (966-2004)*. Leuven: Acco.
- VPRO. 2013. *Missie. Uitgangspunten voor VPRO-programma's*. (<http://www.vpro.nl/overdevpro/14049645/missie>) (geraadpleegd op 16 januari 2013).
- Waldstein, Maxim. 2002. “Observing Imperium: A postcolonial reading of Ryszard Kapuściński's account of Soviet and post-Soviet Russia”, *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture* 8, 3: 481-499.
- Want, Wietske van der. 2010. *Oh Polsko! toont multi-talenten van Poolse gastarbeiders*. (<http://www.cultuurbewust.nl/site/theater-12808-oh-polsko/>) (geraadpleegd op 10 februari 2012).
- Wilk, Przemysław. 2010. “Images of Poles and Poland in the Guardian – 2003-2005”, in Barbara Korte, Eva Ulrike Pirker en Sissy Helff, *Facing the East in the West: Images of Eastern Europe in British literature, film and culture*. Amsterdam: Rodopi, 335-348.
- Willems, Wim en Hanneke Verbeek (red.). 2012. *Honderd jaar heimwee. De geschiedenis van Polen in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Wobma, Elma en Rik van der Vliet. 2011. *Aantal Midden- en Oost-Europeanen in vijf jaar tijd verdubbeld*. (<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/eu/publicaties/archief/2011/2011-3442-wm.htm>) (geraadpleegd op 10 september 2011).

- Wojciechowski, Frans. 2000. *Voor brood en vrijheid. Honderd jaar Polen in Zuid-Limburg (1900-2000)*. Heerlen: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'.
- Wolff, Larry. 1994. *Inventing Eastern Europe. The map of civilization on the mind of the Enlightenment*. Stanford: University Press.
- Wolny, Maja (e.a.). 2008. *Gluren bij de nieuwe bureu. Een onderzoek naar Poolse immigratie en haar beeld in de Vlaamse dagbladpers. Beknopt onderzoeksverslag*. (<http://www.fondspascaldecroos.org/inhoud/nieuws/poolse-migranten-negatief-vlaamse-media>) (geraadpleegd op 26 september 2013).
- Zadelhoff, Willem van. 2011. "Baltische zielen. Lotgevallen in Estland, Letland en Litouwen - Jan Brokken", *De Standaard*, 28 januari 2011 (<http://www.standaard.be/cnt/v735e3t3>) (geraadpleegd op 26 december 2013).
- Zajas, Paweł. 2013. "De (non-)ethiek van non-fictie. Over Ryszard Kapuściński en Frank Westerman", in Kris Van Heuckelom, Dieter De Bruyn en Carl De Strycker (red.). *Van Eeden tot heden. Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen*. Gent: Academia Press, 117-134.
- Żelichowski, Ryszard. 2011. "Different degrees of Cold: Polish-Dutch relations, 1945-1975, as seen from The Hague", in Duco Hellema, Ryszard Żelichowski en Bert van der Zwan (red.). *Poland and the Netherlands: A case study of European relations*. Dordrecht: Republic of Letters, 141-164.

The monograph series **Outstanding WA Dissertations** (OWAD) presents a selection of the most remarkable doctoral theses defended in the Faculty of English, AMU. It covers linguistic, literary and cultural studies. The goal of the series is to promote the work of young scholars and to support original research which makes a significant contribution to scholarship and deserves to be disseminated.

Wydział Anglistyki

ISBN 978-83-232-3043-4

ISSN 2450-9817

